

Farkas Zoltán

**A RACIONÁLIS CSELEKVÉS,
A TÁRSADALMI CSELEKVÉS
ÉS KÖLCSÖNHATÁS**

Társadalomelmélet 5.

Miskolci Egyetem, 2006

TARTALOM

Előszó az ötödik fejezethez

1. A racionális cselekvés

1.1. A racionális cselekvés megközelítése

- A) A racionális döntések elméletéről
 - a) A racionalista cselekvéselmélet fő vonásai
 - b) A racionalista szociológiaelmélet legfőbb hiányosságai
- B) A racionális cselekvés fogalma és meghatározó tényezői
 - a) A racionális cselekvés fogalma
 - b) A racionális cselekvések közvetlen meghatározó tényezői
- C) A cselekvések racionalitása

1.2. A cselekvések következményei és a döntés

- A) A cselekvések következményei
 - a) A szubjektumra vonatkozó következmények típusai
 - b) A szükségletek motivációs típusai
- B) A racionális döntés
 - a) A racionális döntés fő vonásai
 - b) A racionális döntés és a bizonytalanság

2. A cselekvések típusai és a társadalmi cselekvés

2.1. A cselekvések fő típusai

(A tipizálás szempontjai)

- A) A szükségletmotivált és az instrumentális cselekvés
 - a) A szükségletmotivált cselekvés
 - b) Az instrumentális cselekvés
- B) A kényszymotivált cselekvés
 - a) A kényszymotivált cselekvés fogalma
 - b) A közvetlen és a társadalmi kényszymotivált cselekvés

2.2. A társadalmi cselekvés

- A) A társadalmi cselekvés értelmezései és fogalma
 - a) A társadalmi cselekvés fogalmának értelmezései
 - b) A közösségi és a társadalmi cselekvés fogalma
- B) A társadalmi cselekvések meghatározottsága
 - a) A meghatározottság megközelítése a fő szemléletmódokban
 - b) A meghatározottság intézményes megközelítése
 - c) A szemléletmódok egyesítése a cselekvések magyarázatában

3. A társadalmi kölcsönhatás

3.1. A társadalmi kölcsönhatás fogalma és típusai

- A) A társadalmi kölcsönhatás értelmezései és fogalma
 - a) A társadalmi kölcsönhatás fogalmának értelmezései
 - b) A társadalmi hatás és kölcsönhatás fogalma
 - c) A társadalmi hatás és kölcsönhatás fő formái
- B) A társadalmi kölcsönhatások típusai
 - a) A csereszerű és a játszmászerű társadalmi kölcsönhatás
 - b) A társadalmi kölcsönhatások fő típusai

3.2. A társadalmi kölcsönhatások meghatározottsága

- A) A meghatározottság megközelítése a fő szemléletmódokban
 - a) A normativista és a strukturalista szemléletmódban
 - b) A kreativistá és a racionalista szemléletmódban
- B) A meghatározottság intézményes megközelítése
 - a) A meghatározottság főbb tényezői és összefüggései
 - b) Az intézményes viszonyok ideiglenes fogalmai
 - c) A szemléletmódok egyesítése a kölcsönhatások magyarázatában

Előszó az ötödik fejezethez

Ez a tanulmány egy készülő és – a jelenlegi állapotában, a jelenlegi elképzelés szerint – tizenhét elméleti (és két empirikus) fejezetből álló, általános szociológiaelméleti, illetve társadalomelméleti tárgyú könyv ötödik fejezete. Ez a fejezet tartalmilag szorosan kapcsolódik a korábban már közölt második, harmadik és negyedik fejezetekhez. Szeretném felhívni az olvasó figyelmét arra, hogy az egyes fejezetek megértése eleve feltételezi a korábbi fejezetekben tárgyalt fogalmak és összefüggések ismeretét, eltekintve az első fejezettől. Az első fejezet ilyen formában még nem került közlésre, egy része más formában jelent meg (Farkas 2006).

A szóban forgó könyvben az úgynevezett *intézményes szociológia elméletét* (A társadalmi viszonyok. Az intézményes szociológia elmélete. Bíbor Kiadó, 1997) dolgozom ki következetesebben és részletesebben, nagyobb mértékben figyelembe véve, és szándékom szerint egy alapvetően új szemléletmódban egyesítve a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat. Az egyes fejezeteket azzal a tartalommal közlöm, amellyel a könyvbe szánom, ezért találhatók benne más fejezetekre történő hivatkozások. Azonban a hivatkozások a kézirat jelenlegi állapotát tükrözik, és mivel az egyes fejezetek még szerkezetüket tekintve is változhatnak, a hivatkozások részben ideigleneseknek tekinthetők. Különös tekintettel arra, hogy a közlésre kerülő fejezetek még nem lezártak, szívesen fogadom az olvasók észrevételeit és javaslatait.

Felhívom a figyelmet az egyes fejezetekben megtalálható, a hatszintű vázlat utolsó szintjét képező vázlatpontokra, amelyek általában az elmélet legfőbb fogalmait és összefüggéseit emelik ki, de esetenként utalhatnak bizonyos kérdések fő megközelítési módjaira is. A vázlat, amely előadás-vázlatnak is tekinthető, külön is megtalálható a tanulmány végén, arra való tekintettel, hogy megfelelő formában könnyebben ki lehessen nyomtatni.

A társadalmi jelenségek magyarázatában kulcskérdésnek tekintjük a társadalmi cselekvések meghatározottságának, és ezzel szoros összefüggésben a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságának a vizsgálatát. A társadalmi cselekvések és magatartások, valamint a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságának a részletes elemzésére azonban csak munkánk harmadik részében kerül majd sor, miután alaposan elemeztük a társadalmi viszonyokat, amelyek felfogásunk szerint alapvetően meghatározzák a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, és általában a társadalmi jelenségeket. Ebben a fejezetben, az intézményes szociológia elméletének a megalapozása során, még csupán általában foglalkozunk a társadalmi cselekvés és a társadalmi kölcsönhatás fogalmával, valamint azzal a kérdéssel, hogy hogyan közelítünk a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások meghatározottságához.

A társadalmi intézményeknek, és általában a társadalmi környezetnek elvileg a racionális alkalmazkodás felel meg, ennek megfelelően a társadalmi cselekvéseket majd racionális cselekvésekként határozzuk meg. Általában a cselekvések csak többé vagy kevésbé racionálisak, de felfogásunk szerint a racionális társadalmi cselekvéseket egy racionális cselekvésemélet keretei között helyezhetjük el általában a cselekvések rendszerében. Ezért a fejezet első részében a racionális cselekvés fogalmával, és a racionális cselekvések közvetlen meghatározottságának a kérdésével foglalkozunk.

A fejezet második részében megkülönböztetjük a cselekvések fő típusait, és a cselekvések tipizálásához kapcsolódva meghatározzuk a társadalmi cselekvés fogalmát. Majd rávilágítunk arra, hogy az intézményes szociológia elméletében hogyan közelítünk a társadalmi cselekvések meghatározottságához. A fejezet harmadik részében az emberek közötti kölcsönhatás tágabb fogalmán belül meghatározzuk a társadalmi kölcsönhatás fogalmát, és

megkülönböztetjük a társadalmi kölcsönhatások fő típusait. Végül a társadalmi jelenségek további részletes elemzésének a megalapozása céljából rámutatunk arra a megközelítési módra, ahogyan az intézményes szociológia elméletében közelítünk a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságához.

1. A racionális cselekvés

A fejezet első részében a racionális cselekvés fogalmával, és a racionális cselekvések közvetlen meghatározottságának a kérdésével foglalkozunk. Először röviden bemutatjuk a racionális döntések elméletének a cselekvésfelfogását, és rávilágítunk a racionális döntések elméletén alapuló, a racionalista szemléletmódot képviselő szociológiaelmélet legfőbb hiányosságaira. Bár mi általában véve nem fogadjuk el a racionalista szemléletmódot, tulajdonképpen elfogadjuk és felhasználjuk a szóban forgó elméletnek a racionális cselekvésekre, és a racionális cselekvések közvetlen meghatározottságára vonatkozó felfogását. Tehát egyrészt támaszkodva az intézményes szociológia elméletének eddigi megalapozására, másrészt a döntéseméletben hagyományosan kialakult felfogásra, meghatározzuk a szűkebb értelemben vett racionális cselekvés fogalmát, és felvázoljuk a racionális cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit. Ehhez kapcsolódva azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy a cselekvések mennyiben tekinthetők racionális cselekvéseknek, és ezzel összefüggésben mennyiben magyarázhatóak egy racionális cselekvéselmélettel. Ezt követően elemezzük a cselekvések szubjektumra vonatkozó következményeit, amelyeket a cselekvő egyéneknek figyelembe kell venniük a döntés során. Majd közelebbről is szemügyre vesszük a racionális döntést, egyrészt felvázoljuk a racionális döntés fő vonásait, másrészt rávilágítunk arra, hogy hogyan értelmezhető a racionális döntés abban az esetben, ha a döntésre a bizonytalanság jellemző.

1.1. A racionális cselekvés megközelítése

A) A racionális döntések elméletéről

a) A racionalista cselekvéselmélet fő vonásai

Az első fejezetben (1.3Bb) már említettük, hogy a szociológiában a racionalista szemléletmódot a nyolcvanas évektől napjainkig főleg a racionális döntések elmélete (Rational Choice Theory) képviseli, amely az utóbbi két évtizedben az angolszász, de különösen az amerikai szociológiaelméleti irodalomban széles körben elfogadottá vált. A szóban forgó elmélet érdeklődésének középpontjában a racionális cselekvésekre vonatkozó felfogás áll, amelyet a következőkben röviden ismertetünk.

- A racionális döntések elmélete a cselekvések magyarázatában, a cselekvések meghatározó tényezőiként adottaknak veszi (1) a cselekvő egyén preferenciáit, (2) a preferenciák kielégítését korlátozó feltételeket, valamint (3) az alternatívákat, és ezek várható következményeit. A racionálisan cselekvő egyén az alternatívák közül kiválasztja a maximális, illetve optimális alternatívát, és cselekvésében ezt valósítja meg.

A preferencia fogalma meglehetősen sokértelmű fogalom, de értelmezhető úgy is, amely szerint a preferenciák valójában a szükségleteknek felelnek meg (2. fejezet: 2.1), és a szükségletekhez hasonlóan szűkebben vagy tágabban is értelmezhetőek. A szűkebb értelmezést hangsúlyozó szerzők szerint a preferenciák elvileg abszolútak, relevánsak, stabilak, ellentmondásmentesek, pontosak, és a döntésektől, illetve a cselekvésektől függetlenek. Ez

akadályozhatja meg a kutatót abban, hogy folyton a megfigyelt cselekvésekhez igazítsa a cselekvőnek tulajdonított preferenciákat, ezáltal látszólag minden cselekvésre magyarázatot szolgáltatva. A korlátozó feltételek olyan fizikai, gazdasági, jogi, pszichológiai tényezők, szabályok, szabályokból vagy szabályszerűen ismétlődő cselekvésekből álló intézmények, amelyek meghatározzák az alternatívákat. Az alternatívák a preferenciákra vonatkoztatva többé vagy kevésbé megfelelő, és az adott korlátozó feltételek között megvalósítható, feltételezett cselekvések. Racionálisan cselekedni e felfogás szerint azt jelenti, hogy az egyén a várható következmények alapján rangsorolja a cselekvési alternatívákat, és kiválasztja a maximális hasznot eredményező, illetve az optimális alternatívát. (Atkinson 1964:206-208; Harsányi 1986:111; March 1986:153; Hechter 1987:30-31; Mook 1987:323-337; Elster 1986B:4; Elster 1990:13; Elster 1995:21-22, 30-33; Hechter – Opp – Wippler 1990B:2-3; Heap 1994:5; Szántó 1998; Heckathorn 2001:275-276)

A szóban forgó elmélet felfogása szerint cselekvések szubjektumai lényegében véve csak egyének lehetnek, bizonyos csoportok (pl. társadalmi osztályok, szervezetek, egyesülések stb.) csak annyiban tekinthetők cselekvések szubjektumainak, amennyiben e csoportoknak tulajdonított viselkedést a csoportot alkotó egyének cselekvéseire visszavezethetjük.

A szűkebb értelemben vett racionalista szemléletmódban a társadalmi környezet nem eleve adott, csak az egyének racionális cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az eredményeként létezik. Ilyen szigorú értelemben az úgynevezett metodológiai individualizmus azt jelenti, hogy „...minden társadalmi jelenség – e jelenségek szerkezete és változása – elvileg megmagyarázható oly módon, hogy a magyarázat kizárólag egyéneket, az egyének tulajdonságait, céljait, vélekedéseit és cselekvéseit foglalja magában.” (Elster 1985:5)

A racionális döntések elméletének képviselői azonban egyre inkább eltávolodnak a racionalista szemléletmód szűkebb értelmezésétől, és nagyrészt elismerik az egyes egyének szempontjából eleve adott, átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet létezését. A racionalista szemléletmód nyitottabb értelmezése szerint a társadalmi jelenségek magyarázatában általában a környezet, és a társadalmi környezet meghatározó hatását oly módon vehetjük figyelembe, ha a környezetet az egyénekre, az egyének racionális cselekvéseire vonatkoztatva értelmezzük. Ezt az elvet azonban a racionális döntések elméletében következetesen nem sikerült érvényre juttatni, és felfogásunk szerint ennek az elvnek az érvényesítése eleve a racionalista szemléletmód feladását jelentené.

Egyes felfogások szerint a racionális cselekvésekre vonatkozó felfogás, és általánosabban a racionalista szemléletmód valamennyi emberi cselekvésre és magatartásra használható. (Becker 1986:112-119; Boudon 1987B:56) Mások szerint elvileg csupán a célszerű vagy instrumentális, vagy az úgynevezett ön-érdekek által motivált cselekvések tekinthetők racionális cselekvéseknek, és a racionális cselekvésfelfogás is e cselekvések vonatkozásában érvényesíthető. (Heckathorn 2001:274) Például később Boudon is amellett érvel, hogy a racionális döntések elmélete nem alkalmazható általában valamennyi cselekvés és probléma magyarázatára. A racionális döntések elmélete feltételezi, hogy az egyének cselekvései instrumentális cselekvések, azaz bizonyos célok elérésére irányulnak. Azonban nem minden cselekvés instrumentális cselekvés, ezért a racionális döntések elméletével szemben nem támaszthatjuk azt az igényt, hogy a cselekvések általános elmélete legyen. (Boudon 2001:58) Bizonyos cselekvések tisztán instrumentálisak. Más cselekvések nem tisztán instrumentálisak, mert bár bizonyos célok elérését szolgálják, de az egyének nem rendelkeznek megbízható ismeretekkel arra vonatkozóan, hogy egy bizonyos alternatíva megvalósítása jelenti az optimális megoldást. Bizonyos cselekvések viszont egyáltalán nem instrumentális cselekvések, mert bizonyos alapelvekből következnek, amelyeket a cselekvő elfogad. Ez utóbbi esetben az a fő kérdés, hogy az egyén miért osztja az alapelveket. (I.m.:61) Megjegyezzük, hogy az idézett sorokban a legfőbb problémát az instrumentális cselekvés fogalmának

általában bizonytalan értelmezése, illetve az instrumentális és a célszerű cselekvés fogalmának összemosása jelenti.

A szociológiai döntésemélet érdeklődésének középpontjában az egyéni cselekvések állnak, de e felfogás szerint a szociológiai kutatás nem korlátozódik az egyéni cselekvések, és az egyének közötti kölcsönhatások szintjére, az végül is az adott társadalmi csoport egészét jellemző összetett társadalmi jelenségek magyarázatára is irányulhat. E felfogás szerint azonban az összetett társadalmi jelenségek magyarázata igényli egyrészt az adott csoporton belüli egyének cselekvéseinek a magyarázatát, másrészt az egyéni cselekvések és az összetett társadalmi jelenségek közötti átmenet elemzését. (Coleman – Fararo 1992B:IX-X) E szemléletmód képviselői a legfőbb problémának az ún. mikro-makro problémát tekintik, tehát azt a problémát, hogy hogyan lehet eljutni az egyéni cselekvők szintjéről a magasabb elemzési szintekre, s végül az össztársadalmi szintre. (Boudon 1987B; Coleman 1990:11; Wiley 1988) A racionális döntések elméletének három legfőbb kutatási területe: az egyéni döntéseket elemző racionális cselekvésemélet, az egyének közötti kölcsönhatásokon belüli döntéseket elemző játékelmélet, és az egyének adott körének közös döntéseit elemző „társadalmi döntések” elmélete. (Heap et al. 1994B:IX)

A modern döntéseméletet kiterjesztették a kockázat és a bizonytalanság alatti cselekvések magyarázatára is. A kockázat és a bizonytalanság olyan körülményekre vonatkozik, amikor az egyének nem láthatják előre cselekvéseik következményeit. Az egyik jellemző felfogás szerint a kockázat esetében legalább a különböző következmények bekövetkezésének a valószínűségei ismertek, a bizonytalanság esetében viszont a cselekvő csak saját szubjektív becsléseire támaszkodhat. Ilyen körülmények között a racionális cselekvés megfelel az elvárt haszon szempontjából maximális vagy optimális alternatíva kiválasztásának és megvalósításának. (March – Simon 1964:137-138; Becker 1986; Elster 1986B; Elster 1995:34-35; Hechter – Opp – Wipplet 1990B:2-8; Heap 1994:8, 11)

b) A racionalista szociológiaelmélet legfőbb hiányosságai

A következőkben a racionalista szemléletmódot képviselő, a racionális döntések elméletén alapuló szociológiaelmélet legfőbb hiányosságaira mutatunk rá. A szóban forgó elmélet legfőbb hiányosságai szorosan összefüggnek azzal, hogy ez az elmélet tulajdonképpen ott kezdődik, ahová mi az intézményes szociológia elméletének felépítésében eddig eljutottunk. Azaz mindazok a problémák, amelyeket eddig tárgyaltunk, a racionális döntések elméletében tulajdonképpen megoldatlanok, azok a fogalmak és összefüggések, amelyeket meghatároztunk, meghatározatlanok maradnak.

- A racionális döntések elméletének legfőbb hiányosságai: (1) a preferenciák természete tisztázatlan, (2) nem tesz világos különbséget a cselekvések szükségletekre vonatkozó közvetlen és közvetett következményei között, (3) az úgynevezett korlátozó feltételeket elméletileg nem képezi le, és (4) meghatározottságuk elemzése nélkül eleve adottaknak veszi az alternatívákat.

A racionális döntések elméletének egyik jelentős hiányossága a preferencia fogalmának elméleti tisztázatlansága. A preferencia fogalma meglehetősen sokértelmű a közgazdasági és általában a társadalomtudományi irodalomban, használják a lelki kielégítés, a kívánság, az ízlés, az érték, a választás, a páronkénti rangsorolás fogalmához hasonló értelemben. (Sen 2002:302-305)

A második fejezetben (2.1.Bb), és fentebb e fejezetben is utaltunk arra, hogy a preferencia fogalma a szükséglet fogalmához hasonlóan is értelmezhető, és a szükséglet fogalmához hasonlóan a preferenciákat egyes szerzők tágabban, mások szűkebben értelmezik. A tágabb

értelmezés általános elméleti szinten nem teszi lehetővé a cselekvések (intencionális) magyarázatát, csupán leírását, ahogyan azt a második fejezetben (2.1Ba), a tágabb szükségletfogalom tárgyalásánál láttuk. A szűkebb értelemben vett preferenciák természete viszont tisztázatlan, mivel elvileg meghatározatlan az az ismertető jegy, amely a preferenciák elhatárolásának az alapjául szolgálhatna. Tehát a szűkebb értelmezésekre is rányomja bélyegét az elméleti tisztázatlanság, egyrészt mert rendszerint fennáll a kísértés a hallgatólagosan tág értelmezésre, másrészt a preferencia homályos fogalma nem teszi lehetővé az ehhez kapcsolódó további fogalmak következetes levezetését, és az e fogalmakkal jelölt tényezők közötti összefüggések világos megfogalmazását.

A fenti problémával összefüggésben a racionális döntések elméletében nem tesznek világos különbséget a szükségletkielégítés különböző összetevőit képező létezők között. Majd később látjuk, hogy a szóban forgó elméletben megkülönböztetik a cselekvések pozitív és negatív következményeit. De következetesen nem különböztetik meg a cselekvések szükségletekre vonatkoztatott közvetlen és közvetett következményeit, amelyek fogalmaink szerint a szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait, valamint a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Így a szükségletkielégítés különböző összetevőit képező tipikus cselekvéseket sem különböztetik meg világosan egymástól. Ezzel is összefügg a bizonytalanság abban a kérdésben, hogy elvileg milyen cselekvések tekinthetők racionális cselekvéseknek.

Eddig főleg a döntéseméletnek mint cselekvéseméletnek a hiányosságairól volt szó, de a racionális döntések elmélete a szociológiában az általános szociológiai elmélet igényével is fellép.

- A racionális döntések elméletének mint általános szociológiai elméletnek a legalapvetőbb hiányossága, hogy eleve adottaknak veszi az alternatívákat, és elméleti szinten következetesen nem elemzi az alternatívák átfogó és állandó társadalmi környezet általi meghatározottságát.

A második fejezetben (1.2Ba) már utaltunk arra, hogy a racionális döntések elméletében az általunk úgynevezett aktuális cselekvési lehetőségeket nevezik alternatíváknak. (Lásd pl.: Elster 1986B:4; Hechter 1987:30-31; Coleman 1990:404-405) Ennek megfelelően mi is ilyen értelemben használjuk az alternatíva kifejezést, de hangsúlyoztuk, hogy igen fontosnak tartjuk a cselekvési lehetőség és az aktuális cselekvési lehetőség vagy alternatíva fogalmának a megkülönböztetését. A második fejezetben (1.2Bc) arra is rámutattunk, hogy a cselekvő egyén alternatíváit – a cselekvési lehetőségekből és képességekből felépült – cselekvési szituáció határozza meg. A társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető kérdés felfogásunk szerint az, hogy milyen tényezők és milyen módon határozzák meg az alternatívákat. Tehát a racionalista szemléletmódot képviselő, és a racionális döntések elméletén alapuló szociológiaelmélet a szociológiaelméleti szempontból legalapvetőbb kérdést, az alternatívák, és ezáltal a cselekvések átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet általi meghatározottságát hagyja elméletileg kidolgozatlanul.

Fentebb (1.1Aa) már utaltunk arra, hogy a döntésemélet egyes képviselői nagyrészt elismerik az egyes egyének szempontjából eleve adott, átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet létezését. Olyan elmélet azonban nem alakult ki a racionális döntések elméletéhez kapcsolódóan, amely általános elméleti szinten leképezné az egyének szempontjából eleve adott társadalmi környezetet az egyénekre, az egyének racionális cselekvéseire vonatkoztatva. Amennyiben a racionális döntések elméletében figyelembe veszik az egyes egyének számára eleve adott, átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet, azt csupán az adott konkrét társadalmi jelenség magyarázata szempontjából releváns vonásaikban ragadják meg. A racionális döntések elméletében a korlátozó feltételek olyan tényezők, amelyek meghatározzák az adott preferenciák kielégítésének aktuális lehetőségeit, illetve az alternatívákat. A

„korlátozó feltételek” kifejezés tehát fogalmaink szerint a cselekvési szituációra, és a szituációt meghatározó környezeti tényezőkre vonatkozik. De e tényezők a döntéselméletben elméletileg tisztázatlanok, az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet a szóban forgó elméletben a „korlátozó feltételek” közé sorolva elméleti szinten következtetlenné teszi figyelembe.

Talán James S. Coleman jutott a legmesszebb a racionális döntések elmélete szemléletmódjának a kiterjesztésében, de az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet ő is csak következtetlenné, eklektikusan veszi figyelembe a társadalmi cselekvések, és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában. Elméletének ilyen szempontból nézve eklektikus természetére főleg a társadalmi tőkére vonatkozó elemzését olvasva derülhet fény. Itt logikailag következtetlenné, az egymással való összefüggéseiket homályban hagyva térképezi fel azokat a tényezőket, amelyek meghatározzák azt, hogy az egyének milyen mértékben valósíthatják meg céljaikat, milyen mértékben érvényesíthetik érdekeiket. (Coleman 1990:300-321; Coleman 1994)

Fentebb utaltunk arra is, hogy általában a racionalista szemléletmód, és különösen a racionális döntések elméletének képviselői a legfőbb problémának az úgynevezett mikro-makro problémát tekintik. Tehát azt, hogy hogyan lehet eljutni az egyéni cselekvők szintjéről a magasabb elemzési szintekre, és végül az össztársadalmi szintre. Azonban a mikro-makro problémának a megoldása főleg a makro-mikro probléma megoldásától, illetve annak a kérdésnek a megválaszolásától függ, hogy az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet hogyan határozza meg az egyéni cselekvéseket. Tehát a mikro-makro probléma megoldásának a kulcsa főleg a makro-mikro probléma megoldásában van elrejtve.

Ha figyelembe vesszük a racionális döntések elmélete egyes mai képviselőinek azt a törekvését, hogy ezt az elméletet alkalmassá tegyék a társadalmi jelenségek átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet általi meghatározottságának a magyarázatára is, az intézményes szociológia általunk kidolgozott elméletét akár a racionális döntések elméletéhez is sorolhatnánk. Majd látjuk ugyanis, hogy tulajdonképpen elfogadjuk és felhasználjuk a szóban forgó elméletnek a racionális cselekvésekre, és a racionális cselekvések közvetlen meghatározottságára vonatkozó felfogását. Azonban általában véve nem fogadjuk el a racionalista szemléletmódnak, és a racionális döntések elméletének a társadalmi jelenségek meghatározottságára vonatkozó alapelveit. A cselekvések közvetlen meghatározottságának a magyarázatától eltekintve, alapvető szemléletmódbeli különbség van a hagyományosan kialakult racionális döntések elmélete, és az intézményes szociológia elmélete között.

B) A racionális cselekvés fogalma és meghatározó tényezői

a) *A racionális cselekvés fogalma*

Különbséget tehetünk a racionális cselekvés fogalmának tágabb és szűkebb értelmezései között. Tágabb értelemben racionális cselekvésnek nevezhetünk minden olyan cselekvést, amelynek motívuma ésszerűen megérthető, az adott motívum és a körülmények figyelembevételével a cselekvés ésszerűen indokolható. Ehhez hasonlóan értelmezi például Sen a racionalitást és a racionális cselekvés fogalmát. „A racionalitást tágabb értelemben itt úgy értelmezzük, mint a – cselekvésekre, céltárgyakra, értékekre és prioritásokra vonatkozó – döntések fegyelmezett alárendelését az értelmes alapos vizsgálatnak.” (Sen 2002:4)

Habermas szerint egy cselekvés annyiban racionális, amennyiben hozzáférhető az objektív megítélés számára, és ésszerűen megindokolható. (Habermas 1984:8-10; ford. 1987:15-16) A célszerű cselekvés racionalitása vizsgálható egyrészt abból a szempontból, hogy a cselekvő észleletei és véleményei megfelelnek-e a tényszerű valóságnak. Másrészt abból a szempontból, hogy a tényszerű valóságot sikerül-e összhangba hozni szándékaival. (I.m. 87; ford. 50) Habermas szerint azonban nem csak a célszerű cselekvések, hanem az általa megkülönböztetett más tipikus cselekvések (a normavezérelt, a dramaturgiai és a kommunikatív cselekvések) is hozzáférhetőek lehetnek az objektív megítélés számára, és lehetnek ésszerűen megindokolhatók, tehát e cselekvések is tekinthetők racionális cselekvéseknek.

Viszonylag szűkebb, és széles körben használt értelemben a cselekvés akkor racionális, ha a cselekvő az adott szituációban megvalósítható célt követ, és a számára hozzáférhető eszközök közül a legmegfelelőbb eszközöket használja az adott cél eléréséhez. Ilyen értelemben egy cselekvés akkor racionális, ha objektíve megfelelő eszközül szolgál egy adott cél eléréséhez. (Lásd pl.: Rex 1961:79-80; Boudon 2001:15)

Fentebb (1.1Aa) már utaltunk arra, hogy a racionális döntések elméletében racionális cselekvésnek azt a cselekvést nevezzük, amelynek megvalósítására vonatkozó döntésben a cselekvő egyén preferenciáira vonatkoztatva mérlegeli az adott korlátozó feltételek által meghatározott alternatívák várható következményeit, és a maximális hasznot ígérő alternatívát választja, illetve valósítja meg. Mi a következőkben szűkebb, és a racionális döntések elméletében széles körben elfogadott értelemben, de kissé átértelmezve határozzuk meg a racionális cselekvés fogalmát. Később azonban majd rámutatunk arra, hogy tágabb értelemben is beszélhetünk racionális cselekvésekről.

- Szűkebb értelemben *racionális cselekvésnek* nevezzük azt a szándékos cselekvést, (1) amelynek általános motívuma megfelel az egyén szükségleteinek és az adott körülményeknek, (2) amelynek kognitív motívumaiban megfelelően tükröződnek az adott cselekvés szubjektumra vonatkozó, rövidebb és hosszabb távon várható következményei, és (3) az alternatívákat figyelembe véve ezek a következmények várhatóan optimálisak az egyén szükségleteinek egészére vonatkoztatva.

Egyes felfogások szerint a cselekvés általános céljának a racionalitását nem vizsgálhatjuk, csak azt tehetjük vizsgálat tárgyává, hogy az adott cél eléréséhez megfelelő eszközöket választott-e az egyén. Mások szerint a cél racionalitását is vizsgálhatjuk, és ilyen szempontból egy cselekvés akkor racionális, ha a cselekvő az adott körülmények között megvalósítható célt követ. Felfogásunk szerint a cselekvések racionalitását vizsgálhatjuk mind a cselekvések általános motívuma, mind az aktuális motívumok szintjén. Ehhez emlékeztetni szeretnénk arra, hogy a második fejezetben (1.2Aa) különbséget tettünk a cselekvések általános motívuma és aktuális motívumai között.

Az általános motívum racionalitására vonatkozó kérdés egyrészt abban az esetben merül fel, ha eleve adottnak vesszünk bizonyos körülményeket, amelyek között az egyénnek valahogyan viselkednie kell. Az általános motívum vonatkozásában a cselekvés akkor racionális, ha az egyén szükségleteivel összefüggésben az adott körülményeknek leginkább megfelelő általános motívumot, és az ennek megfelelő irányultságot szemmel tartva cselekszik.

A második fejezetben (4.2Ba) röviden foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy a cselekvőnek ahhoz, hogy a cselekvési szituációt definiálja, döntenie kell abban a kérdésben, hogy mi az az általános motívum, amely cselekvéseit az adott körülmények között átfogóan motiválja. Az általános motívum választása során viszont az egyén figyelembe veszi az adott körülményeket, és előfeltételezésünk szerint a körülményeknek legmegfelelőbb általános motívumot választja. Ez az általános motívum alapvetően vagy a szükségletek közvetlen kielégítésére,

vagy a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére irányul, tehát vagy személyes, vagy instrumentális motívum. E választás által meghatározott, hogy az egyénnek a körülményeket alapvetően mint a szükségletek tárgyait (illetve negatív tárgyait), vagy mint a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit kell értelmeznie. Láttuk azt is (2. fejezet: 4.2Bb), hogy ezáltal nagyrészt meghatározott az, hogy az egyénnek az általunk megkülönböztetett vonatkozásokban milyen irányultságot kell követnie, bár bizonyos esetekben más szempontokra is tekintettel kell lennie. Például nem racionális, ha az egyént a munkahelyén vezetőként vagy beosztottként a szeretetre vagy a népszerűsége irányuló szükséglete mint általános motívum motiválja. Viszont racionálisnak tekinthető, ha az adott körülmények között az az általános motívum motiválja, hogy bizonyos munkabefektetés révén rendszeres keresethez jusson.

Az általános motívum racionalitására vonatkozó kérdés másrészt abban az esetben is felvethető, ha a cselekvések általános motívumát eleve adottnak vesszük. Ebben az esetben az általános motívum szempontjából a cselekvés akkor racionális, ha az egyén előzetes választásának eredményeként az adott általános motívumnak a legmegfelelőbb körülmények között cselekszik, a számára aktuálisan elérhető körülményeket figyelembe véve. Az általános motívumot adottnak véve ugyanis alternatívák vonatkozhatnak általában véve a környezet, a körülmények kiválasztására is. Például tűnhet racionálisnak egy adott egyén magatartása egy adott munkahelyi szervezetben, ha az adott munkahelyen belül számára adott alternatívák közül rendszerint az optimális alternatívákat valósítja meg. De az általános motívumra való tekintettel nem racionális a magatartása, ha számára jóval kedvezőbb alternatívákat nyújtó munkahelyek is elérhetők lennének. Ebben az esetben a racionalitás mindenekelőtt azt kívánná meg, hogy munkahelyet változtasson.

A racionális cselekvés második ismertető jegye szerint a cselekvés kognitív motívumaiban megfelelően tükröződnek az adott cselekvés szubjektumra vonatkozó, rövidebb és hosszabb távon várható következményei. Ahhoz, hogy a cselekvések megfelelően szolgálják a környezethez való alkalmazkodást, a cselekvések kognitív motívumaiban tükröződniük kell a cselekvések szubjektumra vonatkozó várható következményeinek. Az egyénnek szükségleteinek egészére kell vonatkoztatnia a várható következményeket, tehát a cselekvés folyamatában érvényesülő következményeken túl figyelembe kell vennie a cselekvés közvetett következményeit is, illetve a rövidebb és hosszabb távon érvényesülő következményeket is. A közvetlen és rövidebb távon érvényesülő következmények eleve könnyebben áttekinthetőek, és rendszerint nem igényelnek alapos felmérést és értékelést. Ezért a cselekvések racionalitásának a megítélésében a cselekvések közvetett és hosszabb távon érvényesülő következményeinek a figyelembevételén van a hangsúly.

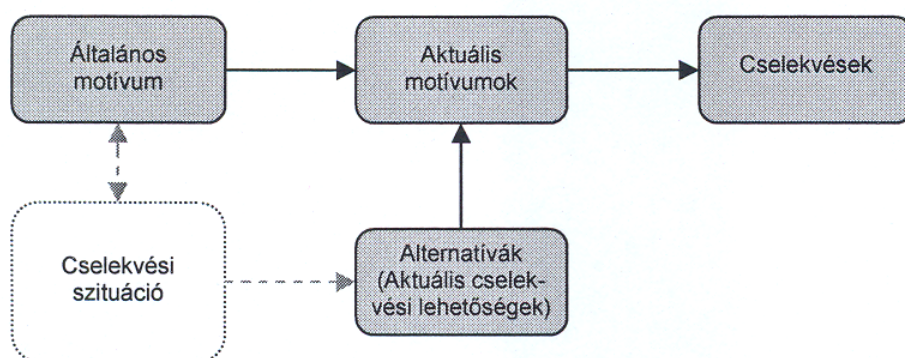
A cselekvések tényleges következményei nem feltétlenül esnek egybe az egyén által elvárt következményekkel, és nem feltétlenül felelnek meg a cselekvések motívumainak. Egrészt az egyén bizonyos információk birtokában alakítja ki elképzeléseit a következményekre vonatkozóan, s e következmények csupán bizonyos valószínűséggel felelnek meg elképzeléseinek. Másrészt, az egyén cselekvéseinek a következményeit elvileg önmagára vonatkoztatja, s általában a cselekvés következményeit csupán annyiban és olyan szempontból veszi figyelembe, amennyiben rá vonatkozik. A tényleges következmények általában jóval szerteágazóbbak, és lehetnek részben szándékolt, részben nem szándékolt következmények. A következmények azonban a másokra való hatásokkal összefüggésben is vonatkozhatnak a cselekvő egyénre.

A racionális cselekvés harmadik ismertető jegye szerint az adott cselekvés rövidebb és hosszabb távon várható következményei az alternatívákat figyelembe véve várhatóan optimálisak az egyén szükségleteinek egésze szempontjából. Egyes felfogások a maximalizálást, mások az optimalizálást, ismét mások a kielégítő megoldást, és ezzel összefüggésben

a helyesbítést vagy feljavítást tekintik a racionális cselekvés ismertető jegyének. Erre a kérdésre majd később (1.2Ba) visszatérünk, a racionális döntés fő vonásainak a tárgyalásánál.

b) A racionális cselekvések közvetlen meghatározó tényezői

Korábban (1.1Ab) említettük, hogy a racionális döntések elméletének mint általános szociológiai elméletnek a legalapvetőbb hiányossága, hogy eleve adottnak veszi az alternatívákat, és elméleti szinten következetesen nem elemzi az alternatívák átfogó és állandó környezet általi meghatározottságát. Ezzel szemben az intézményes szociológia elméletében a cselekvések magyarázata vonatkozásában a legalapvetőbb kérdésnek azt tekintjük, hogy milyen tényezők határozzák meg az alternatívákat. Mi tehát általában véve nem fogadjuk el a racionalista szemléletmódot képviselő elméleteknek azokat az előfeltételezéseit, amelyekben egyrészt a cselekvés általános motívumát, másrészt az alternatívákat eleve adottnak vesszük. Az alábbiakban azonban, csupán a cselekvések közvetlen meghatározottságát elemezve, egyrészt a cselekvés általános motívumát, másrészt az alternatívákat mi is eleve adottnak vesszük. Ezt figyelembe véve, a racionális cselekvésfelfogás különösebb nehézség nélkül összevethető, és kissé módosítva összeegyeztethető a cselekvések meghatározottságára vonatkozó felfogásunkkal.

5.1. ábra: A racionális cselekvések közvetlen meghatározó tényezői

A második fejezetben (1.2Bc) megismert, a cselekvések meghatározottságára vonatkozó 2.1. számú ábrát az itt látható 5.1. ábrában kissé módosítva mutatjuk be. Ebben az ábrában figyelembe vett meghatározó tényezők közül a döntéselméletben úgynevezett preferenciákat bizonyos értelemben közvetlenül vagy közvetve a cselekvés általános motívuma fejezi ki, az alternatívák viszont az aktuális cselekvési lehetőségeket jelentik. A racionális döntés a cselekvés aktuális motívumainak a kialakítását jelenti. A racionális döntések elméletében a korlátozó feltételek olyan tényezők, amelyek meghatározzák az adott preferenciák kielégítésének aktuális lehetőségeit, illetve az alternatívákat. E tényezők lehetnek az egyén tulajdonságai is, de főleg a környezetet jellemző tényezők, mint például bizonyos fizikai, gazdasági, jogi körülmények, mások várható cselekvései. Az egyes szerzők által használt „korlátozó feltételek” kifejezés tehát fogalmaink szerint a cselekvési szituációt alkotó, és a cselekvési szituációt meghatározó tényezőkre vonatkozik, de e tényezők a döntéselméletben elméletileg tisztázatlanok.

A fejezetnek ebben a részében mi is csupán az aktuális motívumok kialakítása szempontjából szeretnénk magyarázni a cselekvéseket, tehát a racionális döntést, illetve az aktuális motívumokat közvetlenül meghatározó tényezőket vesszük figyelembe. Figyelembe véve a fentieket, de az általunk már korábban is használt fogalmakra támaszkodva, a következőképpen fogalmazhatunk a racionális cselekvések meghatározottságára vonatkozóan.

- Az egyéni cselekvések aktuális motívumait és ezáltal a cselekvéseket közvetlenül meghatározzák: (1) a cselekvések általános motívuma, (2) az adott általános motívum szempontjából releváns alternatívák, illetve az alternatívák várható következményei, (3) az egyén hajlandósága a szükségleteinek egésze szempontjából optimális alternatíva kiválasztására.

A második fejezetben láttuk, hogy a cselekvés általános motívuma lehet közvetlenül valamilyen szükséglet, illetve közvetlenül szükségletet kifejező személyes motívum, amennyiben a cselekvés a szükséglet tárgyát képezi. De az általános motívum lehet olyan instrumentális motívum is, amely csupán közvetve fejez ki bizonyos szükségletet vagy szükségleteket, amennyiben a cselekvés a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megszerzésére vagy megőrzésére irányul. Viszont az általános motívumban az utóbbi esetben is kifejeződik többé vagy kevésbé az egyén egész szükségletrendszere, ahogyan azt majd később (1.2Ab) látjuk. A cselekvések egyes típusait tárgyalva (2.1) majd azt is láthatjuk, hogy a racionális cselekvések általános motívuma többnyire instrumentális motívum, de bizonyos személyes motívumok által motivált cselekvések is lehetnek racionális cselekvések. Az általános motívumok függetlenek a mindenkori környezet egyes sajátos vonásaitól, de azt, hogy a különböző általános motívumok közül melyik válik relevánssá, a környezet bizonyos általános vonásai meghatározzák, ahogyan azt a második fejezetben (4.2Ba) láthattuk. Az egyén elvileg a szükségleteinek és az adott körülményeknek legmegfelelőbb általános motívumot választja.

Az alternatívák a racionális döntések elméletében a preferenciák szempontjából többé vagy kevésbé megfelelő, és az adott korlátozó feltételek között megvalósítható, feltételezett cselekvések. A döntéseméletben az alternatíva fogalma, az általunk használt fogalmakat tekintve, az aktuális cselekvési lehetőség fogalmának felel meg, s a döntéseméletben ilyen szűkebb értelemben használják a cselekvési lehetőség kifejezést is. Mi amennyiben használjuk az alternatíva vagy a cselekvési alternatíva kifejezést, ezen aktuális cselekvési lehetőséget értünk, ahogyan azt a második fejezetben (1.2Ba) említettük. Az alternatívák magukban foglalják a megvalósításuk esetén várható, különösen a cselekvő egyénre vonatkozó következményeket, amelyek lehetnek szándékosan előidézett, vagy nem szándékolt következmények.

Döntési szituációnak is nevezhetjük az adott általános motívumra vonatkoztatva a releváns alternatívák összességét. A döntési szituáció fogalma tehát szűkebb, mint a cselekvési szituáció fogalma. A második fejezetben (1.2Bb) adott meghatározásunk szerint a cselekvési szituáció az adott általános motívumra vonatkoztatva magában foglalja a szubjektum és mások releváns cselekvési lehetőségeinek és képességeinek az egészét. A döntési szituáció viszont az adott általános motívumra vonatkoztatva csak a szubjektum aktuális cselekvési lehetőségeit vagy alternatíváit foglalja magában. Az egyén közvetlenül a döntési szituációra vonatkozó ismeretei alapján választja ki azt az alternatívát, amelynek megvalósítására aktuális motívumai irányulnak.

A racionális döntések elmélete szerint az egyénekre eleve jellemző cselekvéseik várható következményeinek maximalizálására vagy optimalizálására irányuló hajlandóság. Ezzel összefüggésben a racionális döntést, és ezáltal a racionális cselekvést egyfelől az egyének preferenciái, másfelől az adott alternatívák és ezek várható következményei határozzák meg. (Atkinson 1964:206-208; Harsányi 1986:111; March 1986:153; Hechter 1987:30-31; Mook 1987:323-337; Elster 1986B:4; Elster 1990:13; Elster 1995:21-22, 30-33; Hechter – Opp – Wippler 1990B:2-3; Heap 1994:5; Szántó 1998; Heckathorn 2001:275-276) Felfogásunk szerint az egyének az optimális következményekkel járó alternatívát választják, de ezzel a kérdéssel majd később (1.2Ba) foglalkozunk, a racionális döntés fő vonásainak az elemzésénél.

C) A cselekvések racionalitása

Korábban (1.1Aa) utaltunk arra, hogy egyes felfogások szerint a racionális cselekvésekre vonatkozó felfogás, és általánosabban a racionalista szemléletmód valamennyi emberi cselekvésre használható. Mások szerint elvileg csupán a célszerű vagy instrumentális, vagy az úgynevezett ön-érdekek által motivált cselekvések tekinthetők racionális cselekvéseknek, és a racionális cselekvésfelfogás is e cselekvések vonatkozásában érvényesíthető. Az adott alcím keretében azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy a cselekvések mennyiben tekinthetők racionális cselekvéseknek, és ezzel összefüggésben mennyiben magyarázhatóak egy racionális – de nem feltétlenül racionalista szociológiai szemléletmódba illeszkedő – cselekvéselmélettel.

Az elég nyilvánvaló, hogy a valóságban a cselekvések bizonyos mértékben racionálisak, bizonyos mértékben nem, egyes cselekvések közel állnak a tisztán racionális cselekvésekhez, más cselekvések viszont meglehetősen távol állnak a tisztán racionális cselekvésektől. Schütz szerint a köznapi gondolkodás szintjén a racionális cselekvés mindig típusossági konstrukciók kérdésessé nem tett, meghatározatlan keretében zajló cselekvés. A konstrukciók a magától értetődőnek tekintett környezetre, motívumokra, eszközökre és célokra, cselekvésstratégiákra vonatkoznak, amelyeket azonban nem csupán a cselekvő tekint magától értetődőnek, hanem feltételezése szerint a többi ember is. E konstrukciókból összetevődő keretből mint meghatározatlan horizontból csupán néhány olyan elem emelkedik ki, amely tisztán és világosan meghatározható. Azt mondhatjuk tehát, hogy a cselekvések a köznapi gondolkodás szintjén legfőbb részben racionálisak, és hogy a racionalitásnak számos fokozata van. (Schütz 1984B:211-212)

A fentiek ellenére a szociológiaelmélet egyik alapvető kérdése, hogy általában a cselekvések, és különösen a társadalmi cselekvések racionális vagy nem racionális cselekvésekként értelmezhetőek valóságos természetüknek megfelelően. E kérdésben alapvetően két jellemző felfogással találkozhatunk, az egyik felfogás szerint az egyének cselekvései racionálisak, a másik felfogás szerint nem racionálisak. Az ezzel kapcsolatos vitában a két ellentétes felfogás képviselői gyakran a megfigyelhető cselekvésekre hivatkoznak, s a valóságos cselekvéseket az egyik felfogás hívei alapvetően racionális cselekvéseknek, a másik felfogás hívei viszont nem racionális cselekvéseknek látják.

A társadalmi cselekvések, és általában a cselekvések természetére vonatkozó felfogások azonban csupán a tapasztalati valóságot figyelembe véve nem érthetők meg, mivel ezek a felfogások a társadalmi környezet természetére vonatkozó elméleti előfeltételezésekhez kapcsolódnak. A társadalmi környezet természetére vonatkozó különböző előfeltételezéseknek nagyrészt a társadalmi cselekvések különböző felfogásai felelnek meg. Úgy tűnik, hogy a szimbolikus környezethez való alkalmazkodás esetében beleélő alkalmazkodásra, a tényszerű környezethez való alkalmazkodás esetében racionális alkalmazkodásra van elsődlegesen (de nem kizárólagosan) szükség.

Ha a társadalmi környezetet szimbolikus természetűnek tekintjük, az erre vonatkozó előfeltételezésnek a cselekvések vonatkozásában az felel meg, ha olyan cselekvéseket előfeltételezünk, amelyek a szimbolikus környezethez való alkalmazkodást megfelelően szolgálják. Ennek a követelménynek igyekeznek megfelelni a szimbolista szemléletmód képviselői, amikor a társadalmi cselekvéseket értelmező, megértő, kifejező jellegű cselekvéseknek előfeltételezik. E felfogás szerint általában a cselekvések, és ezen belül a társadalmi cselekvések motívumai olyan személyes motívumok, amelyek közvetlenül az egyének személyes tulajdonságait tükrözik, mint például érzések, érzelmek, személyes értékek és személyes beállítottságok.

Ha azonban a társadalmi környezetet tényszerű természetűnek tekintjük, az erre vonatkozó előfeltételezésnek az felel meg, ha olyan cselekvéseket előfeltételezünk, amelyek a tényszerű környezethez való alkalmazkodást megfelelően szolgálják. Ennek a követelménynek igyekeznünk megfelelni a faktualista szemléletmód képviselői, amikor a cselekvéseket, különösen a társadalmi cselekvéseket racionális cselekvéseknek előfeltételezik. A racionális cselekvések ugyanis elvileg lehetővé teszik azt, hogy a tényszerű környezeti tényezők természetüknek megfelelően határozzák meg a cselekvéseket, és ezen keresztül általában a társadalmi jelenségeket. A faktualista szemléletmódon belül a strukturalista szemléletmódban magától értetődőnek tekintik a cselekvések racionális természetét, s nem fordítanak különösebb figyelmet e cselekvések közvetlen meghatározottságának a magyarázatára, a racionalista szemléletmód érdeklődésének középpontjában viszont a racionális cselekvések állnak.

Ismét hivatkozunk arra a nyilvánvaló tapasztalatra, hogy a valóságban a cselekvések bizonyos mértékben racionálisak, bizonyos mértékben nem, egyes cselekvések közel állnak a tisztán racionális cselekvésekhez, más cselekvések viszont meglehetősen távol állnak a tisztán racionális cselekvésektől. A valóságos cselekvések racionalitását vizsgálhatjuk a következő két szempontból, egyrészt a cselekvő, másrészt a külső megfigyelő szempontjából. Az első esetben az a kérdés, hogy a cselekvő egyén tudatosan mérlegeli-e a különböző alternatívák várható következményeit, s törekszik-e tudatosan az optimálisnak tekinthető alternatíva kiválasztására és megvalósítására. A második esetben az a kérdés, hogy – az egyén tudatos törekvéseitől függetlenül – a cselekvő egyén valójában az optimális alternatívát valósítja meg vagy nem, illetve cselekvése mennyiben tér el az optimálistól.

A cselekvő szempontjából a cselekvés annyiban racionális, amennyiben maga a cselekvő tudatosan felméri az alternatívákat és ezek várható következményeit, szükségleteire vonatkoztatva mérlegeli e következményeket, és az általa optimálisnak vélt alternatívát valósítja meg cselekvéseiben. A külső megfigyelő szempontjából a cselekvés annyiban racionális, amennyiben a valóságos alternatívákat, ezek különböző következményeit, és e következmények valószínűségeit figyelembe véve az adott cselekvés az optimális alternatíva megvalósítására irányult. Az említett két szempontot figyelembe véve a cselekvések 5.1. táblázatban látható típusait különböztethetjük meg: a helyes racionális cselekvés, a hibás racionális cselekvés, a kvázi-racionális cselekvés és a nem racionális cselekvés.

Cselekvő szempontjából	Külső megfigyelő szempontjából	
	Racionális	Nem racionális
Racionális	<i>Helyes racionális cselekvés</i>	<i>Hibás racionális cselekvés</i>
Nem racionális	<i>Kvázi-racionális cselekvés</i>	<i>Nem racionális cselekvés</i>

5.1. táblázat: A cselekvések típusai racionalitásuk szerint

A tiszta vagy *helyes racionális cselekvés* olyan cselekvés, amely mind a cselekvő szempontjából, mind a külső megfigyelő szempontjából racionális cselekvésnek tekinthető. Tehát a cselekvő tudatosan felméri az alternatívákat és ezek várható következményeit, szükségleteire vonatkoztatva mérlegeli e következményeket, és az általa optimálisnak vélt alternatívát valósítja meg cselekvéseiben. Ugyanakkor a külső megfigyelő szempontjából nézve az egyén helyesen mérte fel az alternatívákat és ezek várható következményeit, és valóban az optimális

alternatívát valósította meg. Nem kétséges, hogy az ilyen cselekvések teljes mértékben megfelelnek a racionális cselekvésekre vonatkozó felfogásnak, már amennyiben e felfogást sikerült elég világosan megfogalmazni.

A *hibás racionális cselekvés* esetében a cselekvő szándéka szerint racionálisan cselekszik, de a racionalitás korlátai miatt a külső megfigyelő szempontjából cselekvése nem tekinthető racionálisnak, vagy csupán bizonyos mértékben tekinthető racionálisnak. A korlátozottan racionális cselekvésekre vonatkozó felfogás részben a hibás racionális cselekvés mérsékelt, de a valóságban a legjellemzőbb esetére vonatkozik. Majd később (1.2Ba) látjuk, hogy a korlátozottan racionális cselekvések egyik jellemző altípusa, hogy bár az egyének racionális döntésekre törekszenek, döntéseikre végül is a korlátozott racionalitás jellemző, mivel a racionalitás belső és külső korlátai miatt nem képesek a teljes racionalitásra. (March – Simon 1964:138)

A hibás racionális cselekvésektől az intézményes szociológia elméletének rendszeres, elvi szintjén eltekintünk, és eleve feltételezzük, hogy ha az egyének szándékaik szerint racionálisan cselekszenek, cselekvéseik a külső megfigyelő szempontjából is racionálisak. Ugyanis mind az adott egyének szándékai szempontjából, mind a külső megfigyelő szempontjából az felel meg a cselekvések általános motívumainak és az adott körülményeknek, hogy az egyének racionálisan cselekedjenek. Tapasztalati szinten vehetjük figyelembe azt, hogy az elvileg racionálisnak tekintett cselekvések a valóságban mennyiben tekinthetők helyes vagy hibás, illetve korlátozottan racionális cselekvéseknek.

Azonban a korlátozottan racionális cselekvéseket igen gyakran, vagy talán többnyire, az empirikus szociológiai kutatás szintjén nem tudjuk megkülönböztetni a helyes racionális cselekvésektől. Ugyanis ha a kutató, a külső megfigyelő szempontjából megkísérli felmérni a valóságos alternatívákat, és az alternatívák várható következményeit, a megfigyelt egyének szükségletrendszerére vonatkoztatva, gyakran el kell ismernie, hogy ő sem képes nagyobb biztonsággal kiválasztani az optimális alternatívát, mint a megfigyelt cselekvők. Sőt, gyakran inkább az derül ki, hogy az adott tevékenységi területen jelentős mindennapi tapasztalatokkal rendelkező egyének, e tapasztalatokra támaszkodva racionálisabban cselekszenek, mint ahogyan a kutató tudományos ismeretei birtokában, de a mindennapi tapasztalatok hiányában meg tudná határozni a helyes racionális cselekvésnek megfelelő cselekvést.

A harmadik típus az általunk úgynevezett *kvázi-racionális cselekvés*, amely a cselekvő szempontjából nem racionális, de a külső megfigyelő szempontjából értelmezhető racionális cselekvésként. Tehát a cselekvő tudatosan nem méri fel az alternatívákat és ezek várható következményeit, szükségleteire vonatkoztatva nem mérlegeli e következményeket, és tudatosan nem törekszik az optimális alternatíva kiválasztására. Azonban a külső megfigyelő szempontjából, a külső megfigyelő által feltérképezhető alternatívákat figyelembe véve az egyén az optimális alternatívát valósította meg.

A kvázi-racionális cselekvéseket is elhelyezhetjük egy általános racionális cselekvéselméletben, mivel a jelenségek szintjén úgy valósulnak meg, mintha racionális cselekvések lennének. Azonban az ilyen cselekvéseket csupán átfogóan, alapvető funkciójukat tekintve értelmezhetjük racionális cselekvésekként, motivációs mechanizmusukat tekintve nem magyarázhatjuk racionális cselekvésekként. A valóságban igen gyakoriak az ilyen kvázi-racionális cselekvésekhez közel álló cselekvések, és a fentebb már említett korlátozottan racionális cselekvések másik jellemző altípusát a kvázi-racionális cselekvések képezik.

Majd később (2.1Aa) látjuk, hogy a személyes motívumok által motivált, és a közvetlen szükségletkielégítést szolgáló, a szükségletek tárgyait képező, az általunk úgynevezett szükségletmotivált cselekvések többnyire ilyen kvázi-racionális cselekvések. Például az egyének a már kialakult beállítottságaiknak, szokásaiknak megfelelően táplálkoznak, szórakoznak,

barátkoznak, végzik kedvelt szabadidős tevékenységüket. Eközben rendszerint nem mérik fel az alternatívákat és ezek rövidebb és hosszabb távon várható következményeit, és tudatosan nem törekszenek a következmények optimalizálására. Ha a külső megfigyelő ezt megkísérelné megtenni helyettük, egyes cselekvéseiket esetleg gyakran a külső megfigyelő sem találná az optimálishoz közel állónak. A legtöbb egyén esetében azonban valószínűleg azt állapíthatná meg, hogy e tevékenységek az adott körülmények között végül is megfelelően szolgálják az egyének szükségleteinek a kielégítését.

Végül *nem racionális cselekvés* az olyan cselekvés, amely nem tekinthető racionális cselekvésnek sem a cselekvő egyén, sem a külső megfigyelő szempontjából. Nem racionális az a cselekvés, amelynek közvetlenül vagy közvetve nem motívuma valamilyen szükséglet, vagy amelynek motívumát képezi valamilyen szükséglet, de az adott cselekvés várható következményei az egyén szükségleteinek egésze szempontjából nem optimálisak, illetve legalább nem kielégítőek, és a cselekvőnek nem is állt szándékában a várható következmények mérlegelésén alapuló döntés. Nem racionális cselekvések tipikusan az úgynevezett „káros szenvedélyek” által motivált cselekvések, az indulati cselekvések és a bevett szokások által motivált cselekvések.

A második fejezetben (2.2Bb) az érzelmet a feszültségérzés vagy a feszültségérzés feloldódásának lelkiileg felfokozott átéléseként határoztuk meg. Az érzelmek tehát a lényegileg racionális cselekvéseknek is szinte állandó kísérői. Az erős érzelmeknek, különösen az indulatoknak azonban a szükségletektől jórészt független, önálló motiváló szerepük is van. Az indulatok olyan cselekvésekre is motiválhatják az egyéneket, amelyek esetleg megérthetők egy adott szükséglet, mint motívum szempontjából, de a szükségletek egészét igen negatívan érintik. A közvetlenül szokás által motivált cselekvés alapja is lehet valamilyen szükséglet, vagy valamilyen racionális instrumentális motívum, amely az adott szokást fenntartja, s megfelelhet a szükségletek egésze szempontjából is. Az úgynevezett bevett szokások által motivált viselkedések – amelyek már a reflexszerű viselkedések és a cselekvések határán helyezkednek el – azonban jelentősen eltéríthetik a viselkedéseket a szükségletek egésze szempontjából megfelelő iránytól.

Bizonyos cselekvések rövid távú következményeiket figyelembe véve tűnhetnek ésszerűen indokolhatóaknak, azaz nagyon tág értelemben véve tűnhetnek racionális cselekvéseknek. Ezzel szemben hosszú távon érvényesülő következményeiket is figyelembe véve, az általunk elfogadott értelmében véve lehetnek nem racionális cselekvések. Az ilyen cselekvések valahol a kvázi-racionális cselekvések és a nem racionális cselekvések határán helyezkednek el. Például a dohányzásra már rászokott egyén esetében, csupán rövid távú következményeit figyelembe véve racionálisnak tűnhet, ha újra és újra rágyújt, ha megkívánja a cigarettát. De a racionalitásnak inkább az felelne meg, ha leszokna a dohányzásról, illetve az felelt volna meg, ha rá sem szokott volna.

- A cselekvések racionalitását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy (1) a helyes racionális cselekvések felelnek meg teljes mértékben a racionális cselekvésekre vonatkozó felfogásnak, de (2) elvileg a hibás racionális cselekvések is az előbbi cselekvésekhez képest értelmezhetőek. (3) A kvázi-racionális cselekvéseket beilleszthetjük egy átfogó racionális cselekvéseméletbe, és az ilyen cselekvésekhez közel álló cselekvésekből felépült magatartásokat hosszú távon tekinthetjük racionális magatartásoknak.

Szűkebb értelemben racionális cselekvéseknek a helyes racionális cselekvéseket nevezzük, és a következőkben ilyen értelemben használjuk a racionális cselekvés kifejezést, ha nem utalunk a fogalom tágabb értelmezésére. Empirikus szinten, a valóságos cselekvéseket figyelembe véve, *tágabb értelemben racionális cselekvéseknek* tekinthetjük azonban a helyes racionális cselekvéseken túl a kvázi-racionális cselekvéseket, és a mérsékelten hibás

racionális cselekvéseket is. Teljes mértékben fennmaradnak tehát (4) a nem racionális cselekvések, amelyeket a cselekvéseket szűkebb vagy tágabb értelemben racionális cselekvéseknek tekintő cselekvésselméletben mind elvileg, mind empirikus szinten figyelmen kívül kell hagynunk.

Az általunk elfogadott, illetve módosított cselekvésselmélet, amely az intézményes szociológia elméletének a részét képezi, olyan racionális cselekvésselmélet, amelyben – ahogyan azt majd később (2.2Ab) látjuk – a társadalmi cselekvéseket elvileg racionális cselekvéseknek tekintjük. Felmerül a kérdés, hogy a cselekvésekre vonatkozóan miért ez a felfogás felel meg általában az általunk úgynevezett intézményes szemléletmódnak. E kérdésre a válasz röviden az, hogy azért, mert felfogásunk szerint a társadalmi cselekvéseket, és általában a társadalmi jelenségeket alapvetően a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező, és tényszerű létezőknek tekinthető környezeti tényezők (érdekek, erők, érdek- és erőviszonyok, illetve társadalmi viszonyok) határozzák meg. Egyrészt fentebb láttuk, hogy ha a társadalmi környezetet tényszerű természetűnek tekintjük, az erre vonatkozó előfeltételezésnek elsődlegesen az felel meg, ha racionális cselekvéseket előfeltételezünk. Másrészt a második fejezetben (4.2Bb) láttuk, hogy a létezőket a szükségletkielégítés összetevői szempontjából nézve, előfeltételezésünk szerint a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek egyértelműen a racionális alkalmazkodás felel meg, amely racionális cselekvésekből épül fel.

Kiemelten is hangsúlyozva azt, hogy az intézményes szociológia elméletének kidolgozása során milyen cselekvésselmélet hasznosítására és továbbfejlesztésére törekszünk:

- A társadalmi környezetnek elvileg a racionális alkalmazkodás felel meg, ennek megfelelően a társadalmi cselekvéseket eleve racionális cselekvéseknek tekintjük. Általában a cselekvések csak többé vagy kevésbé racionálisak, de a racionális társadalmi cselekvéseket egy racionális cselekvésselmélet keretei között helyezhetjük el általában a cselekvések rendszerében.

Erre a szempontra már korábban is felhívtuk a figyelmet, de különösen majd a hatodik fejezetben hangsúlyozzuk, hogy minket főleg az érdekel, az egyének hogyan cselekszenek az úgynevezett társadalmi élet szférájában, és e szférán belüli cselekvéseiket tekintjük társadalmi cselekvéseknek. Azonban az emberi élet egy meghatározott területén nem tanúsíthatnak az egyének rendszerint racionális magatartást, ha bizonyos mértékben nem jellemző az egész életvitelükre a racionalitás. Ezért általában véve tágabb értelemben vett racionális cselekvéseket előfeltételezve közelítünk a cselekvésekhez, és majd ehhez kapcsolódva határozzuk meg a társadalmi cselekvés fogalmát.

Tehát átfogóan egy racionális cselekvésselmélet keretei között értelmezzük a cselekvéseket, de számunka a cselekvések racionalitása elvileg két vonatkozásban lényeges: (1) a társadalmi élet szférájában a cselekvéseket, az úgynevezett társadalmi cselekvéseket racionális cselekvéseknek előfeltételezzük, (2) az egyének életvitelére általában véve is jellemző a racionalitás olyan értelemben, hogy az egyének átlátják a társadalmi cselekvések mint instrumentális cselekvések alapvető funkcióját a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésében és megőrzésében. Ezen előfeltételezéseken túl számunkra nem lényeges, hogy az egyének mennyiben cselekszenek racionálisan a közvetlen szükségletkielégítés területén, az úgynevezett magán- és a közösségi élet szférájában.

1.2. A cselekvések következményei és a döntés

A) A cselekvések következményei

a) A szubjektumra vonatkozó következmények típusai

A racionális cselekvések kognitív motívumaiban tehát tulajdonképpen a cselekvések szubjektumra vonatkozó várható következményei tükröződnek. A cselekvések következményein a következőkben a cselekvő egyénre vonatkozó következményeket értjük, a másokra vonatkozó következményekkel később, a kölcsönhatás fogalmával összefüggésben foglalkozunk.

A racionális döntések elméletében, és általában a racionalista elméletekben megkülönböztetik a cselekvések pozitív és negatív következményeit. Egyes szerzők különbséget tesznek a cselekvések közvetlen és közvetett következményei között is, de e megkülönböztetéshez szükséges fogalmak hiányában bizonytalan értelemben. Mi igen fontosnak tartjuk a szükségletekre vonatkoztatva a közvetlen és a közvetett következmények megkülönböztetését, amelyet a szűkebb szükségletfogalom, és a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmak tesznek lehetővé. A cselekvések elemi következményeire vonatkozó fogalmakat a 5.2. táblázatban láthatjuk.

Következmény jellege	Szükségleteket	
	Közvetlenül érintő következmény	Közvetve érintő következmény
Pozitív következmény (h)	<i>Közvetlen hozam (nh)</i>	<i>Közvetett hozam (th)</i>
Negatív következmény (r)	<i>Közvetlen ráfordítás (nr)</i>	<i>Közvetett ráfordítás (tr)</i>
Következmények egyenlege	<i>Közvetlen hozadék ($N=nh - nr$)</i>	<i>Közvetett hozadék ($T=th - tr$)</i>
	<i>Cselekvési hozadék ($H=h - r$)</i> <i>Cselekvési hatékonyság ($RH=H/r$)</i>	

5.2. táblázat: A cselekvés szubjektumra vonatkozó következményei

Egyrészt megkülönböztetjük a *cselekvés hozamát*, amely a cselekvés pozitív következményeire vonatkozik, és amely lehet közvetlen és közvetett hozam. Többnyire ilyen értelemben beszélnek a döntéselméletben haszonról, de ezt a kifejezést gyakran az általunk úgynevezett hozadék értelmében használják. Másrészt a cselekvés negatív következményeire vonatkozik a *cselekvési ráfordítás* fogalma, amely szintén lehet közvetlen és közvetett ráfordítás. Az általunk úgynevezett ráfordításokat gyakran költségeknek nevezik a szociológiai döntéselméletben is, ezt a kifejezést a közgazdaságtanból átvéve. Harmadrészt a cselekvés mérlegére vagy egyenlegére vonatkozik a cselekvési hozadék fogalma, amelyet vonatkoztathatunk a cselekvés közvetlen vagy közvetett következményeire, s végül a következmények egészére. A cselekvési hatékonyság fogalma a költségekhez viszonyított hozadékot fejezi ki.

- A *cselekvés közvetlen hozama* a szükséglet tárgyát képező, és a közvetlen szükséglet-kielégítésben megvalósuló pozitív következmény. A cselekvés közvetlen hozamán a cselekvésnek – a környezetre vonatkozó következményeivel összefüggésben – az egyén szervezetén belül megvalósuló, és a szükségletkielégítés szintjét közvetlenül pozitívan érintő következményét értjük.

Közvetlen hozamról tehát akkor beszélünk, ha az egyén részéről nincs szükség újabb cselekvésre ahhoz, hogy az adott cselekvés kifejtsen hatását az elsődleges feszültségérzés feloldásában vagy megelőzésében, az adott szükséglet kielégítésében. Így például az étkezés közvetlen hozama a táplálék iránti szükséglet kielégülése, a játék közvetlen hozama az öröm és izgalom, amit a játék közben érzünk, az alkotó munka közvetlen hozama valamiféle önmegvalósítási szükséglet kielégülése stb. A szűkebb szükségletfogalom álláspontjáról a második fejezetben (3.2B) megkülönböztettük egyfelől a közvetlen szükségletkielégítést, másfelől a szükségletkielégítés előfeltételeit. Ehhez kapcsolódva azt mondhatjuk, hogy a közvetlen hozam a közvetlen szükségletkielégítésben valósul meg, így az csak belső hozam lehet, de összefüggésben lehet a cselekvés másokra vonatkozó következményeivel is.

- A *cselekvés közvetett hozama* a szükségletkielégítés előfeltételeiben megvalósuló – a szükségletkielégítés eszközét vagy pozitív feltételét, vagy a szükséglet objektív tárgyát képező – pozitív következmény. A közvetett hozam esetében tehát az egyén újabb cselekvésére vagy cselekvéseire van szükség ahhoz, hogy az adott cselekvés kifejtsen hatását a szükségletek közvetlen kielégítésében.

E fogalom alatt értelmezhető például az a pénz, amit az egyén munkájával megkeres, vagy az a ház, amelyet munkájával felépít stb. A szükségletkielégítés előfeltételei azonban nemcsak külsők, azaz a személyen kívüliek, hanem belsők is lehetnek, így a közvetett hozam megvalósulhat a személyen belül is. Például az elsajátított ismeretek a tanuláshoz annyiban a közvetett hozamát képezik, amennyiben ezek az ismeretek önmagukban nem elégítenek ki szükségletet, hanem a szubjektum később a szükségletkielégítés eszközeként használja a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésében.

A cselekvési ráfordítás fogalma a cselekvés negatív következményeire, illetve költségeire vonatkozik, és különbséget teszünk a közvetlen és a közvetett ráfordítás között.

- A *cselekvés közvetlen ráfordítása* a szükséglet negatív tárgyát képező, és a közvetlen szükségletkielégítésre negatívan ható következmény. Közvetlen ráfordításon az egyén szervezetének testi és lelki igénybevételét értjük annyiban, amennyiben ez az igénybevétel negatívan érinti az egyén szükségleteit.

A közvetlen ráfordítás arányában tehát csökken a szubjektum szükségleteinek kielégítettségi szintje, illetve nő elsődleges feszültségérzése. Az elsődleges feszültségérzés növekedése jelentkezhethet például rossz fizikai közérzetben, egészségkárosodásban, lelkiismeret-furdalásban stb.

- A *cselekvés közvetett ráfordítása* a szükségletkielégítés előfeltételeire, azaz eszközeire, feltételeire vagy objektív tárgyaira negatívan ható következmény. Közvetett ráfordításról annyiban beszélünk, amennyiben a szubjektum a cselekvés során elhasznál, használhatatlanná tesz, elidegenít, megsemmisít bizonyos dolgokat és külső állapotokat, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy szükségleteinek a kielégítését közvetlenül vagy közvetve szolgálják.

A közvetett ráfordítás arányában tehát csökken a szükségletek későbbi kielégítésének lehetősége, illetve mértéke. E fogalom alatt értelmezhetjük például azt a pénzt, amit az egyén kifizet, vagy azt a saját munkaeszközt, amelyet munkája során felhasznál. De a közvetett

ráfordítás nem csak dolgokban, hanem a szükségletkielégítés más előfeltételeiben is megvalósulhat. Így közvetett ráfordítás például az is, ha a cselekvés eredményeképpen megromlik az egyén kapcsolata egy másik személlyel, akinek a segítségére vagy támogatására ezt követően már nem számíthat, sőt esetleg kifejezetten ellenségessé vált vele szemben.

- A *cselekvési hozadék* a cselekvés átfogó egyenlegének felel meg, az tehát a hozamok és a ráfordítások különbsége. A *cselekvési hatékonyság* vagy relatív cselekvési hozadék a ráfordításokhoz viszonyított hozadék.

A cselekvési hozadékot számíthatjuk egyrészt csupán a közvetlen következményekre, másrészt csupán a közvetett következményekre vonatkoztatva is, különbséget téve a *közvetlen hozadék* és a *közvetett hozadék* között.

A cselekvési hatékonyság a ráfordítások és a hozadék aránya, azaz hozadék/ráfordítás. A hatékonyságot két különböző irányból is megközelíthetjük. Adott ráfordítás árán nagyobb hozadékot elérni nagyobb hatékonyságot jelent, mint kisebb hozadékot elérni. Adott hozadékot kisebb ráfordítással teljesíteni hatékonyabb, mint az ennél nagyobb ráfordítást igénylő változat. (Vö.: Kopányi 1999:138)

A cselekvések következményeire vonatkozó fenti fogalmaknak elvileg konkrét mennyiségi értékek feleltethetők meg. S konkrét értékeik azt fejezik ki, hogy milyen mértékben csökkentik vagy növelik az egyén szükségleteinek kielégítettségi szintjét, illetve szükségletei későbbi kielégítésének lehetőségét. Ezek a mennyiségi értékek lehetnek pozitívak, amikor a szükségletkielégítés szintjét, illetve lehetőségét javítják, s negatívak, amikor rontják. A közvetlen és a közvetett ráfordítás értelemszerűen csak negatív, a közvetlen és a közvetett hozam csak pozitív lehet. A cselekvési hozadék – az előbbiek konkrét értékeitől függően – pozitív vagy negatív egyaránt lehet.

A cselekvési hozadék pozitív például akkor, amikor a közvetlen ráfordítás kevésbé érinti negatívan a szükségleteket, mint amilyen pozitívan érinti a cselekvés közvetett hozama a szükségletek kielégítésének aktuális lehetőségét, s a cselekvésnek nincs közvetett ráfordítása és közvetlen hozama. Ilyen például annak a munkásnak a hozadéka, aki nem saját termelési eszközeivel dolgozik (nincs közvetett ráfordítás), munkáját fizikailag terhesnek és unalmasnak érzi (közvetlen ráfordítás, nincs közvetlen hozam), de a munkájáért járó pénz birtokában (közvetett hozam) bizonyos szükségleteit megfelelően kielégítheti. E példában azonban természetesen számtalan lehetséges következményt elhanyagoltunk, amelyek figyelembevétele módosítaná a képet.

b) A szükségletek motivációs típusai

A cselekvések szubjektumra vonatkozó következményeit mint a szükségletkielégítés összetevőit értelmeztük. A cselekvések előbbiekben megkülönböztetett következményei tehát különbözőképpen érintik a cselekvő egyén egyes szükségleteit, és ezzel összefüggésben ezek a szükségletek különböző szerepet töltenek be a cselekvések motivációjában, illetve a motívumok működésében.

- Abból a szempontból, hogy a cselekvések várható következményei hogyan érintik a szükségleteket, és ezáltal az egyes szükségletek milyen szerepet töltenek be a cselekvések motivációjában, megkülönböztethetjük: (1) a közvetlenül motiváló, (2) a közvetve motiváló, (3) a közvetlenül vagy közvetve gátló szükségleteket és (4) a háttér-szükségleteket.

(1) A *közvetlenül motiváló szükségletek* kifejezéssel azokat a szükségleteket jelöljük, amelyek az adott cselekvés közvetlen következményeiként, azaz a cselekvés közvetlen hozama révén eléğűlnék ki. E szükségletek ezért közvetlenül motiválják a cselekvéseket.

(2) A *közvetve motiváló szükségletek* azok a szükségletek, amelyek kielégítésében a cselekvés a szükségletkielégítés eszközeként szerepel, s az adott cselekvés közvetett hozama révén szolgálja kielégítésüket. A közvetve motiváló, illetve közvetített szükségletek ezért közvetve motiválják a cselekvést, amennyiben az adott szükségletek kielégítése előzetesen feltételezi a szóban forgó cselekvés közvetett hozamának megvalósulását.

(3) A *gátló szükségletek* azok a szükségletek, amelyeket az adott cselekvés negatívan érint, amelyek szintén lehetnek közvetlenül vagy közvetve gátló szükségletek. A *közvetlen gátló szükségletek* kielégítettségi szintjét a közvetlen ráfordítás érinti negatívan. Ezek a szükségletek jelentkezhettek például a fizikai, idegi és szellemi túlterheléssel, valamilyen személyes érték megsértésével szemben stb. A *közvetve gátló szükségletek* kielégítettségi szintjét a közvetett ráfordítás érinti negatívan.

(4) A *háttér-szükségletek* a szóban forgó szempontból nem tipikusak. Azért említjük meg mégis ezeket, mert a valóságban esetenként jelentős szerepet is betölthetnek a cselekvés motivációjában, annak ellenére, hogy az adott cselekvés következményei szempontjából e szükségletek elvileg nem jelentősek. Az úgynevezett háttér-szükségletek, kielégítettségi szintjüktől függően, az egyén hangulatára, általános érzelmi állapotára hatnak. Ezek a hangulatok, érzelmi állapotok konkrét cselekvésekre nem motiválnak, de bizonyos mértékig befolyásolják a következmények értékelését, és ezáltal befolyásolják a cselekvést.

A szükségletek és a cselekvések között lévő ilyen vagy olyan kapcsolatok, illetve a szükségleteknek ezek a típusai általában nem eleve adottak, hanem a konkrét körülmények által meghatározottak. Tehát ugyanaz a szükséglet bizonyos cselekvésekben betöltheti például a közvetlenül motiváló szükséglet, más cselekvésekben a közvetve motiváló szükséglet vagy a gátló szükséglet szerepét. Általában véve tehát a szükségletek részben közvetlenül, részben közvetve jeleződnek ki a cselekvések általános motívumában.

B) A racionális döntés

a) A racionális döntés fő vonásai

A racionális döntés a cselekvés azon összetevőjére vonatkozik, hogy az egyén az alternatívák közül kiválasztja azt az alternatívát, amelynek megvalósítására aktuális motívumai irányulnak.

A racionális döntés három jellemző felfogásával találkozhatunk a társadalomtudományi irodalomban. Az egyik széles körben elfogadott felfogás szerint a racionális döntés fő jellemzője a döntés belső konzisztenciája, a másik szerint az ön-érdeken alapuló maximalizálás, a harmadik szerint a maximalizálás általában. (Sen 2002:19-20) A mai közgazdasági irodalomban és a racionális döntések elméletében az ön-érdeken alapuló maximalizálásra vonatkozó felfogás az uralkodó. E szerint a racionalitás az ön-érdek értelmes érvényesítését jelenti, amely az úgynevezett „gazdasági ember” jellemzője. (I.m.:22-23, 26-27) Egyes szerzők maximalizálás helyett a következmények optimalizálását feltételezik, de erre a kérdésre később visszatérünk.

Már korábban is említettük, hogy a racionális döntések elméletének előfeltételezése szerint az egyének cselekvéseik rájuk vonatkoztatott következményeinek, illetve várható következményeinek a maximalizálására vagy optimalizálására törekszenek. Az egyének mérlegelik a különböző alternatívák várható következményeit, ez alapján rangsorolják az alternatívákat, és azt az alternatívát valósítják meg, amely a maximális hozadékot, illetve hasznot eredményezi. (Atkinson 1964:206-208; Harsányi 1986:111; March 1986:153; Hechter 1987:30-31; Mook 1987:323-337; Elster 1986B:4; Elster 1990:13; Elster 1995:32; Hechter – Opp – Wippler 1990B:2-3; Heap 1994:5; Szántó 1998; Heckathorn 2001:275-276;)

A maximalizálásra vagy optimalizálásra vonatkozó alapelvet nem csak a racionális döntések elméletének képviselői vallják, hanem kifejezetten vagy hallgatólagosan mindazon elméletek képviselői, akik a cselekvéseket célszerű cselekvéseknek tekintik. (Heckathorn 2001:275) Például Parsons normativista rendszerelméletének a szemléletmódja igen távol áll a racionális döntések elméletének a szemléletmódjától, cselekvéseméletében mégis hangsúlyozza a cselekvők hajlandóságát cselekvéseik következményeinek az optimalizálására. Megfogalmazása szerint „...előfeltételezzük, hogy bármelyik cselekvő alapvetően érdekelt a kielégítés optimalizálásában.” (Parsons 1951:59) A társadalmi rendszer az egyéni cselekvők sokaságából áll, akik egy olyan szituációban állnak egymással kölcsönhatásban, amelyben az egyéni cselekvők motívumai a kielégülés optimalizálására irányulnak, és akiknek a viszonya a szituációhoz és egymáshoz kulturálisan strukturált és közösen osztott szimbólumok kifejezőmódjaiban meghatározott és közvetített. (I.m.:5-6)

Abban a kérdésben részben eltérnek a racionális döntésre vonatkozó felfogások, hogy a következmények maximalizálását vagy optimalizálását tekintik a döntés alapelvének. Amartya Sen felfogása szerint a maximalizálás az alapelve a racionális döntésnek, nem az optimalizálás, mert maximális alternatíva elvileg mindig létezik, optimális alternatíva viszont nem feltétlenül létezik. A maximalizálás azt jelenti, hogy az egyén azt az alternatívát választja, amelynél jobb alternatíva nem létezik. Optimalizáláson viszont hagyományosan azt értik, hogy az egyén a legjobb alternatívát választja. A maximális alternatíva azonban nem feltétlenül optimális olyan értelemben, hogy valamennyi alternatívánál jobb, mivel több hasonlóan jó alternatíva is létezhet. Az optimális alternatíva kiválasztása tehát nem lehetséges, ha több hasonlóan jó alternatíva létezik. Ilyen értelemben az optimális alternatíva egyben megfelel a maximálisnak, de a maximális alternatíva nem feltétlenül optimális. (Sen 2002:16, 181-189, 193)

Felfogásunk szerint a maximalizálás és az optimalizálás között az a lényegi különbség, hogy a maximalizálás csak a cselekvési hozadékra vonatkozik, az optimalizálás viszont egyaránt vonatkozik a hozadékra és a hatékonyságra. A cselekvések következményeinek a maximalizálása pontosabban a cselekvési hozadék maximalizálását jelenti, függetlenül a cselekvési hatékonyságtól. A cselekvések következményeinek az optimalizálása viszont a cselekvési hozadék és/vagy a cselekvési hatékonyság maximalizálását jelenti.

A cselekvési hozadékot és a hatékonyságot egyaránt figyelembe véve is lehet a valóságban két hasonlóan jó alternatíva, amelyek közül nem lehet kiválasztani az optimális alternatívát. Ettől azonban az elmélet elvi szintjén eltekintünk, eleve feltételezzük, hogy mindig létezik optimális alternatíva. Empirikus szinten viszont olyan szempontból nincs jelentősége, hogy maximalizálást vagy optimalizálást feltételezünk, hogy az olyan valóságos döntési szituációkra vonatkozóan, amelyekben két vagy több hasonlóan jó alternatíva létezik, az elmélet semmit sem tud mondani arra vonatkozóan, hogy a cselekvő egyénnek melyiket kellene közülük választania.

- A tisztán *racionális döntés* esetében az egyén mérlegeli a különböző alternatívák várható következményeit, rangsorolja az alternatívákat, és az optimális alternatívát valósítja meg, amelynek várható cselekvési hozadéka és/vagy hatékonysága a legnagyobb.

E felfogás szerint az egyéneknek egyaránt figyelembe kell venniük cselekvéseik várható hozadékát és hatékonyságát. További elemzést igényelne az a kérdés, hogy mennyiben kell figyelembe venni a hozadékot, és mennyiben a hatékonyságot. Mi azonban csak általánosságban jegyezzük meg, hogy bizonyos esetekben a hangsúly eshet a hozadékra, más esetekben a hatékonyságra. A következmények optimalizálása a pozitív és a negatív következmények együttes optimalizálását jelenti, amely esetenként jelentheti a pozitív következmények maximalizálását, vagy a negatív következmények minimalizálását.

A *korlátozott racionalitás elmélete* szerint – amely főleg James G. March és Herbert A. Simon nevéhez fűződik – az egyének nem a maximális vagy az optimális, hanem a kielégítő alternatívát választják. A döntés és a cselekvés lehet korlátozottan racionális mind szubjektíve, a cselekvő egyén szempontjából, mind objektíve, a külső megfigyelő szempontjából. A döntés szubjektíve racionális, de objektíve csak korlátozottan racionális, ha az egyének tudatosan racionális döntésekre törekszenek, de döntéseikre végül is a korlátozott racionalitás jellemző, mivel a racionalitás belső és külső korlátai miatt nem képesek a teljes racionalitásra. A legfőbb korlátot a szükséges információk elégtelensége és feltárásuk költségessége jelenti. Az egyének általában nem rendelkeznek teljes tudással a cselekvési alternatívákról és ezek várható következményeiről, így nem tudják egyértelműen rangsorolni az előttük álló alternatívákat és kiválasztani a legmegfelelőbbet. Az egyének tehát az optimális alternatíva kiválasztása helyett végül megelégednek a kielégítő alternatíva kiválasztásával és megvalósításával. A döntés objektíve racionális, de szubjektíve csak korlátozottan racionális vagy nem racionális, ha az egyének az olyan döntési szituációkban, amelyekre vonatkozóan már jelentős előzetes tapasztalatokkal rendelkeznek, szokásszerűen cselekszenek, az alternatívák és várható következményeik tudatos mérlegelése nélkül, de ennek ellenére az optimális alternatívát valósítják meg. A valóságos cselekvések többnyire mindkét vonatkozásban korlátozottan racionális cselekvések. (Mach – Simon 1964:138-142; Simon 1982:33-40; March 1986; Bandura 1986:230-232)

Minimálisan *kielégítőnek* azt a cselekvési lehetőséget vagy cselekvést tekintjük, amelynek hozadéka pozitív vagy pozitívabb, illetve kevésbé negatív, mint az adott cselekvés elmulasztása esetén a hozadék. Azt, hogy e minimális szinten túl az egyén számára milyen cselekvési hozadék számít már kielégítőnek, az adott egyén igény szintje határozza meg.

Egyes felfogások szerint a korlátozott racionalitás elmélete megkérdőjelezi a racionális döntések elméletének a tiszta racionalitás érvényesülésére vonatkozó feltételezését, mások szerint viszont a két felfogás összeegyeztethető. (Sugden 1994:39-40) Például Sen felfogása szerint a korlátozott racionalitásra és a kielégítő alternatíva választására vonatkozó felfogás önmagában nem kérdőjelezi meg a racionalitásra vonatkozó felfogást a racionális döntések elméletében. Az előbbi felfogás beilleszthető egy általános maximalizáló keretbe, kiküszöbölve a feszültséget a kielégítő és a maximális alternatíva választása között. (Sen 2002: 29, 193) A racionális döntések elméletének mai képviselői többnyire a valóságos cselekvéseket olyan értelemben korlátozottan racionális cselekvéseknek tekintik, hogy a cselekvők rendszerint nem rendelkeznek teljes mértékben az optimális döntéshez szükséges információkkal, és nem látják előre bizonyosan cselekvéseik várható következményeit. (Heckathorn 2001:275)

A korlátozottan racionális cselekvések az általunk alkalmazott, és korábban (1.1C) tárgyalt tipizálás szerint lehetnek mérsékeltlen hibás racionális cselekvések vagy kvázi-racionális cselekvések. Láttuk, hogy a hibás racionális cselekvésektől az intézményes szociológia elméletének rendszeres, elvi szintjén eltekintünk, és eleve feltételezzük, hogy ha az egyének

szándékaik szerint racionálisan cselekszenek, cselekvéseik a külső megfigyelő szempontjából nézve is racionálisak. Ugyanis mind az adott egyének szándékai szempontjából, mind a külső megfigyelő szempontjából az felel meg a cselekvések általános motívumainak és az adott körülményeknek, hogy az egyének racionálisan cselekedjenek. Tapasztalati szinten vehetjük figyelembe azt, hogy az elvileg racionálisnak tekintett cselekvések a valóságban mennyiben tekinthetők helyes vagy hibás racionális cselekvéseknek.

A kvázi-racionális cselekvéseket viszont annyiban vehetjük figyelembe valójában, tágabb értelemben véve racionális cselekvéseként, amennyiben előfeltételezzük, hogy a közvetlenül nem racionális mérlegelés eredményeként kialakult motívumok olyan tapasztalatok és hatások alapján alakultak ki hosszabb távon, amelyek megfelelnek a racionalitásnak. Bizonyos elvárások, beállítottságok, szokások olyan értelemben lehetnek racionálisak, hogy hosszabb távon leszűrt tapasztalatok olyan eredményei, amelyek a racionalitás szempontjait megfelelően tükrözik.

A valóságos döntésekre nagyrészt jellemző a *helyesbítés* és a *feljavítás*. Az optimalizálás mindig az adott alternatívák várható következményeinek a felmérését igényli, a helyesbítés és a feljavítás viszont a cselekvések hosszabb távon tapasztalható következményeinek a felmérésén alapszik, figyelembe véve más alternatívák megvalósítására való áttérés valószínűségét is. Az egyén rövid távon hajlamos elfogadni egy számára ismert és kielégítőnek tartott alternatívát, ahelyett, hogy feltérképezné az alternatívák egészét. Ha az egyén már választott egy alternatívát, és e szerint cselekszik, majd talál egy kedvezőbb alternatívát, amelynek az elvárt hozadéka és /vagy hatékonysága hosszabb távon is kedvezőbbnek ígérkezik, áttér az utóbbi megvalósítására. (Mook 1987:358-361; Herrnstein 1993)

A cselekvési alternatívák közötti választás gyakran nem egy választásból, hanem a választások sorozatából áll. A szempontok általi kizárás elve szerint az egyének először nem az alternatívák között választanak, hanem azok között a szempontok között, amelyeket többé vagy kevésbé fontosaknak tartanak az alternatívák mérlegelésében. A cselekvő a választás minden szintjén kiválasztja a legfontosabb szempontot, s ezáltal azokat az alternatívákat, amelyek e szempontnak megfelelnek. Ugyanakkor kizárja azokat az alternatívákat, amelyek az adott szempontnak nem felelnek meg. A választás folytatódik a kevésbé fontos szempontok felé, amíg végül egyetlen cselekvési alternatíva marad. (Tversky 1972) Például az egyének munkahelyek között kell választania. Tételezzük fel, hogy a legfontosabb szempontnak a viszonylag magas keresetet tartja, s e szempont kiemelése révén kizárja az alacsony keresetet nyújtó munkahelyeket. Másodszorban tartja fontosnak a munkahelyen való tartózkodáshoz, valamint az oda- és visszautazáshoz szükséges időt, s ennek révén kizárja a lakóhelyétől távoli és a túlórázást igénylő munkahelyeket stb.

A fenti felfogással szemben Coleman arra mutat rá, hogy a szempontok általi kizárás elvét követve előfordulhat, hogy a cselekvő a választás valamelyik szintjén kizárja a legkedvezőbb alternatívát. Egy adott cselekvési alternatíva ugyanis, amely egy kiragadott szempontból nem megfelelő, a szempontok egészét figyelembe véve lehet a legkedvezőbb. Az egyének tehát valójában a különböző választási eljárások kombinációit alkalmazzák, s nem csupán a választási eljárás utolsó lépéseként hasonlítják össze magukat a cselekvési alternatívákat. (Coleman 1990:404-405)

Ha a cselekvő egyének részéről eleve feltételezzük a hajlandóságot az optimális alternatíva kiválasztására, a racionális cselekvésemélet empirikus hasznosíthatósága szempontjából gyakran nincs jelentősége annak, hogy az optimális vagy a kielégítő alternatíva választására vonatkozó előfeltételezéssel élünk. Az optimális alternatívára vonatkozó előfeltételezés vagy a kielégítő alternatívára vonatkozó előfeltételezés alapján kiválasztott alternatíva empirikusan gyakran nem különbözne egymástól. Már említettük ugyanis (1.1C), hogy ha a kutató, a külső

megfigyelő szempontjából megkísérli felmérni a valóságos alternatívákat, és az alternatívák várható következményeit, a megfigyelt egyének szükségletrendszereire vonatkoztatva, gyakran el kell ismernie, hogy ő sem képes nagyobb biztonsággal kiválasztani az optimális alternatívát, mint a megfigyelt cselekvők. Sőt, gyakran inkább az derül ki, hogy az emberi élet adott területén jelentős mindennapi tapasztalatokkal rendelkező egyének, e tapasztalatokra támaszkodva racionálisabban cselekszenek, mint ahogyan a kutató tudományos ismeretei birtokában, de a mindennapi tapasztalatok hiányában meg tudná határozni a helyes racionális cselekvésnek megfelelő cselekvést.

A mindennapi életben cselekvő egyének gyakran jóval tájékozottabbak a valóságos alternatívákat és várható következményeiket illetően, mint az adott jelenségek kutatói. A valóságos körülmények, és az adott körülmények között adott cselekvési lehetőségek és képességek, valamint a cselekvési alternatívák megfelelő megismerése gyakran csak évek tapasztalatának az eredménye lehet. A kutatók is nagyrészt közvetve, a mindennapi cselekvők tapasztalatait átvéve ismerhetik meg a releváns körülményeket, a valóságos alternatívákat és várható következményeiket. A valóságban ugyanis a döntési szituációk nyilvánvalóan nem olyan egyszerűek, mint ahogyan azt például a játékelmélet tipikus játékaiban vagy a mikroökonómiai modellekben feltételezik. Ha például a társadalomtudományi szakértők ezt figyelmen kívül hagyják, hajlamosak lehetnek olyan tanácsokat adni ügyfeleiknek, amelyek az adott körülmények között kevésbé felelnek meg a racionalitásnak.

Egy adott alternatíva várható hozadéka és hatékonysága alapján az egyén még nem döntheti el azt, hogy megvalósítani szándékozik-e az adott alternatívát. A kérdéses alternatíva várható hozadékát és hatékonyságát más alternatívák várható hozadékához és hatékonyságához is viszonyítania kell. Egyik ilyen alternatívaként merülhet fel a kérdéses cselekvés elmulasztása, ha az adott cselekvést mások elvárják az egyéntől. Így a cselekvést nemcsak az motiválhatja, hogy becsült hozadéka és hatékonysága milyen jelentős, az egyénnek azt is mérlegelnie kell, hogy az adott cselekvés elmulasztása közvetlenül vagy közvetve milyen következményekkel járna szükségleteire nézve.

- Az alternatívák várható következményeinek a felmérésében az egyénnek figyelembe kell vennie egy adott cselekvés elmulasztásának várható következményeit is, amennyiben az adott alternatíva megvalósítását mások elvárják az egyéntől.

Az egyén akkor valósítja meg az adott cselekvési alternatívát, ha annak várható hozadéka és/vagy hatékonysága a leginkább pozitív, vagy más alternatívákhoz képest – figyelembe véve az adott alternatíva megvalósításának elmulasztását is – a legkevésbé negatív. Azaz bizonyos körülmények között a negatív hozadékú cselekvés is lehet racionális cselekvés. Az alternatívák mérlegelésében egyaránt figyelembe kell venni az adott alternatívák megvalósításának és elmulasztásának várható következményeit. A cselekvési alternatívák várható következményeinek a felmérésében így el kell végeznünk azt a gondolati kísérletet is, hogy vajon a szóban forgó cselekvés elmulasztásának eredményeképpen hogyan alakulna a szubjektum szükségleteinek kielégítettségi szintje, illetve szükségletei kielégítésének lehetősége.

Fentebb már említettük, hogy a kvázi-racionális cselekvések a valóságban nagyrészt tekinthetők racionális cselekvéseknek.

- A valóságban mentesíti az egyént az alternatívák várható következményeinek a rendszeres értékelése alól az, hogy meghatározott cselekvésmódokkal kapcsolatban tartós beállítottság alakul ki benne, a korábbi személyes tapasztalatok, mások megfigyelése, valamint mások tapasztalatainak az átvétele alapján.

A negatív hozadékú cselekvésmódokkal kapcsolatban valószínűleg negatív, a pozitív hozadékú cselekvésmódokkal kapcsolatban valószínűleg pozitív beállítottság alakul ki. Így a valóságban csak akkor van szükség a cselekvési lehetőségek várható pozitív és negatív, illetve közvetlen és közvetett következményeinek átfogó mérlegelésére, ha az egyén viszonylag új alternatívákkal találja magát szemben, amelyekre nincs előre kidolgozott, beállítottságaiban megszilárdult értelmezési sémája.

Annak megítéléséhez, hogy az aktuális cselekvési lehetőségek vagy alternatívák várható következményeihez milyen mennyiségi értékek rendelhetők hozzá, sem a tudomány, sem a cselekvő szubjektum nem rendelkezik objektív mércével. Ennek ellenére az egyén ezt az értékelést – kifejezett vagy rejtett formában – általában végrehajtja. Ebben az értékelésben általában csak „rendező skálát” használ, azaz felbecsüli, hogy a cselekvési ráfordítás vagy a cselekvés hozama a nagyobb. A cselekvőben az már gyakran kevésbé tudatosodik, hogy az általa pozitív hozadéknak értékelt cselekvés vajon közvetlen vagy közvetett hozama révén pozitív. Még ha az egyén kifejezetten törekszik is cselekvései hozadékának mérlegelésére, az egyes következmények értékeit akkor is csak bizonyos valószínűségi szinten képes felbecsülni, nagyrészt azért, mert a rövidebb és a hosszabb időtávot egyaránt figyelembe kell vennie.

A racionális döntések elméletében uralkodó felfogás szerint a cselekvések általános motívuma valamilyen ön-érdek, amelyre vonatkoztatva a cselekvő egyén maximalizálja vagy optimalizálja cselekvése következményeit. Ezt az ön-érdeket azonban egyes szerzők tágabban értelmezik, és ilyen értelemben az ön-érdek magában foglalhatja a cselekvések másokra vonatkozó következményeinek a figyelembevételét is. Más szerzők szerint a személy ön-érdeke szűken ön-központú, nem foglalja magában cselekvései másokra vonatkozó következményeinek a figyelembevételét. (Sen 2002:30-31) A racionális döntések elméletének mai képviselői többnyire nem zárják ki a racionális cselekvések köréből az önzetlen motívumok által motivált cselekvéseket. (Heckathorn 2001:275) Fentebb (1.2A) láttuk, hogy mi a cselekvések következményeit közvetlenül vagy közvetve a cselekvő egyén szükségleteire vonatkoztattuk. Majd a fejezet második részében foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a cselekvések különböző típusai mennyiben tekinthetők racionális cselekvéseknek.

A racionális döntéssel összefüggésben felmerülhet a döntés szabadságának a kérdése. A szabadság fogalmának különböző értelmezéseivel találkozhatunk a társadalomtudományi irodalomban, de mi e kérdéssel nem kívánunk részletesen foglalkozni. Sen különbséget tesz a szabadság két, egymástól jelentősen eltérő oldala, nevezetesen az alkalom oldala és a folyamat oldala között. Felfogása szerint az alkalom vagy alternatívák felmérésében a személy képességére kell irányítani a figyelmet, amely aktuálisan lehetővé teszi számára, hogy elérjen bizonyos dolgokat, amelyeket értékeli. A szabadság folyamat oldala arra vonatkozik, hogy a cselekvő milyen mértékben választ önállóan a különböző alkalomok, illetve alternatívák közül. (Sen 2002:9-13, 506)

Felfogásunk szerint a *szabadság* egy adott egyén, vagy az egyének meghatározott köre azon aktuális cselekvési lehetőségeit, alternatíváit foglalja magában, amelyek megvalósításához, vagy amelyek megvalósításának elmulasztásához nem kapcsolódnak eltérítő vagy kényszerítő negatív szankciók. Különbséget tehetünk a szabadság terjedelme és intenzitása között. A szabadság terjedelme az alternatívák számára vonatkozik, intenzitása viszont arra, hogy az adott egyén szempontjából ezek az alternatívák milyen mértékben képezik a szükséglet-kielégítés pozitív összetevőit. Tehát egy adott egyén annál szabadabb, egyrészt minél több alternatíva között választhat anélkül, hogy negatív szankciókra kellene számítania, másrészt ezek az alternatívák számára minél inkább a szükségletkielégítés pozitív összetevőit képezik. (Vö.: Sen 2002:13-14)

b) A racionális döntés és a bizonytalanság

A döntési szituációkra, azaz a cselekvési alternatívákra és várható következményeikre vonatkozó információk különböző mértékben állhatnak a cselekvő egyének rendelkezésére. Az olyan döntések, amelyekben az információk hiányosan állnak a cselekvők rendelkezésére, a bizonytalanság és a kockázat fogalmaival jellemezhetők. A bizonytalanság és a kockázat olyan körülményekre vonatkozik, amelyek között az egyének nagyrészt nem láthatják előre cselekvéseik következményeit, de e két fogalmat részben különbözőképpen értelmezik a racionális döntések elméletében. Az egyik jellemző értelmezés szerint bizonytalanság esetében a cselekvő csak saját szubjektív becsléseire támaszkodhat, kockázat esetében viszont legalább a különböző következmények bekövetkezésének a valószínűségei ismertek. Ilyen körülmények között a racionális cselekvés megfelel az elvárt hozadék vagy haszon szempontjából maximális vagy optimális alternatíva megvalósításának. (March – Simon 1964:137-138; Becker 1986; Elster 1986B; Elster 1995:34-35; Hechter – Opp – Wipplet 1990B:2-8; Heap 1994:8, 11)

Egyes felfogások szerint nincs értelme megkülönböztetni a bizonytalanságot és a kockázatot, a két fogalom elvileg a döntés ugyanazon oldalára vonatkozik. Ugyanis egyrészt a racionálisan cselekvő egyének minden döntési szituációban képesek többé vagy kevésbé megbízható valószínűségi becsléseket kialakítani cselekvéseik várható következményeire vonatkozóan, a rendelkezésükre álló információk alapján. Másrészt minden valószínűségi becslés többé vagy kevésbé szubjektív természetű. A bizonytalanság és a kockázat közti különbség tehát eltűnik, s a racionális cselekvőnek azt a cselekvési alternatívát kell választani, amelyik révén a várható hozadék vagy hasznosság maximalizálható. (Elster 1986B:5-6; Szántó – Tóth 2003:14)

Felfogásunk szerint a bizonytalanság és a kockázat a döntés különböző oldalaira vonatkozik. A bizonyosság és a bizonytalanság a döntési szituáció egészére és az alternatívák közötti választásra vonatkozik. Teljes *bizonyosságról* akkor beszélünk, ha a döntéshozó pontos ismeretekkel rendelkezik az alternatívákról, és az egyes alternatívák esetében egy adott következmény megvalósulása biztosnak tekinthető, más következmények viszont kizárhatók. Tehát teljes bizonyosság esetében az alternatívák közötti választás elvileg nem jelent problémát, az egyén az optimális alternatívát választja.

- *Bizonytalanságról* akkor beszélünk, ha a döntéshozó hiányos ismeretekkel rendelkezik az alternatívákról, és az egyes alternatívák esetében különböző, és különböző mértékben pozitív vagy negatív következmények valószínűsíthetők.

Tehát bizonytalanság esetében az alternatívák közötti választás eleve problémát jelent, mivel ebben az esetben nem lehet tudni azt, hogy utólag melyik alternatíva választása bizonyul majd valóban az optimális alternatívának.

A bizonytalanság kétféle elemből tevődik össze. Egyrészt az *objektív bizonytalanságból*, amely abból ered, hogy az egyes alternatívák köbbé vagy kevésbé a valóságban is meghatározatlanok abból a szempontból, hogy milyen várható következményekkel rendelkeznek. Az objektív bizonytalanság tehát eleve benne rejlik az egyén környezetében és annak jövőbeni alakulásában. Közvetlenül az objektív bizonytalanság is az ismeretek hiányosságaiban jelenik meg az egyén számára, de a lehetséges legtökéletesebb tájékozottság esetén sem küszöbölhető ki. Másrészt a *szubjektív bizonytalanságból*, amely az adott környezetre és annak változásaira vonatkozó, és elvileg megszerezhető ismeretek hiányosságaiból adódik. A szubjektív bizonytalanság tehát elvileg csökkenthető, esetleg teljes mértékben ki is küszöbölhető.

Ha a következmények hosszú távon jelentősek a cselekvő egyén számára, a bizonytalanság nem csak abból adódhat, hogy az egyes alternatívák önmagukban meghatározatlanok abból a szempontból, hogy milyen várható következményekkel rendelkeznek. Hanem abból is adódhat a bizonytalanság, hogy az egyén nem látja előre bizonyosan, hogy később egy adott következmény mennyiben jelenti majd számára a szükségletkielégítés összetevőjét. A döntéselméletben használatos preferencia kifejezést használva, az egyén bizonytalan lehet saját jövőbeni preferenciáira vonatkozóan is. Az egyén jelenleg adott preferenciáira való tekintettel kiválasztott legjobb alternatíva eltérhet a jövőbeni preferenciái szempontjából legjobb alternatívától. (Sen 2002:117) Fogalmaink szerint tehát, ha egy adott következmény jelenleg egy bizonyos mértékben képezi az adott egyén számára a szükségletkielégítés összetevőjét, ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy egy későbbi időpontban is ilyen mértékben fogja a szükségletkielégítés összetevőjét képezni. Például az egyén amikor munkahelyet választ, esetleg azért részesít előnyben egy adott munkahelyet egy másik munkahellyel szemben, mert az előbbi munkahelyen bár nagyobb munkaráfordítás árán, de jóval többet kereshet, mint igen kényelmes munkával a másik munkahelyen. Azonban ha később megbetegszik, és már nem bírja a megfeszített munkát, utólag úgy fogja gondolni, hogy mégis az utóbbi munkahelyet kellett volna választania, ha most már ez az alternatíva nem adott a számára.

Bizonytalanság esetében beszélhetünk kockázatról, a kockázat fogalma azonban nem a döntési szituáció egészére és az alternatívák közötti választásra, hanem az egyes alternatívákra vonatkozik.

- *Kockázaton* azt értjük, hogy egy adott alternatíva megvalósítása várhatóan különböző, és különböző mértékben pozitív vagy negatív következményekkel járhat. Adott bizonytalanság esetén a különböző alternatívák lehetnek különböző mértékben kockázatosak.

Egy adott alternatíva annál kockázatosabb, minél nagyobbak a különbségek a várható következmények között, s minél valószínűtlenebb a kedvezőbb, és valószínűbb a kedvezőtlenebb következmények megvalósulása. Bizonytalanság körülményei között is lehetnek egyes alternatívák kockázatosak, más alternatívák kockázatmentesek. A teljesen kockázatmentes alternatívához csak egyetlen, biztosnak tekinthető következmény kapcsolható. Bizonytalanság esetében azonban van egy vagy több kockázatos alternatíva, s amennyiben több kockázatos alternatíva létezik, ezek is lehetnek különböző mértékben kockázatosak. A kevésbé kockázatos alternatíva választása esetében az egyén cselekvéseinek a hozadéka és/vagy hatékonysága a legjobb esetben is kisebb mértékű, de az adott mértékben nagyobb valószínűséggel valósul meg. A kockázatosabb alternatíva választása esetében viszont az egyén cselekvéseinek a hozadéka és/vagy hatékonysága az előbbihez képest a legjobb esetben nagyobb mértékű, de az adott mértékben kisebb valószínűséggel valósul meg, s nagyobb a valószínűsége még az előbbihez képest is kisebb hozadék és/vagy hatékonyság elérésének.

- Bizonytalansággal és kockázattal jellemezhető döntés esetében a racionálisan cselekvő egyén az egyes alternatívák különböző következményei megvalósulásának valószínűségeit is figyelembe véve választja a várható hozadék szempontjából optimális alternatívát.

Már fentebb említettük, hogy a racionális döntések elméletében kialakult felfogás szerint bizonytalansággal és kockázattal jellemezhető körülmények között a racionális cselekvés megfelel az elvárt hozadék vagy haszon szempontjából maximális vagy optimális alternatíva megvalósításának. Egy alternatíva várható hozadéka valószínűsíthető következményei hozadékának a súlyozott átlaga, ahol a súlyok az egyes következmények megvalósulásának valószínűségeit jelentik. (Lásd pl.: Elster 1986B:5; Heap 1994:8, 11) Inkább csupán fogalmazásbeli, mint érdemi felfogásbeli különbség, hogy felfogásunk szerint az egyének

bizonyosság és bizonytalanság esetében is az alternatívák várható következményeinek a figyelembevételével cselekszenek. A különbség az, hogy bizonyosság esetében az adott következmények biztosan várhatók, bizonytalanság esetében viszont kisebb vagy nagyobb valószínűséggel várhatók.

Különböző tipikus beállítottságok figyelhetők meg abból a szempontból, hogy bizonytalanság esetében a cselekvők a kevésbé kockázatos vagy a kockázatosabb alternatívát részesítik előnyben. Ebből a szempontból megkülönböztethetjük a következő három beállítottságot: a kockázatkerülő, a kockázat-semleges és a kockázattűrő beállítottságot. Kockázatkerülőnek nevezzük az egyént, ha a biztosan egy adott következménnyel járó alternatívát szigorúan előnyben részesíti az azonos várható hozadékú kockázatos alternatívával szemben. Kockázattűrőnek nevezzük az egyént, ha az előbbi esetben a kockázatos alternatívát részesíti előnyben, míg a kockázat-semleges egyén közömbös az azonos várható hozadékú biztos és kockázatos cselekvési alternatívák közötti választás tekintetében. (Hirshleifer – Riley 1998:42; idézi Szántó – Tóth 2003:15-16)

A korlátozott racionalitás elmélete szerinti kielégítő alternatíva megvalósítása részben összeegyeztethető az optimális döntésre irányuló hajlandóságot feltételező felfogással. A hiányos informáltsággal hozott döntés ugyanis mint bizonytalanság esetén hozott döntés értelmezhető. Az objektív bizonytalanságot az egyén nem tudja kiküszöbölni, amennyiben tehát az alternatíva következményeit tekintve eleve meghatározatlan, optimális döntésre lehet törekedni, de annak megvalósulása nagyrészt esetleges. A szubjektív bizonytalanság további informálódással elvileg csökkenthető, és esetleg meg is szüntethető, de a további informálódás csak bizonyos mértékig felel meg a racionalitásnak.

A racionális döntés tehát nem csak azt követeli meg, hogy a döntés a rendelkezésre álló információk alapján a várhatóan optimális alternatíva kiválasztására vonatkozzon. Hanem azt is, hogy a megszerzett információk mennyisége optimális legyen. A bizonytalanság arra is vonatkozhat, hogy mennyi információt gyűjtünk, az információ megszerzésének várható ráfordításai nagyobbak lehetnek várható hozamukhoz képest. (Elster 1995:33, 38)

Miután a cselekvő egyén nagyvonalúan informálódott az alternatívákról és ezek várható következményeiről, valamelyik alternatíva választására vonatkozó érdemi döntés előtt a következő előzetes alternatívával találja magát szemben. Döntsen hiányos információk birtokában, és valósítsa meg a legkedvezőbbnek tűnő, már kielégítőnek tekinthető alternatívát, vagy szerezzen be több információt az alternatívákról és a várható következményekről.

Amennyiben azt választja, hogy megvalósítja a kielégítőnek tekinthető alternatívát, esetleg elszalaszt egy vagy több jóval kedvezőbb alternatívát. Viszont a további informálódás is kockázatos alternatíva. Az informálódás ugyanis általában ráfordítást igényel, s ennek eredményeként az egyén vagy talál, vagy nem olyan kedvezőbb alternatívát, amelynek kedvezőbb következményei meghaladják vagy legalább ellensúlyozzák az informálódás ráfordításait. A racionálisan cselekvő egyén tehát a kielégítőnek tűnő alternatívát valósítja meg, amennyiben úgy ítéli meg, hogy a további tájékozódás ráfordításai nem térülnének meg azáltal, hogy talál egy várhatóan kedvezőbb alternatívát. Viszont a további informálódás mellett dönt, amennyiben valószínűbbnek tartja azt, hogy az informálódás ráfordításait jelentősen meghaladják azok a plusz hozamok, amelyekre a kedvezőbb alternatíva megvalósítása révén tehet szert. Ha az egyén a további informálódás eredményeként talál egy kedvezőbb alternatívát a korábbi kielégítő alternatívához képest, ismét felmerül a szóban forgó előzetes döntési szituáció.

2. A cselekvések típusai és a társadalmi cselekvés

Tágabb értelemben racionális cselekvéseknek neveztük az elvileg racionális cselekvéseken túl a valóságban a racionális cselekvésekhez bizonyos értelemben közel álló cselekvéseket is. A továbbiakban általában cselekvéseken a tágabb értelemben vett racionális cselekvések értjük, és az ilyen cselekvések tipizálásával foglalkozunk. Eleve eltekintünk tehát az általunk úgynevezett nem racionális cselekvésektől, valamint a nagymértékben hibás racionális cselekvésektől. A tágabb értelemben vett racionális cselekvések is igen különböző természetűek lehetnek, s különböző természetüket tipizálásukkal fedhetjük fel. A következőkben először a szóban forgó cselekvések fő típusait vázoljuk fel, és rámutatunk arra, hogy e típusok mennyiben tekinthetők szűkebb értelemben is racionális cselekvéseknek. Majd a cselekvések tipizálásához kapcsolódva arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen cselekvéseket tekinthetünk társadalmi cselekvéseknek, és rávilágítunk arra, hogy az intézményes szociológia elméletében hogyan közelítünk a társadalmi cselekvések meghatározottságához.

2.1. A cselekvések fő típusai

(A tipizálás szempontjai)

A cselekvések különböző szempontokból vett tipizálásaival találkozhatunk szociológiaelméleti irodalomban, de e tipizálásokra röviden majd később (2.2Aa), a társadalmi cselekvés fogalmának a tárgyalásánál térünk ki. Itt csak azt emeljük ki, hogy a szociológiai irodalomban a cselekvések különböző tipizálásaiban felfedezhető két fő szempont érvényesítésére irányuló törekvés. Az egyik szempont arra vonatkozik, hogy a cselekvés közvetlen kielégülést eredményez, vagy közvetett következményeivel szolgálja a szubjektum kielégülését. E szempont érvényesítése azonban a szükséglet fogalmának homályosságával, illetve tágabb értelmezésével összefüggésben meglehetősen homályos és bizonytalan. A szóban forgó megkülönböztetést a pszichológiában egyes szerzők szerint a belső és a külső motiváció fogalma fejezi ki. A belső motiváció arra vonatkozik, hogy maga a cselekvés, a feladat jutalmazó. A külső motiváció ezzel ellentétben a cselekvés külső következményeire, a külső jutalomra irányul. A belső és a külső motiváció bizonyos feltételek között csak egymás rovására érvényesíthető. Azaz, ha a külső motívumok szerepe növekszik, ez magával vonja a belső motívumok szerepének a csökkenését, és fordítva. (Deci 1975; Staw 1976; Bandura 1986:243-249) A szociológiai irodalomban a cselekvések különböző tipizálásaiban felfedezhető másik tipizálási szempont a cselekvés személyek közötti, illetve közösségi vagy társadalmi jellegére vonatkozik.

A következőkben alapvetően egyfelől cselekvési hozadéuk szerint, másfelől a szükséglet-kielégítés összetevői szempontjából tipizáljuk a cselekvéseket. Ily módon az 5.3. táblázatban látható típusokhoz jutunk, e szerint különbséget teszünk a szükségletmotivált, az instrumentális, a közvetlen kényszermotivált és a társadalmi kényszermotivált cselekvések között. A kényszermotivált cselekvések eleve személyközileg is jelentősek, a pozitív hozadéku cselekvéseken belül viszont a cselekvések személyközi jellegére vonatkozó megkülönböztetéseket az előbb említett típusokon belül érvényesítjük. A szükségletmotivált cselekvéseken belül megkülönböztetjük a természetes szükségletmotivált cselekvéseket és az értékmotivált cselekvéseket. Az instrumentális cselekvéseken belül megkülönböztetjük a technikai cselekvéseket és az érdekmotivált cselekvéseket.

Cselekvési hozadék	Szükségletkielégítés összetevője	
	Szükséglet tárgya vagy negatív tárgya	Szükségletkielégítés eszköze vagy negatív feltétele
Pozitív hozadék	<i>Szükségletmotivált cselekvés (természetes vagy értékmotivált)</i>	<i>Instrumentális cselekvés (technikai vagy érdekmotivált)</i>
Negatív hozadék	<i>Közvetlen kényszer- motivált cselekvés</i>	<i>Társadalmi kényszer- motivált cselekvés</i>

5.3. táblázat: A cselekvések fő típusai

A tipizálás egyik szempontját tehát az képezi, hogy az adott cselekvés a szükségletkielégítés milyen összetevőjét képezi. Pontosabban fogalmazva az, hogy a cselekvés a szükséglet tárgyát, illetve negatív tárgyát, vagy a szükségletkielégítés eszközét, illetve negatív feltételét képezi. Azaz a cselekvés közvetlenül vagy közvetve szolgálja (pozitív hozadékú cselekvés esetén) vagy sérti, illetve sértené (negatív hozadékú cselekvés esetén) a szükségletek kielégítését. Ez a szempont általában jelen van a cselekvések egyes típusainak a megkülönböztetésében, és arra vonatkozik, amire fentebb utaltunk, hogy a cselekvés közvetlen kielégülést eredményez, vagy közvetett következményeivel szolgálja a szubjektum kielégülését. A második fejezetben (2.2Ba; 3.1B) a szűkebb szükségletfogalom általunk adott meghatározása, és ezzel összefüggésben a szükségletkielégítés összetevőinek a megkülönböztetése teszi azonban elvileg lehetővé e szempont következetes érvényesítését. A másik szempont viszont azt mutatja, hogy a cselekvés hozadéka pozitív vagy negatív. Ezt a szempontot általában véve elhanyagolják a cselekvések tipizálásában, illetve általában a cselekvések magyarázatában. Ez főleg abban nyilvánul meg, hogy az általunk úgynevezett kényszmotivált cselekvéseket következetesen nem különböztetik meg más cselekvésektől.

Cselekvéstípus	Cselekvés megvalósítása következményeként		Cselekvés elmulasztása következményeként	
	Cselekvési hozadék	Feltételek	Cselekvési hozadék	Feltételek
Szükségletmotivált cselekvés	$H > 0$	$N > 0$ $T \leq 0$	$H \leq 0$	$N \leq 0$ $T = 0$
Instrumentális cselekvés	$H > 0$	$N \leq 0$ $T > 0$	$H = 0$	$N = 0$ $T = 0$
Közvetlen kényszmotivált cselekvés	$H < 0$	$N < 0$ $T \leq 0$	$H \ll 0$	$N < 0$ $T = 0$
Társadalmi kényszmotivált cselekvés	$H < 0$	$N < 0$ $T \leq 0$	$H \ll 0$	$N = 0$ $T < 0$

Jelmagyarázat: H = cselekvési hozadék

N = cselekvés közvetlen hozadéka

T = cselekvés közvetett hozadéka

5.4. táblázat: A cselekvések típusainak sajátosságai

A következőkben áttekintjük a cselekvések egyes típusainak a leglényegesebb jellemzőit. Az egyes típusok cselekvési hozadék szerinti megkülönböztető jegyeit az 5.4. táblázatban foglaljuk össze, de e megkülönböztető jegyekkel majd az egyes típusok sajátosságainak a tárgyalásánál foglalkozunk. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a cselekvések e típusai ideáltípusok, és a valóságos cselekvések gyakran nem felelnek meg tisztán az egyes típusoknak, hanem inkább e típusok valamilyen változataihoz állnak közelebb. Nézzük tehát részletebben először a közvetlenül vagy közvetve szükségletek által motivált cselekvések, majd a kényszerszermotivált cselekvések sajátosságait.

A) A szükségletmotivált és az instrumentális cselekvés

a) A szükségletmotivált cselekvés

A második fejezetben (2.1Ba) említettük, hogy a szociológiaelméletben a tágabb szükséglet-felfogás az elfogadottabb. A tágabb szükségletfogalmat elfogadva azt mondhatnánk, hogy a szükségletkielégítés mindig közvetlen, hiszen e felfogás szerint minden létezőre, amely valamilyen pozitív funkciót teljesít az adott szubjektum számára, szükséglet irányul. Tehát a tágabb szükségletfelfogás alapján nem lehet különbséget tenni a szükségletmotivált és az instrumentális cselekvések között. Az általunk elfogadott szűkebb szükségletfelfogás szerint viszont a cselekvés és az azt motiváló szükséglet között közvetlen vagy közvetett egyaránt lehet a kapcsolat. Elvileg a szükségletek éppúgy lehetnek közvetlen mint közvetett motívumai a cselekvéseknek. A cselekvések következményei oldaláról megfogalmazva ugyanezt, a cselekvések közvetlenül vagy közvetítésekén keresztül is szolgálhatják a szükségletek kielégítését.

A szóban forgó cselekvést pontosabban fogalmazva *közvetlen szükségletmotivált cselekvésnek* kellene neveznünk (korábban így neveztük), de a következőkben röviden szükségletmotivált cselekvésekről beszélünk.

- *Szükségletmotivált cselekvésnek* nevezzük a szükséglet tárgyát képező cselekvést. E cselekvés tehát a cselekvés közvetlen hozama révén, közvetlenül az emberi szervezeten belül megvalósuló következményeivel, és újabb cselekvés közbeiktatása nélkül szolgálja az adott szükséglet kielégítését.

Itt emlékeztetni szeretnénk arra (2. fejezet: 3.2B), hogy a közvetlen és a közvetett hozam megkülönböztetési szempontja nem az időtényező volt. A cselekvés közvetlen hozama tehát a cselekvés folyamatához képest időben később is jelentkezhet, az egyén belső fiziológiai és lelki folyamataitól, valamint mások cselekvéseitől függően. Így egyes szükségletmotivált cselekvések hozadéka a cselekvés folyamán negatív is lehet, amennyiben a közvetlen ráfordítás negatív hatása azonnal érvényesül, míg a cselekvés közvetlen hozama csak később valósul meg. Ebből a szempontból tehetünk különbséget a pozitív és a negatív emocionalitású (érzelmi töltésű) szükségletmotivált cselekvések között. A *pozitív emocionalitású* szükségletmotivált cselekvés közvetlen hozama már a cselekvés folyamán jelentkezik, az adott szükséglet tehát magában a cselekvésben elégtel ki. Tipikusan ilyen cselekvés például a táplálkozás, a pihenés, a játék, a nemi aktus, a szórakozás stb. A *negatív emocionalitású* szükségletmotivált cselekvés hozadéka is pozitív, de a cselekvés folyamán főleg a közvetlen ráfordítás érezteti negatív hatását, s a cselekvés közvetlen hozama csak időben később valósul meg. Így például az orvosi műtétnek való önalávetés szükségletmotivált cselekvés, bár maga a műtét igen fájdalmas is lehet, és a gyógyulás időben elhúzódó folyamat. Vagy például a

rendszeres testedzés alkalmanként igen kellemetlen is lehet, a cselekvő várakozása szerint azonban hatása hosszabb távon kedvező lesz az egészségi állapotára.

A pozitív és a negatív emocionalitású szükségletmotivált cselekvések megkülönböztetésének a továbbiakban számunkra esetleg csak a racionalitás szempontjából lesz jelentősége. Itt főleg azért tettünk különbséget e két típus között, hogy majd világosabbá váljon a különbség a szükségletmotivált és az instrumentális cselekvések között. Nehogy úgy tűnjön, hogy a szükségletmotivált cselekvés csupán az önmagában pozitív érzellemmel járó cselekvés lehet, és a negatív érzellemmel járó cselekvés eleve instrumentális cselekvés. Számunkra lényegesebb a szükségletmotivált cselekvéseken belül a következő megkülönböztetés.

- A szükségletmotivált cselekvéseken belül különbséget tehetünk a *természetes szükségletmotivált* és az *értékmotivált* cselekvések között. *Értékmotivált cselekvéseknek* a személyes értékek által motivált cselekvéseket nevezzük, amelyek egyben szükségletmotivált cselekvések.

A második fejezetben (4.1Ca) különbséget tettünk a szűkebb és a tágabb értékfelfogás között, és rámutattunk a tágabb, de differenciálatlan értékfelfogásban rejlő ellentmondásra. Mi végül is hajlottunk a – széles körben elfogadott – tágabb értékfelfogás elfogadására. Hangsúlyoztuk azonban (4.1Cb), hogy ebben az esetben olyan differenciált értékfelfogásra van szükség, amely egyértelműen megkülönbözteti egymástól egyrészt a személyes értékeket, amelyek a szükségletek tárgyaira vonatkoznak, másrészt az instrumentális értékeket, amelyek a szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire vonatkoznak. A tágabb és differenciálatlan értékfogalom szerint szinte minden cselekvés értékek által motivált, illetve minden cselekvést vizsgálhatunk értékmotivált cselekvésként. Mi értékmotivált cselekvéseknek a személyes értékek által motivált cselekvéseket nevezzük, amelyek a szükségletmotivált cselekvések sajátos típusát képezik. Instrumentális értékek is motiválhatják a cselekvéseket, de az instrumentális értékeknek megfelelő cselekvések alapvető motívuma a tudatosult érdek, ezért e cselekvéseket érékmotivált cselekvéseknek nevezzük, ahogyan azt majd később látjuk.

Az értékmotivált cselekvés tehát mindig szükségletmotivált is egyben, de nem minden szükségletmotivált cselekvés értékmotivált. Az adott cselekvéssel való tudati azonosulás minősége az, amely megkülönbözteti az értékmotivált cselekvéseket a természetes szükségletmotivált cselekvésektől. Az értékmotivált cselekvés az egyén tudatában személyközileg pozitíve jelentősként tükröződik, s így az adott cselekvést az arra irányuló sajátos szükséglettel elválaszthatatlanul összefonódó megbecsülés iránti szükségletet is motiválja. Ugyanaz a szükségletmotivált cselekvés az egyén értékeitől függően lehet értékmotivált vagy természetes szükségletmotivált, és ugyanakkor az értékek szempontjából közömbös, vagy kifejezetten értékellenes is. Például a táplálkozás az emberek döntő többsége számára természetes szükségletmotivált cselekvéseket foglal magában, s annak különösebb személyközi jelentőséget nem tulajdonítanak. Találkozhatunk azonban olyan ínyencekkel is, akik számára a táplálkozás személyes értéket is képvisel.

Úgy tűnik, hogy a személyes értékeken belül célszerű különbséget tenni az önérvényesítő és az erkölcsi személyes értékek között. Az *erkölcsi személyes értékekhez* főleg a mások megbecsülésének elnyerésére irányuló szükséglet és a másokkal szembeni kötelességtudat, az *önérvényesítő személyes értékekhez* főleg az önbecsülésre irányuló szükséglet és az egyén önmagával szembeni kötelességtudata párosul. A szükséglet általános tárgya az önérvényesítő személyes értékek esetében is személyközileg jelentősként tükröződik, máskülönben nem is beszélhetünk értékről. Az önérvényesítő személyes értékek azonban nem konkrét cselekvések konkrét szituációkon belüli következményeiből eredeztethetők, hanem meghatározott emberi tulajdonságok, törekvések, magatartásmódok – például bátorság, ügyesség, alkotó munka stb. – általános személyközi jelentőségéből. S azért célszerű megkülönböztetnünk ezt a két

értéktípust, mert a cselekvések motiválásában betöltött szerepük különböző, s fogalmilag másként ragadható meg hatásuk.

Az önérvényesítő személyes értékeknek a személyre vonatkoztatott önálló értelmük van, annak ellenére, hogy ezek az értékek is a személyközi elvárások és megerősítések hatására alakulnak ki. Az önérvényesítő személyes érték esetében – éppúgy mint a nem értékjellegű szükséglet esetében – tehát a cselekvőnek csupán önmagára kell vonatkoztatnia a cselekvés következményeit. Így például, ha az egyén számára személyes értéket képvisel az alkotó munka, erős késztetést érezhet egy adott munkafeladat megoldására attól függetlenül, hogy ez valamilyen következményekkel jár-e másokra nézve. Az erkölcsi személyes értékek esetében azonban az egyén az adott cselekvés következményeit csak úgy vonatkoztathatja önmagára, ha előbb a cselekvés másokra gyakorolt hatását veszi figyelembe. Azt ugyanis, hogy az adott szituációban mi az erkölcsi kötelessége, önmagában egy adott értékből nem vezetheti le, mivel az erkölcsi érték tartalma a cselekvés másokra gyakorolt hatására vonatkozik. Így például nem lehet általában véve becsületesen vagy igazságosan cselekedni. Az, hogy milyen cselekvést kíván meg a becsületesség vagy az igazságosság, a konkrét cselekvési lehetőségek másokra gyakorolt várható hatásaiból vezethető le.

A cselekvések szubjektumra vonatkozó következményei szerint határoztuk meg a szükségletmotivált cselekvéseket a tágabb értelemben vett racionális cselekvéseken belül. Azonban a szükségletmotivált cselekvések szűkebb értelemben többnyire nem racionális cselekvések, bár racionális cselekvések is lehetnek. A szükségletmotivált cselekvéseknek elsődlegesen a környezethez való beleélő alkalmazkodás felel meg, amely nem igényli a cselekvő szubjektum részéről a cselekvés várható következményeinek az alapos mérlegelését. Beleélő alkalmazkodáson a második fejezetben (4.2Ab) azt értettük, hogy az egyén elsősorban a környezet szükségleteire vonatkoztatott közvetlen, és az adott cselekvések folyamatában érvényesülő hatásaira van tekintettel.

A szükségletmotivált cselekvések előfeltételezésünk szerint többnyire általunk úgynevezett kvázi-racionális cselekvések, amelyeket átfogóan, általános funkcióikat tekintve értelmezhetjük racionális cselekvésekként, motivációs mechanizmusukat tekintve viszont nem magyarázhatjuk racionális cselekvésekként. Ilyen kvázi racionális cselekvésekből állhat például a természetes módon egészséges táplálkozás, a barátkozás, szórakozás stb. Azonban a valóságban a szükségletmotivált cselekvések esetleg a kvázi-racionális cselekvések és a nem racionális cselekvések határán is elhelyezkedhetnek, vagy lehetnek nem racionális cselekvések is. Például az úgynevezett káros szenvedélyek által motivált cselekvések (dohányzás, mértéktelen ivás, kábítószerhasználat) nem racionális szükségletmotivált cselekvések.

A szükségletmotivált cselekvések azonban racionális cselekvések is lehetnek. Fentebb is utaltunk arra, hogy a cselekvés közvetlen hozama a cselekvés folyamatához képest időben később is jelentkezhet, az egyén belső fiziológiai és lelki folyamataitól, valamint mások cselekvéseitől függően. A racionális szükségletmotivált cselekvés esetében az egyén elsősorban cselekvéseinek közvetett és hosszabb távon várható következményeire van tekintettel. Például a táplálkozás is lehet racionális cselekvés, ha az egyén alaposan mérlegeli, hogy milyen tápanyagokra van szüksége a szervezetének, és milyen anyagok bevitelét kell mérsékelnie vagy meggátolnia, és az egyes alkalmakkor is ennek figyelembevételével táplálkozik. Vagy említettük az orvosi műtétnek való önalávetést, amely jellemzően racionális szükségletmotivált cselekvés.

b) Az instrumentális cselekvés

Az ember általában nem építheti fel cselekvéseit és tevékenységeit csupán szükségletmotivált cselekvésekből, mert a közvetlen szükségletkielégítésnek számtalan olyan előfeltétele van, amelyek további cselekvések következményeiként állhatnak rendelkezésre. Az instrumentális cselekvések a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére irányuló cselekvések.

- *Instrumentális cselekvésnek* nevezzük a szükségletkielégítés eszközt képező cselekvést, amely tehát a cselekvés közvetett hozama révén, újabb cselekvés vagy cselekvések áttételén keresztül szolgálhatja valamilyen szükséglet kielégítését. Az instrumentális cselekvéseken belül különbséget teszünk a technikai cselekvések és az érdekmotivált cselekvések között.

Az instrumentális cselekvés kifejezés a fent kiemelt meghatározáshoz nagyrészt hasonló értelemben széles körben használatos a szociológiaelméleti irodalomban. De a szükséglet fogalmának tág, illetve homályos értelmezésével összefüggésben az instrumentális cselekvés fogalmának értelmezése is homályos. A széles körben elfogadott felfogás szerint a célok kifejezetten instrumentális motívumok, s a célok által motivált cselekvések instrumentális cselekvések. (Lásd pl. Parsons 1951:48-49; Boudon 2001:58, 61) Felfogásunk szerint viszont a célok személyes vagy instrumentális motívumok elvileg egyaránt lehetnek, és a célok által motivált cselekvések szükségletmotivált vagy instrumentális cselekvések egyaránt lehetnek. A második fejezetben (2.2Ba; 3.1B) a szükséglet fogalmának szűkebb értelmezése, és a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmak bevezetése teszi itt elvileg lehetővé az instrumentális cselekvés fogalmának világos meghatározását.

A szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvések a leggyakrabban olyan következmények előidézésére, olyan dolgok vagy állapotok létrehozására, megformálására, elérésére irányulnak, amelyek szintén a szükségletkielégítés eszközeit képezik. Például jellemzően a szükségletkielégítés eszköze a munkavégzés, és a szükségletkielégítés eszköze az a termék is, amit előállítunk, vagy az a pénz is, amit a munkával megkeresünk. A szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvések azonban irányulhatnak olyan következmények előidézésére, olyan dolgok vagy állapotok létrehozására, megformálására, elérésére is, amelyek a szükségletek szubjektumon kívüli, objektív tárgyait képezik. Tehát az instrumentális cselekvések a cselekvő egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit képezik, de az adott cselekvések fő következményei nem csak a szükségletkielégítés eszközeit, hanem a szükségletek objektív tárgyait is képezhetik. Például, ha saját fogyasztásra termeljük meg a gyümölcsöt, vagy készítjük el az ételt, az adott cselekvés lehet a szükségletkielégítés eszköze, de a gyümölcs vagy az étel már a szükséglet objektív tárgya. Vagy ha valaki munkája ellenértékéért esetleg nem pénzt kap, hanem ételmet, italt vagy szállást, ebben az esetben a munka számára a szükségletkielégítés eszköze, de annak eredménye a szükséglet objektív tárgya.

Az instrumentális cselekvéseken belül különbséget teszünk a technikai cselekvések és az érdekmotivált cselekvések között.

- A *technikai cselekvés* a szükségletkielégítés eszközt képező cselekvés, amennyiben azt a cselekvési lehetőséget, amelynek megvalósítására irányul, az egyén környezetének természeti, technikai és személyes összefüggései határozzák meg.

Habermas az általunk úgynevezett technikai cselekvéshez hasonló értelemben használja az instrumentális cselekvés kifejezést. (Habermas 1984:279-286; ford. 1987:86-91) Tipikusan ilyen cselekvésekből áll például az önellátást szolgáló kerti munka vagy a háztartási munka.

A technikai cselekvések, amelyek nem intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek megvalósítására irányulnak, következésképpen nem társadalmi, hanem csupán természeti, technikai vagy tisztán személyes előfeltételeket teremtenek a közvetlen szükségletkielégítés számára, az intézményes szociológia elméletében általában elhanyagolhatóak, illetve a szükségletmotivált cselekvések vagy az érdekmotivált cselekvések járulékos elemeiként kezelhetők. Például az otthoni étkezés mint szükségletmotivált cselekvés ilyen járulékos eleme az étel saját kezű elkészítése, az asztal megterítése, a tálalás stb. Ez utóbbi cselekvések a szükségletkielégítés eszközeit képezik, de általában nem társadalmi, hanem csupán technikai eszközeit. A tizenharmadik fejezetben, az életmód összetevőit vizsgálva azonban majd látjuk, az emberi élet egészét vizsgálva a technikai cselekvések nem elhanyagolhatóak, és az életmód egyik jellemző vonása, hogy a technikai tevékenységek mennyi időt és milyen mértékű közvetlen ráfordításokat igényelnek az egyénektől.

Az instrumentális cselekvéseken belül számunkra különösen az érdekmotivált cselekvések lesznek jelentősek. A legjellemzőbb felfogás szerint az érdek általános magyarázóelvé minden tágabb értelemben vett racionális cselekvésnek, ahhoz hasonlóan, mint a tágabb szükségletfogalom vagy a tágabb értékfogalom. Az érdekfogalom ilyen tág értelmezése szerint tehát szinte minden cselekvés érdekmotivált cselekvés. A szűkebb érdekfelfogás szerint viszont az érdekek a cselekvések sajátos motívumait képezik, azaz az érdekek által motivált cselekvések is elhatárolhatók a cselekvések szélesebb körén belül.

- *Érdekmotivált cselekvésnek* nevezzük a szükségletkielégítés eszközét képező cselekvést, amennyiben intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőség megvalósítására, és ezáltal a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére irányul.

Az érdekmotivált cselekvések tehát közvetve, újabb cselekvés vagy cselekvések közbeiktatásán keresztül, a társadalmi javak megteremtése révén szolgálják a szükségletek kielégítését. Ezek a szükségletek ezért közvetve, az érdektudat áttételén keresztül motiválják az érdekmotivált cselekvéseket. Érdekmotivált cselekvések jellemzően például a szervezett munkavégzésen belüli cselekvések, a szervezett oktatáson belüli cselekvések, a hivatali ügyintézés stb.

A különböző érdekfelfogásokkal és az érdek fogalmának meghatározásával érdemben majd a hetedik fejezetben foglalkozunk, de e fogalmat már itt használjuk, ezért ideiglenesen meghatározzuk. Tehát röviden és ideiglenesen meghatározva, az *érdek* intézmények által létrehozott olyan cselekvési lehetőségek hálózata, amelyek a szubjektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képezik, és amelyek a társadalmi javak megszerzésére irányulnak.

A cselekvési hozadék szempontjából megfogalmazva az érdekmotivált cselekvést: érdekmotivált az a cselekvés, amelynek hozadéka a cselekvés közvetett hozama révén pozitív, s ez a hozadék a cselekvés elmulasztása eredményeképpen sem lenne negatív. Bár az érdekmotivált cselekvések közvetlen hozadéka többnyire negatív, s a cselekvés közvetlen és közvetett ráfordítást egyaránt tartalmazhat, a cselekvés közvetett hozama e negatívumokat meghaladó mértékben pozitív. Így az érdekmotivált cselekvés hozadéka a szükségletek egésze szempontjából pozitív.

Az érdekmotivált cselekvésre tehát elvileg közvetlenül nem irányul szükséglet, e cselekvés nem tárgya a szükségleteknek, e cselekvések a szükségletkielégítés eszközeit, pontosabban társadalmi eszközeit képezik. Következésképpen az érdekmotivált cselekvések nem is érthetők meg az egyének szükségleteiből és a közvetlen szükségletkielégítés lehetőségeiből. E cselekvéseket végül is a társadalmi intézmények határozzák meg azáltal, hogy létrehozzák, illetve meghatározzák a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képező cselekvési

lehetőségeket és képességeket, de ezzel a kérdéssel majd a hetedik és az azt követő fejezetekben foglalkozunk.

Egy cselekvés közvetett hozama a személyen belül megvalósuló belső hozam és külső hozam is lehet. Ebből a szempontból különbséget tehetünk a belső hozamú és a külső hozamú érdekmotivált cselekvés között. Egy szakma iskolarendszerű elsajátításának közvetett és külső hozama például az az oklevél, amely formálisan lehetővé teszi a munkavállalást, illetve ezen keresztül majd végül a szükségletek közvetlen kielégítését. Belső közvetett hozama is van azonban, nevezetesen főleg azok a szakmai ismeretek, amelyek a munkavégzés során majd a szükségletkielégítés eszközeiként funkcionálhatnak. Így például a tanulás többnyire akkor sem szükségletmotivált cselekvés, ha eltekintünk külső hozamától, amennyiben a belső hozamként jelentkező tudás nem önmagában elégíti ki az egyén szükségletét, hanem e tudást más irányú szükségletei kielégítésében eszközként használja. Ilyen értelemben tehát a tanulás belső hozamú érdekmotivált cselekvés.

Az instrumentális cselekvések, és ezeken belül a számunkra különösen jelentős érdekmotivált cselekvések elvileg racionális cselekvések, mégpedig szűkebb értelemben vett racionális cselekvések. Az érdekmotivált cselekvések esetében ugyanis mind a cselekvések motívumainak, mind a körülményeknek az felel meg, hogy az egyének racionálisan cselekedjenek. Az érdekmotivált cselekvések általános motívuma a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére, és ezáltal bizonyos szükségletek jövőbeni kielégítésére irányul. Ilyen cselekvései során az egyének a körülményeket alapvetően mint a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit kell értelmeznie. A második fejezetben (4.2Bb) láttuk, hogy előfeltételezésünk szerint a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek egyértelműen a racionális alkalmazkodás felel meg, amely racionális cselekvésekből épül fel.

B) A kényszymotivált cselekvés

a) A kényszymotivált cselekvés fogalma

Eddig áttekintettük a cselekvések két fő típusának, a szükségletmotivált és az instrumentális cselekvéseknek a leglényegesebb vonásait, és e cselekvések altípusait. Láttuk, hogy e cselekvések között lényeges különbségek vannak, megegyeznek azonban abból a szempontból, hogy hozadékuk pozitív. A kényszymotivált cselekvéseket alapvetően az a sajátosságuk különbözteti meg az előbb említett típusoktól, hogy cselekvési hozadékuk negatív. A kényszymotivált cselekvés általános motívuma is közvetlenül vagy közvetve kifejezi a cselekvő egyén szükségleteit, e cselekvést azonban döntően a külső hatásként jelentkező kényszerítés váltja ki, s ezzel összefüggésben lehet a negatív hozadékú cselekvés is racionális cselekvés.

A kényszymotivált cselekvést döntően a kényszerítés határozza meg. A negyedik fejezetben (2.1Bb) adott meghatározásunk szerint a kényszerítés egy adott szubjektumra vonatkoztatva mások olyan cselekvése, amely lényegében véve két alkotórészből tevődik össze: (1) a szubjektumtól elvárt cselekvés – kifejezett vagy hallgatóságos formában történő – közlése; (2) meghatározott negatív szankciók kilátásba helyezése az elvárt cselekvés elmulasztása esetére, esetleg tényleges alkalmazása az elvárt cselekvés megtételéig.

Egyrészt különbséget tettünk az intézményes kényszerítés és a nem intézményes kényszerítés között, másfelől a közvetlen és a közvetett kényszerítés között. Nem intézményes kényszerítés esetén a kényszerítő fél cselekvési lehetőségeit és képességeit csupán személyes, és a közvetlen szituációra jellemző tényezők határozzák meg, intézményektől függetlenül. Az

intézményes kényszerítés esetében viszont a kényszerítő fél cselekvési lehetőségeit és képességeit intézmények határozzák meg. Az intézményes kényszerítés is lehet közvetlen vagy közvetett kényszerítés. A közvetlen vagy fizikai kényszerítés esetében a szankciók a testi szükségletek tárgyait érintik, illetve érintenék negatívan. A közvetett vagy társadalmi kényszerítés szankciói olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit érintik vagy érintenék negatívan.

A fentiek szerint nem nevezzük kényszerítésnek másoknak azt a cselekvését, amely bár negatívan érinti az adott egyénre vonatkoztatva a szükségletkielégítés összetevőit, de amelynek megvalósítása nem a szubjektum felé közölt elvárásnak megfelelő cselekvés teljesítésétől van függővé téve. Például az áremelés egyértelműen rontja – legalábbis rövidebb távon – a vásárlók szükségletkielégítési lehetőségeit, de az áremelés a fenti értelemben általában nem kényszerítés. Így például ha a vásárló mint munkavállaló többletmunkát vállal az áremelés hatásának ellensúlyozására, ez nem kényszerszermotivált cselekvés, mivel az áremelés nem az adott vásárló viselkedésétől volt függővé téve. Hanem olyan érdekmotivált cselekvés, amelynek hozadékát a megváltozott körülmények között pozitívnak tekinthetjük. A kényszerítést természetesen gyakran rejtve alkalmazzák, különösen akkor, ha normatív ellentmond az intézményes szabályoknak, s ilyen esetekben a külső szemlélő számára nehéz egyértelműen eldönteni, hogy vajon kényszerítésről van-e szó. Az érintett egyénnel azonban valamilyen formában ilyen esetekben is tudatni kell, hogy kényszerítésről van szó, mert egyébként nem valószínűsíthető részéről a kényszerítésben elvárt cselekvés.

- A *kényszerszermotivált cselekvés* a szükséglet negatív tárgyát, vagy a szükségletkielégítés negatív feltételét képező, negatív hozadékú cselekvés, amelynek motívuma a várható negatív szankciók, és/vagy összességükben a negatív következmények minimalizálására irányul.

A kényszerszermotivált cselekvés hozadéka negatív, de az adott cselekvés elmulasztása, és ennek következtében mások szándékoltan negatív hatású cselekvéseinek eredményeképpen a hozadék még negatívabb lenne. A kényszerszermotivált cselekvés esetében tehát a szubjektum bizonyos mértékig mérsékelni, vagy semlegesíteni tudja mások szándékoltan ilyen értelmű cselekvéseinek a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó negatív hatását.

A kényszerszermotivált cselekvéseknek elvileg csak negatív következményeik vannak, bár a valószínű cselekvéseket tekintve esetleg pozitív következményeik is lehetnek. Ha eleve eltekintünk a szankció alkalmazásától, mert feltételezzük, hogy az adott cselekvéssel teljes mértékben sikerült kiküszöbölni a szankciót, a kényszerszermotivált cselekvés negatív következménye az adott egyén számára képezheti a szükséglet negatív tárgyát, vagy a szükségletkielégítés negatív feltételét. Az, hogy a szankciótól eltekintve a cselekvés a szükséglet negatív tárgyát, vagy a szükségletkielégítés negatív feltételét képezi, elvileg független a szankció természetétől. Erre a kérdésre a következő alcím keretében, a kényszerszermotivált cselekvés két fő típusát tárgyalva visszatérünk.

b) A közvetlen és a társadalmi kényszerszermotivált cselekvés

Mint fentebb már említettük, a közvetlen vagy fizikai kényszerítés esetében a szankciók a testi szükségletek tárgyait érintik, illetve érintenék negatívan. A közvetett vagy társadalmi kényszerítés szankciói viszont olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit érintik vagy érintenék negatívan. Ebből a szempontból teszünk különbséget a közvetlen kényszerszermotivált és a társadalmi kényszerszermotivált cselekvések között. A közvetlen kényszerszermotivált cselekvéseket *negatív szükségletmotivált*, a társadalmi kényszerszermotivált cselekvéseket *negatív instrumentális* cselekvéseknek is tekinthetjük.

- A *közvetlen kényszersmotivált cselekvés* a szükséglet negatív tárgyát képező cselekvés, amelynek motívuma olyan szankciók minimalizálására irányul, amelyek a testi szükségletek negatív tárgyait képezik, tehát amelyek közvetlenül a testi szükségletek tárgyait érintik, illetve érintenék negatívan.

Közvetlen kényszersmotivált cselekvés például, ha a rabszolgát vagy fegyencet fegyveres felügyelők arra kényszerítik, hogy – a létfenntartásához szükséges táplálék és hajlék biztosításán túl – ellenszolgáltatás nélkül dolgozzon. Vagy ha valakire pisztolyt szegeznek, és felszólítják, hogy adja át a pénztárcáját, és ezt azért teszi meg, hogy elkerülje a kilátásba helyezett szankció alkalmazását, azaz életének elvesztését. E két példa is mutatja, hogy ha a szankció a testi szükséglet tárgyát képezi, és a cselekvéssel a szubjektum elkerülte a szankció alkalmazását, az adott cselekvés negatív következménye elvileg egyaránt képezheti a testi szükséglet negatív tárgyát (pl. fárasztó munkavégzés), vagy a szükségletkielégítés negatív feltételét (pl. pénz átadása). Ennek ellenére a közvetlen kényszersmotivált cselekvést leegyszerűsítve úgy értelmezzük, hogy az mindkét esetben döntően a szükséglet negatív tárgyát képezi, mivel a motívumban tükröződő fő következmény a szükséglet negatív tárgyát képező szankció, illetve az ilyen szankció elkerülése.

A közvetlen kényszerítés, és ilyen értelemben a közvetlen kényszersmotivált cselekvés is lehet intézmények által meghatározott. Intézményes kényszerítés például a rendőrség erőszakos fellépése a tüntetőkkel szemben, és a tüntetők szétoszlása intézmények által meghatározott kényszersmotivált cselekvés.

- A *társadalmi kényszersmotivált cselekvés* a szükségletkielégítés negatív feltételét képező cselekvés, amelynek motívuma olyan szankciók minimalizálására irányul, amelyeket intézmények határoznak meg, és amelyek a szükségletkielégítés negatív feltételeit képezik, tehát amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit érintik, illetve érintenék negatívan.

Társadalmi kényszerítés például a pénzbüntetés, az adóztatás, a munkahelyről való elbocsátás kilátásba helyezése, s e szankciók társadalmi kényszersmotivált cselekvéseket válthatnak ki. Társadalmi kényszersmotivált cselekvés például ha az egyén azért vállalja be a jövedelmét, és fizeti be az ez alapján fizetendő adót, hogy esetleg ne kelljen jóval többet fizetnie abban az esetben, ha eltitkolja jövedelmét, és ezért az adón felül még pénzbüntetést is kiszabnak rá. Vagy ha a munkavállaló külön díjazás nélkül is vállalkozik a túlmunkára, vagy a nő munkavállaló enged főnöke molesztálásának azért, hogy el ne bocsássák a munkahelyéről. E két példa is mutatja, hogy ha a szankció a szükségletkielégítés negatív feltételét képezi, és a cselekvéssel a szubjektum elkerülte a szankció alkalmazását, az adott cselekvés negatív következménye elvileg egyaránt képezheti a szükségletkielégítés negatív feltételét (pl. adó befizetése), vagy a testi szükséglet negatív tárgyát (pl. meg nem fizetett túlmunka, nem kívánt nemi érintkezés). Ennek ellenére a társadalmi kényszersmotivált cselekvést leegyszerűsítve úgy értelmezzük, hogy az mindkét esetben döntően a szükségletkielégítés negatív feltételét képezi, mivel a motívumban tükröződő fő következmény a szükségletkielégítés negatív feltételét képező szankció, illetve az ilyen szankció elkerülése.

A racionális döntések elméletének egyes képviselői a kényszersmotivált cselekvéseket nem tekintik racionális cselekvéseknek, mert hiszen e cselekvéseket nem a pozitív hozadék maximalizálásának az elve vezérli. Coleman szerint például a rabszolga cselekvéseit nem lehet racionális cselekvésekként értelmezni, mivel a rabszolga nem tekinthető független cselekvőnek, legitim érdekekkel. (Coleman 1990:87-88) Felfogásunk szerint viszont nem csak a pozitív hozadék maximalizálására vagy optimalizálására irányuló cselekvéseket tekinthetjük racionális cselekvéseknek, hanem a kényszerítésben kilátásba helyezett negatív következmé-

nyek, illetve a negatív hozadék minimalizálására, és ilyen értelemben vett optimalizálására irányuló cselekvéseket is.

A kényszerszervált cselekvések elvileg racionális cselekvések, a kényszerítésben kilátásba helyezett szankciók elkerüléséhez, és ugyanakkor a negatív következmények összességének a minimalizálásához elvileg szükséges a cselekvések rövidebb és hosszabb távon várható következményeinek az ésszerű figyelembevétele. Előfeltételezésünk szerint az egyének mind a fizikai kényszerítéshez, mind a közvetett vagy társadalmi kényszerítéshez racionálisan alkalmazkodnak, és ez a racionális alkalmazkodás racionális cselekvésekből épül fel.

2.2. A társadalmi cselekvés

A) A társadalmi cselekvés értelmezései és fogalma

a) A társadalmi cselekvés fogalmának értelmezései

A negyedik fejezetben (3.2Aa) rámutattunk arra, hogy a szociológiaelmélet művelői körében nem alakult ki egyetértés abban a kérdésben, hogy milyen természetű létezőket tekinthetünk társadalmi létezőknek, milyen jelenségeket társadalmi jelenségeknek, mire vonatkozik általában a társadalmi jelző. A szociológia elméleteinek sokszínűsége, az egymásnak ellentmondó előfeltételezéseken alapuló szemléletmódok kialakulása, és a különböző szemléletmódok közötti éles viták nagyrészt ennek az alapvető kérdésnek a tisztázatlanságára vezethetők vissza. Általában a társadalmiság különböző értelmezési mindenekelőtt a társadalmi cselekvés fogalmának különböző értelmezéseiben jelennek meg.

- Az elméleti szociológusok talán legszélesebb körében elfogadott felfogás szerint a társadalmi cselekvés olyan cselekvés, amelynek során a cselekvő másokhoz igazodik, és amely hat más egyénre vagy csoportra.

E felfogás összhangban van Weber klasszikus meghatározásával, amely szerint „Társadalmi cselekvésnek (...) az olyan cselekvést nevezzük, amely a cselekvő vagy a cselekvők által szándékolt értelme szerint mások viselkedésére van vonatkoztatva, és menetében mások viselkedéséhez igazodik.” (Weber 1987:38) Más megfogalmazásban a társadalmi cselekvés olyan cselekvés, amely mások múltbeli, jelenbeli vagy a jövőben várható viselkedéséhez igazodik. (I.m.:51) Egyes szerzők a társadalmi cselekvés fogalmának meghatározásában csak a cselekvések másokra gyakorolt tényleges hatásait veszik figyelembe. Mások szerint a társadalmi cselekvés motívumai eleve magukban foglalják a másokra való ráhatást, illetve a másokhoz való igazodást.

Például Homans meghatározása szerint a társadalmi cselekvés „...olyan viselkedés, amelyben az egyik ember cselekvése ösztönző (...) egy másik cselekvése számára.” (Homans 1974:56) Schütz szerint a társadalmi cselekvés olyan cselekvés, amelynek az „azon célból” (in-order-to) motívumai egy másik fél reakcióinak „kiváltó” (because) motívumaivá válnak. (Schutz 1962:218) Blumer felfogása szerint a társadalmi cselekvés egy értelmezési folyamat keretében a másokra ható, és a mások cselekvéseire igazodó cselekvés. A társadalom tagjainak cselekvései főleg az egymás cselekvéseire történő válaszolásban, vagy az egymáshoz igazodásban nyilvánulnak meg. (Blumer 1969:7) Rex szerint társadalmi cselekvésről akkor beszélhetünk, ha adott a cselekvő egyén motivációja, és adott a képessége, hogy értelmezze

más egyének cselekvéseit, és ez az értelmezés hatással van az egyén cselekvésére. (Rex 1961:86) Luhmann szerint „A cselekvés akkor társadalmi cselekvés, amikor a társadalmi összetevőt figyelembe veszik értelmének a meghatározásában, amikor valaki figyelembe veszi azt, hogy mások vajon mit gondolnak az adott cselekvésről.” (Luhmann 1995:426-427)

Az ilyen tágan értelmezett társadalmi cselekvések motívumai igen különböző természetűek lehetnek. A cselekvések általunk megkülönböztetett típusait figyelembe véve, ilyen tág értelemben a szükségletmotivált, illetve ezen belül az értékmotivált, az érdekmotivált, a közvetlen kényszersmotivált és a társadalmi kényszersmotivált cselekvések elvileg egyaránt lehetnek társadalmi cselekvések.

A szociológiaelméleti irodalomban gyakran találunk hivatkozást Weber cselekvéstípusaira, aki szerint, mint minden cselekvés, a társadalmi cselekvés is lehet célracionális, értékrationális, indulati, illetve emocionális vagy tradicionális cselekvés. A célracionális cselekvést az motiválja, hogy a cselekvő milyen viselkedést vár el a kívülág tárgyaitól és más emberektől, és mennyiben képes e várakozásokat mint feltételeket vagy eszközöket felhasználni arra, hogy saját, racionálisan kiválasztott és mérlegelt céljait elérje. Az értékrationális cselekvést az adott cselekvés feltétlen etikai, esztétikai, vallási vagy más önértékébe vetett tudatos hit motiválja. Az indulati vagy emocionális cselekvést indulatok és érzelmi állapotok, a tradicionális cselekvést meggyökeresedett szokások motiválják. (Weber 1987:53)

Habermas a társadalmi cselekvés négy alapvető felfogását különbözteti meg a társadalomtudományi irodalomban: a célszerű, illetve a stratégiai cselekvés, a normavezérelt cselekvés, a dramaturgiai cselekvés és a kommunikatív cselekvés felfogását. Az egyik a célszerű cselekvés fogalma, amely szerint a cselekvő egy cél megvalósítására törekszik, a célnak megfelelő eszközök kiválasztása és alkalmazása révén. A célszerű cselekvést stratégiai cselekvésnek nevezi, ha a cselekvő az eszközök kiválasztása és alkalmazása során másokhoz igazodik. A társadalmi cselekvés másik jellemző felfogása szerint a cselekvés normavezérelt. A normavezérelt cselekvést közös értékek irányítják, az egyének a közös értékekhez és a közegyetértést kifejező szabályok előírásaihoz igazodnak, és a szabályoknak megfelelően cselekednek. A dramaturgiai cselekvésfelfogás azokra az egymással kölcsönhatásban lévő egyénekre vonatkozik, akik egymás számára közönséget képeznek. A cselekvő motívuma arra irányul, hogy személyéről meghatározott képet, benyomást váltson ki közönségében. Végül a kommunikatív cselekvés fogalma legalább két beszéd- és cselekvőképes személy kölcsönhatására vonatkozik. A cselekvők e kölcsönhatás során a cselekvési szituáció kölcsönös megértésre törekszenek, hogy ezáltal cselekvéseiket egyetértően összehangolják. A kommunikatív cselekvésben a nyelvnek, illetve a beszédnek központi szerepe van. (Habermas 1984:85-86; ford. 1987:48-49)

Habermas rámutat arra, hogy Webernél a fentebb említett tipizáláson túl megtalálható a cselekvéseknek egy hallgatólágos tipizálása is, mégpedig abból a szempontból, hogy a társadalmi kölcsönhatás, amelybe az adott cselekvés illeszkedik, érdekhelyzeteken vagy normatív egyetértésen alapul, azaz az adott cselekvés közvetlenül érdekek vagy szabályok által motivált. E hallgatólágos tipizálásból kiindulva Habermas egyfelől a cselekvések irányultsága szempontjából megkülönbözteti a sikerre irányult, illetve célszerű cselekvéseket és a megértésre irányult cselekvéseket. Másfelől a cselekvési szituáció szempontjából a nem társadalmi és a társadalmi cselekvéseket. Instrumentális cselekvésnek nevezi a sikerre irányuló cselekvést, ha a cselekvést nem társadalmi szempontból, azaz csupán a technikai szabályok betartása szempontjából vizsgáljuk. Stratégiai cselekvésnek nevezi a sikerre irányuló cselekvést, ha racionálisan megválasztott szabályok betartása szempontjából vizsgáljuk, és a cselekvés hatékonysága racionálisan cselekvő más egyének döntéseitől is függ. A stratégiai cselekvés tehát a sikerre irányult, illetve célszerű társadalmi cselekvés. Kommunikatív cselekvésnek nevezi a kölcsönös megértésre irányuló cselekvést, amely felfogása szerint csak

társadalmi lehet. Habermas szerint tehát a társadalmi cselekvés két fő típusa a stratégiai cselekvés és a kommunikatív cselekvés. (Habermas 1984:279-286; ford. 1987:86-91)

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy azok a valóságos cselekvések, amelyeket Habermas sikerre irányult cselekvéseknek nevez, tulajdonképpen megfelelnek az általunk úgynevezett instrumentális cselekvéseknek. Az említett szerző szerinti instrumentális cselekvések a fogalmaink szerinti technikai cselekvéseknek, a stratégiai cselekvések viszont az érékmotivált cselekvéseknek felelnek meg. Habermas érdeklődésének a középpontjában álló kommunikatív cselekvések fogalmaink szerint az érékmotivált cselekvéseken belül értelmezhetők.

A társadalmi cselekvés fogalmának különböző értelmezései főleg a fő szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódnak.

- A normativista szemléletmódban a társadalmi cselekvések a kulturális értékek és szabályok által meghatározott, a strukturalista szemléletmódban a tényszerű társadalmi struktúrában elfoglalt helyzet által meghatározott cselekvések.

A normativista szemléletmódban a társadalmi cselekvés a kulturális értékeket és szabályokat kifejező, de közvetlenül személyes motívumok által motivált cselekvés. Például Parsons felfogása szerint a legáltalánosabb szinten az értékek szabályozzák a cselekvéseket, amelyek a cselekvő egyének és csoportok elkötelezettségeit határozzák meg. (Parsons 1971:7; ford. 2000:42) Az értékkötelezettségek nagymértékben függetlenek a cselekvések költségeitől, viszonylagos előnyeitől és hátrányaitól. Az elkötelezettségek teljesítése becsület vagy lelkiismeret dolga, megsértése becsstelenséget jelent és/vagy büntudattal jár. (I.m.:14, ford. 47-48)

A második fejezetben (4.2Aa) már foglalkoztunk Parsons mintaváltozóival. E szerint a cselekvőnek – a későbbi változat megfogalmazásában – négy szempontból kell választania kétváltozós alternatívák között ahhoz, hogy adott körülmények között meghatározott módon cselekedjen. A cselekvőnek választania kell: (1) az érzelmi vagy az érzelmileg semleges, (2) a sajátos vagy az általános, (3) a minőségi vagy a teljesítmények szerinti, (4) a szétszórt vagy a meghatározott irányultság, illetve szemléletmód között. A mintaváltozók tipikus együttjárásait elemezve Parsons a cselekvések különböző típusait vázolja fel. Korábbi megfogalmazásban megkülönbözteti a kifejező és az instrumentális cselekvéseket. (Parsons 1951:69-88) Hasonló értelemben később a beteljesítő és az instrumentális cselekvések között tesz különbséget. A kifejező vagy beteljesítő cselekvés esetében az érzelmi beállítottság és a sajátos szemléletmód, az instrumentális cselekvés esetében viszont az érzelmileg semleges beállítottság és az általános szemléletmód társul a meghatározott beállítottsággal és a teljesítmény szerinti szemléletmóddal. (Parsons 1967:199-202)

Parsons a kifejező és az instrumentális cselekvési irányultságon túl megkülönbözteti az erkölcsi irányultságot is. Az erkölcsi irányultság azonban nem önálló irányultság, nem a cselekvő egyén kielégítésére vonatkozik, hanem a kollektivitás közös érdekének az érvényesítésére vonatkozó irányultság. (Parsons 1951:59-61) Az elemzés bizonyos pontjáiig viszonylag egyértelműen megkülönbözteti egymástól a kifejező és az instrumentális irányultságot, az előbbi az érzelmi, az utóbbit az érzelmileg semleges mintaváltozóhoz kapcsolva. Elismeri, hogy a társadalomban az instrumentális irányultság a domináns, azonban az instrumentális irányultság alapján nem tartja elképzelhetőnek a szabályokhoz való alkalmazkodást és a rendet. Ezért az irányultság harmadik típusaként megkülönbözteti az erkölcsi irányultságot, amelynek alárendeli az instrumentális irányultságot, és ezáltal az instrumentális irányultságot összemosza a kifejező irányultsággal. (Ilyen fordulópont például: Parsons 1951:132)

A strukturalista szemléletmódban a társadalmi cselekvés olyan racionális cselekvés, amelyet a társadalmi struktúrában elfoglalt helyzet határoz meg. Például Rex konfliktuselméletében racionálisan cselekvő egyéneket feltételez. Mint írja, a modell kiindulópontja az egységnyi

cselekvés, amely magában foglal egy adott cselekvőt, aki rendelkezik egy céllal, és kezel bizonyos eszközöket adott feltételek között. A valóságban nem minden emberi cselekvés felel meg ezeknek az előfeltételezéseknek, a cselekvések lehetnek nem racionálisak és affektívek is, Rex azonban racionális cselekvéseket előfeltételez. Az egységnyi cselekvés e modellje szerint mások cselekvései az adott cselekvő számára mint eszközök vagy feltételek lényegesek. (Rex 1961:93-94) A szociológus számára jelentős szempont „...az a szerep, amit a cselekvők viselkedése játszik annak a hipotetikus cselekvőnek a cselekvési sémájára vonatkoztatva, amellyel a modell kezdődik.” (I.m.:94)

- A kreativista szemléletmódban a társadalmi cselekvések önmegjelenítő és jelentéseket hordozó cselekvések, a racionalista szemléletmódban olyan racionális cselekvések, amelyek során a cselekvő egyének más racionális cselekvőkhöz alkalmazkodva cselekszenek.

A kreativista szemléletmódban a társadalmi cselekvés olyan önmegjelenítő és jelentéseket hordozó cselekvés, amelyet a cselekvő személyisége és az adott személyközi szituáció értelmezése határoz meg. (Blumer 1969:81) Douglas fenomenológiai felfogása szerint „...a társadalmi cselekvések jelentésteli cselekvések, vagyis szituációik és a cselekvők számára megnyilvánuló jelentéseik fogalmaiban kell őket tanulmányozni és magyarázni.” (Douglas 1970B: 4, ford. 1984: 358)¹ A társadalmi cselekvés eleve maga után vonja a kommunikációt, amelyben az egyik fél cselekvését a másik fél annak a jeleként értelmezi, hogy az előbbi mit szándékozik tenni. (Schutz 1962: 218)

A normativista-kreativista szemléletmódon belül alakult ki a dramaturgiai cselekvésfelfogás, amelyre fentebb, Habermast idézve már utaltunk, és amelyet főleg Goffman képvisel. (Goffman 1981) A dramaturgiai cselekvésfelfogás azokra az egymással kölcsönhatásban lévő egyénekre vonatkozik, akik egymás számára közönséget képeznek. A cselekvő motívuma arra irányul, hogy személyéről meghatározott képet, benyomást váltson ki közönségében. A főleg Mead által kezdeményezett, majd Habermas által részletesen kidolgozott kommunikatív cselekvésfelfogás szintén a normativista-kreativista szemléletmódhoz kapcsolódóan alakult ki. (Mead 1973; Habermas 1984, Habermas 1995; ford. 1987) Megjegyezzük, hogy az úgynevezett dramaturgiai és a kommunikatív cselekvések az általunk alkalmazott tipizálás szerint a közvetlen szükségletmotivált, pontosabban az értékmotivált cselekvéseken belül értelmezhetőek.

A racionalista szemléletmódot képviselő elméletek a célszerű racionális cselekvés fogalomára építenek, előfeltételezve, hogy a célok kitűzése és az eszközök kiválasztása és alkalmazása során a cselekvőket a hozadék maximalizálásának vagy optimalizálásának az elve vezérli. Például Coleman felfogásában a társadalmi cselekvés olyan célszerű cselekvés, amely magában foglalja a jogok vagy erőforrások átvitelét az egyéni vagy testületi cselekvők között, akár egyoldalúan, akár cserében. (Coleman 1990:13-17, 34-37, 542-543)

A szociológiában kialakult cselekvésfelfogásokat jellemezve gyakran két alapvető felfogásra hivatkoznak. E szerint alapvetően két emberkép alakult ki a szociológiai irodalomban abból a szempontból, hogy az egyéneket milyen természetű motívumok készítetik cselekvésekre a társadalmi életben. Wrong az ember „túlszocializált” felfogásának nevezi azt a felfogást, amely szerint az egyének a szocializáció során elsajátított szabályokhoz és értékekhez igazodva cselekszenek. (Wrong 1961) Ehhez kapcsolódva Granovetter az ember „alulszocializált” felfogásának nevezi azt a felfogást, amely szerint az egyének olyan racionális lények, akik érdekeik érvényesítésére, a haszon maximalizálására törekszenek. (Granovetter 1994) Más megfogalmazásban „homo sociologicusról” és „homo economicusról” beszélnek, s az előbbi tulajdonképpen a túlszocializált, az utóbbi az alulszocializált emberképnek felel meg. (Lindenberg 1988; Andorka 1991; Weale 1994:62-65)

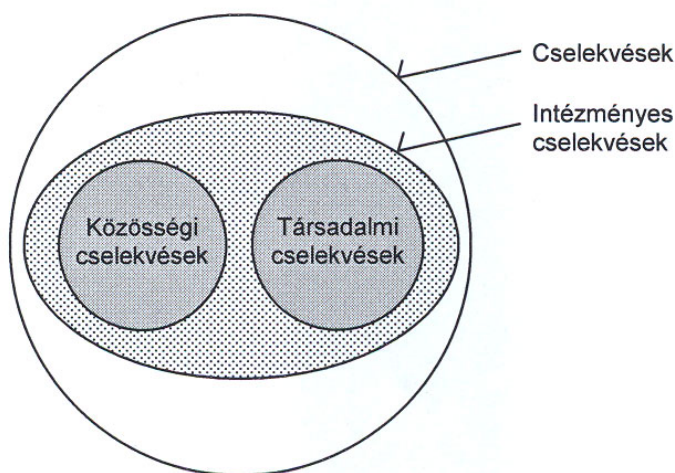
¹ Az idézet a magyar fordítástól részben eltér.

b) A közösségi és a társadalmi cselekvés fogalma

A közösségi és a társadalmi cselekvéseket annak megfelelően értelmezzük, ahogyan a negyedik fejezetben (3.2Ab) általában értelmeztük a közösségi és a társadalmi létezőket. Emlékezzünk rá, hogy közösségi létezőknek a lelki szükségletek intézmények vagy intézményes erkölcs által létrehozott, illetve meghatározott tárgyait, társadalmi létezőknek a szükségletkielégítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközeit és feltételeit neveztük. E létezőkön túl meghatároztuk az intézményes testiségi létezőket is, amelyek a testi szükségletek intézmények által létrehozott, illetve meghatározott tárgyait és negatív tárgyait foglalják magukban.

A közösségi és a társadalmi cselekvés fogalmának meghatározásához felfogásunk szerint a következőképpen juthatunk el. (5.2. ábra) Az adott egyén cselekvései az egyén számára a szükségletkielégítés valamilyen összetevőit képezik. Azaz e cselekvések lehetnek a testi vagy a lelki szükségletek tárgyai, illetve negatív tárgyai, a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei. Az intézmények általi meghatározottság vonatkozásában a cselekvéseken belül elhatárolhatjuk a nem intézményes cselekvéseket és az intézményes cselekvéseket. A nem intézményes cselekvések, amelyeket nem intézmények határoznak meg, a további meghatározások szempontjából nem lényegesek. Ide sorolhatók általában a természetes szükségletmotivált cselekvések, például a táplálkozás, a pihenés, az egyénileg elkülönült tévénzés stb. Szintén ide sorolhatók az úgynevezett technikai cselekvések, például valamilyen háztartási munka, az önellátást szolgáló kerti munka stb. Ide sorolhatók azonban a nem intézményes szabályokhoz, az intelmekhez igazodó cselekvések is, például a csupán illemszabályhoz igazodó köszönés, vagy ülőhely átadása az autóbuszon vagy villamoson. Bár az értékmotivált cselekvések tipikusan közösségi cselekvések, de ide tartoznak azok az értékmotivált cselekvések is, amelyek az adott értékek szempontjából releváns közösségi intézmények vagy intézményes közösségi erkölcs érvényességi körén kívül esnek.

- *Intézményes cselekvésnek* nevezzük azt a cselekvést, amely intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőséget valósít meg. Az intézményes cselekvéseken belül három tiszta típust különíthetünk el, egyrészt az intézményes testiségi cselekvéseket, másrészt a közösségi cselekvéseket, harmadrészt a társadalmi cselekvéseket.

5.2. ábra: A közösségi és a társadalmi cselekvések körülhatárolása

Intézményes testiségi cselekvésnek nevezzük azt a cselekvést, amely intézmény által meghatározott cselekvési lehetőséget valósít meg, és a szubjektum számára a testi szükséglet tárgyát vagy negatív tárgyát képezi. Ide sorolhatók a korábban úgynevezett közvetlen kényszerű intézmények által meghatározott közvetlen kényszerszervatívált cselekvések, amelyek a szükségletek negatív tárgyait képezik. Továbbá az úgynevezett ellátási intézmények által meghatározott cselekvési lehetőségeket megvalósító cselekvések, amelyek úgy képezik a testi szükségletek tárgyait, hogy nem fejeznek ki értékeket. Ilyenek például egy kórházi osztály betegek vonatkozó házirendje által meghatározott cselekvési lehetőségeket megvalósító cselekvések, például kezelésre menés, gyógyszerek szedése stb.

- *Közösségi cselekvésnek* nevezzük az értékmozivált cselekvést, az adott érték szempontjából releváns közösségi intézmény vagy intézményes közösségi erkölcs érvényességi körében.

Az értékmozivált cselekvések a valóságban többnyire közösségi cselekvések, de felfogásunk szerint nem minden értékmozivált cselekvés közösségi cselekvés, csak amely közösségi intézmény vagy intézményes közösségi erkölcs érvényességi körébe esik, s ezen szabályrendszerek által meghatározott cselekvési lehetőséget valósít meg. Például az igazmondás egy baráti közösségben lehet közösségi érték, s annak a tagnak a cselekvése, aki elsajátította ezt az értéket, s ennek megfelelően cselekszik az adott baráti körben, az adott értéket képviselő cselekvési lehetőségeket meghatározó közösségi erkölcs érvényességi körében közösségi cselekvés. Ha azonban az igazmondáshoz kapcsolódó érték moziválja az adott egyén cselekvését a munkahelyén is, ahol az adott értéknek megfelelő intézményes közösségi erkölcs nincs érvényben, cselekvése értékmozivált, de nem közösségi cselekvés. E megkülönböztetésnek főleg abból a szempontból van jelentősége, hogy míg az értékmozivált cselekvések az adott értékeket kifejező, és az adott értékeknek megfelelő cselekvési lehetőségeket és képességeket létrehozó közösségi intézmények és intézményes közösségi erkölcs érvényességi köreiben törvényszerűek, addig e szabályrendszerek érvényességi körein kívül – az intézmények és nem az egyének személyes motívumai szempontjából nézve – véletlenszerűek.

Fentebb (2.2Aa) láttuk, hogy a szimbolista, tehát a normativista és a kreativista szemléletmódot képviselő elméletekben valójában nagyrészt ahhoz hasonlóan értelmezik a társadalmi cselekvéseket, ahogyan mi a közösségi cselekvéseket értelmezzük. Felfogásunk szerint viszont a társadalmi cselekvések az előbb tárgyalt közösségi cselekvésekhez képest lényegesen eltérő természetűek.

- *Társadalmi cselekvésnek* nevezzük azt a cselekvést, amely közvetlenül intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőséget valósít meg, és amely a szubjektum számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képezi. A társadalmi cselekvés két fő típusa az érdekmotivált cselekvés és a társadalmi kényszerszervatívált cselekvés.

A társadalmi cselekvés tehát a szükségletkielégítés társadalmi összetevőjét képező cselekvés. A cselekvések korábbi tipizálása szerint ide sorolható az érdekmotivált és a társadalmi kényszerszervatívált cselekvés. Társadalmi cselekvések döntően érdekmotivált cselekvések, a társadalmi kényszerszervatívált cselekvések a társadalmi cselekvések között csak másodlagos szerepet játszhatnak.

A második fejezetben (1.2Ab) magatartásnak neveztük az egy átfogó motívum által vezérelt, egymáshoz kapcsolódó és/vagy bizonyos körülmények között rendszeresen ismétlődő cselekvések rendszerét. Ennek megfelelően határozzuk meg a társadalmi magatartás fogalmát.

- *Társadalmi magatartásnak* nevezzük az egy átfogó motívum által vezérelt, egymáshoz kapcsolódó és/vagy bizonyos körülmények között rendszeresen ismétlődő társadalmi cselekvések rendszerét.

Társadalmi magatartásnak a társadalmi cselekvésekből felépült magatartást nevezzük, társadalmi magatartás tehát az érdekmotivált és a társadalmi kényszymotivált magatartás. Társadalmi cselekvésekből felépült társadalmi magatartás jellemzően például a munkahelyen az alkalmazottak munkavégzés közbeni magatartása, az egyetemen a hallgatók tanulmányi magatartása, a hivatalokban a hivatalnokok és az ügyfelek magatartása, a politikusok politikai magatartása, a kormány tagjainak a vezetői magatartása, az állampolgárok adózással kapcsolatos magatartása.

Korábban (2.1), a cselekvések egyes típusainak a tárgyalásánál láttuk, hogy az érdekmotivált és a társadalmi kényszymotivált cselekvések racionális cselekvések, mégpedig szűkebb értelemben vett racionális cselekvések. Tehát a társadalmi cselekvések előfeltételezéseink szerint racionális cselekvések, mivel a szükségletkielégítés eszközeiből és feltételeiből felépült társadalmi környezetnek elvileg a racionális alkalmazkodás felel meg. A második fejezetben (4.2Bb) láttuk, hogy a racionális alkalmazkodás és a racionális cselekvés más vonatkozásokban érzelmileg semleges és tárgyyszerű megismerő irányultságot feltételez. Az egyéneknek tárgyyszerűen meg kell ismerniük a környezet összefüggéseit ahhoz, hogy racionálisan alkalmazkodhassanak hozzájuk, hogy alkalmazkodásuk során racionálisan cselekedjenek. A racionális alkalmazkodásnak és a racionális cselekvéseknek más személyek vonatkozásában a személytelen és részleges irányultság felel meg. Tehát a társadalmi cselekvéseknek az instrumentális irányultság, illetve a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése, az érzelmi semlegesség, a tárgyyszerű megismerés, a racionális alkalmazkodás, más személyek vonatkozásában a személytelen és részleges irányultság felel meg.

B) A társadalmi cselekvések meghatározottsága

a) A meghatározottság megközelítése a fő szemléletmódokban

A társadalmi cselekvések meghatározottságára vonatkozóan igen különböző felfogásokkal találkozhatunk a szociológiaelméleti irodalomban. A legjellemzőbb felfogások azonban az első fejezetben (1.3) megkülönböztetett fő szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódnak. Az adott alcím keretében ezért arra mutatunk rá, hogy a fő szemléletmódokban hogyan közelítenek a társadalmi cselekvések meghatározottságához.

- A normativista szemléletmód szerint az egyének társadalmi cselekvéseit a kultúra határozza meg normatív funkciója révén, tehát oly módon, hogy az egyének a kulturális hiedelmekhez, értékekhez, szabályokhoz, szerepekhez és intézményekhez beleélően alkalmazkodva, és azoknak megfelelően cselekszenek.

A harmadik fejezetben (1.2Aa; 2.2Aa) részletesebben foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy a normativista szemléletmódot képviselő elméletek felfogása szerint a kultúra milyen módon határozza meg a társadalmi cselekvéseket. Itt csak nagyon röviden mutatunk rá arra, hogy egyrészt a normativista rendszerelméletben, másrészt a kulturális szociológiában hogyan közelítenek a társadalmi cselekvések meghatározottságához.

Parsons normativista rendszerelméletének a felfogásában a társadalmi cselekvések legáltalánosabb meghatározó tényezői az értékek, amelyek közösen osztottak. A társadalom tagjai által általánosan elfogadott értékekben kifejeződő elvárásokat részletezik a szabályok, és az

adott egyénekre és csoportokra vonatkozó szabályokból álló szerepek. Az értékek, a szabályok és a szerepek a kultúra alkotórészeit képezik, ugyanakkor ezek a tényezők a szocializáció folyamán beépülnek az egyének személyiségébe, és ezáltal mint személyes motívumok határozzák meg a társadalmi cselekvéseket. A szocializáció funkciója, hogy olyan személyiséget alakítson ki, amely alkalmazkodik a kulturális értékekhez, szabályokhoz és szerepekhez. Parsons előfeltételezése szerint – illetve elképzelése szerint normális körülmények között a valóságban – a szocializáció megfelelően ellátja ezt a funkcióját. Ha azonban a szocializáció nem megfelelő, az elvárásoknak nem megfelelő, deviáns viselkedésre irányuló motívumok alakulnak ki, amelyek egy bizonyos ponton túl a társadalmi rend vagy egyensúly bomlasztói lehetnek. Ahogyan erre a harmadik fejezetben (2.2Bb) rámutattunk, Parsons a cselekvések meghatározó tényezőjeként az ellenőrzést az előbb említett előfeltételezés feloldásával, empirikus szinten veszi figyelembe. A társadalmi ellenőrzés funkciója az, hogy abban az esetben is az elvárásoknak megfelelő viselkedésre készítse az egyéneket, ha a szocializáció nem megfelelő. (Parsons 1951:204-207; Parsons – Shils 1962B:227-228; ford. 1988:29-31)

A kulturális szociológia a társadalmi cselekvések magyarázatában a kultúra egyes alkotórészeinek a jelentését, illetve e jelentés értelmezését vagy megértését tekinti kutatása fő tárgyának. Ebben a felfogásban az értelmezés a kultúrában található kollektív jelentéseket hangsúlyozza, amely történetileg alakult ki, és a jelenben eleve adott az egyének számára. Az egyéni cselekvéseket a kultúra határozza meg azáltal, hogy szimbolikus mintákat nyújt a cselekvések számára. Ahhoz, hogy a cselekvők megértessék magukat, közös és személytelen szimbólumokat kell használniuk, amelyek mások számára is ismertek. A társadalmi cselekvések ebben a felfogásban nem csupán olyan értelemben jelképi természetűek, hogy jelképek által meghatározottak, hanem önmagukban is szimbolikus, jelentésteli cselekvések.

A kulturális szociológia által képviselt „erős program” legfőbb jellemzője a kultúra önállóságának, a kulturális autonómiának a hangsúlyozása a társadalmi cselekvések magyarázatában. E felfogás szerint „Társadalmilag felépített szubjektivitás formálja a kollektivitások akaratát, alakítja a szervezetek előírásait, határozza meg a jog lényegét, és szolgáltatja a jelentést és a motivációt a technológiák, a gazdaságok, és a katonai gépezetek számára.” (Alexander – Smith 2003:5) A kulturális autonómia hangsúlyozása mellett két további meghatározó metodológiai jellemzője közül az egyik a társadalmi szövegek gazdag és meggyőző hermeneutikai helyreállítása iránti elkötelezettség. Amire e felfogás szerint szükség van, az a Geertzi „sűrű leírása” a kódoknak, a beszámolóknak, és a szimbólumoknak, amelyek a társadalmi jelentések strukturális hálóját alkotják. Az erős program másik metodológiai jellemzője, hogy megpróbálja biztosítani az „oksági magyarázatot” a cselekvő egyének és a cselekvések, illetve tevékenység szintjén, annak a részletes elemzése révén, hogy a kultúra hogyan befolyásolja és irányítja, hogy valójában mi történik. E felfogás szerint a kulturális elemzés csak a részletkérdések megfejtése révén (ki mondott mit, miért és milyen hatással) válhat elfogadhatóvá egy társadalomtudomány ismerveinek értelmében. (I.m.:14)

A strukturalista szemléletmódot képviselő elméletek felfogása szerint a társadalmi cselekvéseket alapvetően a tényszerű, átfogó, és viszonylag állandó társadalmi környezetet kifejező társadalmi struktúra, illetve e struktúrában elfoglalt helyzet határozza meg.

- A strukturalista szemléletmód szerint az egyének és csoportok társadalmi cselekvéseit a tényszerű társadalmi struktúrában elfoglalt társadalmi helyzet határozza meg, főleg az érdekek és erők, és a tényszerű társadalmi viszonyok meghatározó hatásával összefüggésben.

A szóban forgó elméletekben az átfogó és tényszerű társadalmi környezet legjellemzőbb vonásait fejezi ki a társadalmi struktúra fogalma. Az e felfogást képviselő szerzők szerint az egyének cselekvéseit és magatartását alapvetően meghatározza a társadalmi környezet, illetve

– a környezet legalapvetőbb vonatkozásaként – alapvetően meghatározza a társadalmi struktúra. A társadalmi struktúrában elfoglalt helyzet alapján az egyének környezetében lévő különbségek és hasonlóságok különbségeket és hasonlóságokat idéznek elő az egyének magatartásában, s meghatározzák a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat. (Hechter 1987:4-6) A strukturalista szemléletmódra jellemző megközelítési mód szemléltetésére az alábbiakban egyrészt Rex konfliktuselméletében, másrészt Blau struktúraelméletében kifejtett felfogásra utalunk.

Rex konfliktuselméletében az egyéneket mint valamelyik konfliktus-csoport tagjait veszi figyelembe, felfogása szerint „...amennyiben van a konfliktus-csoport tagjai viselkedésének társadalmi meghatározó tényezője, az abban a szerepben található, amelyet a viselkedésük játszik az egész konfliktus-szituációban...” (Rex 1961:124) Azonban következetesen nem elemzi azt, hogy milyen összefüggés van a konfliktus-csoportok érdekei, céljai, és társadalmi erői, valamint a konfliktus-csoportok egyes tagjainak az érdekei, céljai és erői között.

Rex olyan racionális cselekvőket előfeltételez, akik rendelkeznek bizonyos célokkal, és e célok elérésében kezelnek bizonyos eszközöket adott feltételek között. A modell azzal a feltételezett cselekvővel (egyénnel vagy csoporttal) kezdődik, amelyik rendelkezik az eszközök elosztása felett. E modell szerint mások cselekvései az adott cselekvő számára mint eszközök vagy feltételek lényegesek. (Rex 1961:93-94) A szociológus számára jelentős szempont „...az a szerep, amit a cselekvők viselkedése játszik annak a hipotetikus cselekvőnek a cselekvési sémájára vonatkoztatva, amellyel a modell kezdődik.” (I.m.:94) „A modell továbbá felhasználható még további „C” személyek viselkedésének a magyarázatára, akik „B” cselekvéséhez szolgálnak eszközül, akinek a viselkedése a hipotetikus „A” cselekvő lényeges eszköze. (I.m.:94)

„A legegyszerűbb formájában ez a modell abból a feltételezésből indul ki, hogy két, ellentétes törekvésekkel vagy célokkal rendelkező fél létezik.” (Rex 1961:122) A cselekvők szövetségeket keresnek a hasonló szituációban lévők körében, hogy a másik féllel szembeni törekvéseiket megerősítsék. Ekkor már a konfliktus-csoportok céljairól, törekvéseiről és érdekeiről beszélhetünk, inkább mint csupán egyének törekvéseiről és céljairól. A legalapvetőbb konfliktus az „életeszközök” (means of life) megszerzéséért folyik, de a konfliktus kapcsolódhat közvetve az életeszközök megszerzéséhez. A konfliktus nagyon gyakran a legitim erő feletti ellenőrzéséért folyik, vagy folyhat az ideák feletti ellenőrzésért. A konfliktusok folyhatnak rendezett körülmények között, ahol az alkudozás a konfliktus alapvető formája és a konfliktus valamilyen cserével vagy kapcsolattal végződik. A konfliktus másik szélsőséges módja az erőszakos konfliktus, amelyben nincsenek korlátai a felhasznált eszközök erőszakosságának. (I.m.:122-123)

Rex olyan szituációból indul ki a konfliktusok elemzésében, amelyben a két ellentétes érdekekkel vagy célokkal rendelkező konfliktus-csoport között egyenlőtlen az erők eloszlása, és a két konfliktus-csoport közül az egyik uralkodó osztályhelyzetben van. Szándékaik arra irányulnak, hogy azok az intézmények legyenek a társadalmi rendszer mint egész intézményei, hogy a tulajdon és az erő olyan rendszereit alakítják ki, amelyek az adott csoport céljait szolgálják. Az uralkodó osztály megkísérli elismerteti intézményeinek és helyzetének legitimitását az alávetett csoport tagjaival. De a szembenálló csoport kísérletet tesz arra, hogy megkérdőjelezze ezt az igényt a legitimitásra, és igyekszik kialakítani saját gazdasági és politikai rendszerét, korlátozva az uralkodó osztály erejét, és kialakítani a legitimitás új mintáit. Szélső esetben az alávetett csoport megdöntheti az uralkodó osztály társadalmi rendszerét. (Rex 1961:124, 129)

A strukturalista elméletekre jellemző felfogás szerint a társadalmi struktúra az egyének meghatározott kategoriális csoportjaiból és a közöttük lévő tényszerű társadalmi viszonyokból áll. Elméleti szintű megfogalmazását tekintve, e felfogás egyik legismertebb képviselője Blau, aki szerint az egyének társadalmi helyzetük alapján különböző kategoriális csoportokba sorolhatók, például valamilyen vallási felekezethez vagy fajhoz tartoznak, többé vagy kevésbé iskolázottak, bizonyos foglalkozásuk van stb. A társadalmi struktúra fogalma az emberek közötti különbségekre vonatkozik az így értelmezett társadalmi helyzet szerint. A társadalmi struktúrát tehát meg lehet határozni úgy, mint azoknak a társadalmi helyzeteknek a sokdimenziós terét, amelyek mentén az emberek eloszlanak. (Blau 1976B:221-222; Blau 1977; Blau 1987:75-76) Felfogása szerint a népesség adott összetétele, azaz a társadalmi struktúra meghatározza a kényszereket és alkalmakat az egyének számára, és ezáltal meghatározza választásaikat és cselekvéseiket. Például a főleg protestánsokból álló „közösségekben” a vallási struktúra korlátozza az egyének alkalmait abban a tekintetben, hogy katolikus házastársat válasszanak, és kedvezőbb alkalmakat biztosít arra, hogy protestáns házastársat válasszanak maguknak. (Blau 1987:75-76)

A harmadik fejezetben (1.2Ab) rámutattunk arra, hogy a normativista és a kreativisták szemléletmódjainak határán elhelyezkedő szociológiai elméletek általában véve hangsúlyozzák a kultúra jelentőségét a társadalmi cselekvések meghatározottságának a magyarázatában, de érdeklődésük középpontjában a cselekvési szituációk viszonylag szabad definiálásának az értelmezési folyamata áll. Az ilyen elméletek felfogása szerint átfogóan a kultúra határozza meg a társadalmi cselekvéseket, normatív funkciója révén, de a cselekvő egyének jelentős mértékben szabadon értelmezik a mindenkori cselekvési szituációkat, és ezen értelmezésekre alapozva cselekszenek. A kultúra megközelítéseit tárgyalva, az előbb hivatkozott helyen arra helyeztük a hangsúlyt, hogy az említett elméletekben mennyiben veszik figyelembe a kultúrát a társadalmi cselekvések magyarázatában. Azonban a mindenkori cselekvési szituációk viszonylag szabad definiálásának az értelmezési folyamatát elemezve, ezen elméletek szemléletmódja közelebb áll a kreativisták, mint a normativisták szemléletmódjához. A normativista-kreativisták szemléletmódjainak képviselőiként tettünk említést Goffman szimbolikus interakcionista elméletéről, Schütz, valamint Berger és Luckmann fenomenológiai szociológiai elméletéről, és Habermas kommunikatív cselekvéselméletéről. A társadalmi cselekvések meghatározottságának normativista-kreativisták megközelítése példaként itt már csak Habermas cselekvéselméletére mutatunk rá.

Habermas felfogásában a kommunikatív cselekvések, és a kölcsönös megértésre irányuló kölcsönhatások folyamata a közös kultúrán alapszik, azonban a kultúra viszonylag tág lehetőséget nyújt a mindenkori cselekvési szituációk közösen kialakítandó értelmezései számára. A modern társadalom kialakulásával az életvilág racionalizálódása eredményeként a kultúra által „normatívan ajánlott egyetértés” eltolódik a „kommunikatív módon előállított kölcsönös megértés” felé. (Habermas 1984:70; ford. 1987:36-37) Habermas tehát elméletében elfogadja a kultúra végső soron meghatározó hatását, de érdeklődésének a középpontjában annak a kérdésnek a vizsgálatát helyezi, hogy a kommunikatív cselekvők a cselekvési szituáció mindenkori problematikus, azaz megegyezést igénylő összefüggéseit hogyan hozzák összhangba a problémamentesnek tekinthető életvilágukkal, illetve kulturális háttértudásukkal.

A kommunikatív cselekvő egyének cselekvései a kölcsönös megértésre irányulnak, és cselekvéseikkel három érvényességi igényt támasztanak egymás irányában: (1) a megfogalmazott kijelentés igaz, megfelel az objektív valóságnak, (2) a beszédaktus az érvényes és releváns szabályok szerint helyes, és (3) a beszélő hiteles, őszinte, tehát kijelentése megfelel a szándékának. (Habermas 1984:99-100; ford. 1987:58-59) A három fő személyes érték tehát, amely a kommunikatív cselekvő egyéneket motiválja: az objektív igazság, a normatív

helyesség és a szubjektív hitelesség, őszinteség. Ezek az értékek – amelyeket Habermas a felfogásunk szerinti személyes és közösségi értékeként értelmez – cselekvéseikkel egymás irányában támasztott érvényességi igényekben nyilvánulnak meg. (Vö.: I.m.:99-100; ford. 58-59) A kölcsönös megértés és az egyetértés közös meggyőződéseken alapszik. Az egyik fél cselekvése annyiban sikeres, amennyiben a cselekvésével támasztott érvényességi igényeket a másik fél elfogadja. (I.m.: 286-287; ford. 91)

- A kreativista szemléletmód szerint a cselekvési szituációk elvileg esetlegesek, az egyének az adott és egyedi cselekvési szituáció értelmezése alapján cselekszenek, és a szituáció értelmezését a szituáció más résztvevőivel való kölcsönhatásban alakítják ki.

Az első fejezetben (1.3Ba) említettük, hogy a szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia körébe sorolt egyes elméletek a normativista és a kreativista szemléletmód határán helyezkednek el, de ezen irányzatok döntően a kreativista szemléletmódot képviselik. Tisztábban fejezi ki a kreativista szemléletmódot az etnometodológia és az egzisztencialista szociológia. Az alábbiakban röviden arra mutatunk rá, hogy a szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia viszonylag tisztán kreativista felfogásában hogyan közelítenek a társadalmi cselekvések meghatározottságához.

Blumer felfogásában a szimbolikus interakcionizmus három alaptételen nyugszik, amelyek a társadalmi cselekvések meghatározottságára vonatkoznak: (1) Az egyének adott létezőkre irányuló cselekvéseik során azon jelentések alapján cselekszenek, amelyekkel az adott létezők számukra rendelkeznek. (2) A létezők jelentése a társadalmi kölcsönhatásból ered, e jelentést azoknak az egyéneknek a cselekvései határozzák meg az adott egyén számára, akikkel kölcsönhatásban van. (3) Ezeket a jelentéseket az egyének egy értelmezési folyamatban kezelik és formálják. Ebben az értelmezési folyamatban az egyén részben kommunikál önmagával, részben a szituáció és cselekvése irányának fényében szelektálja, ellenőrzi, felfüggeszti és átalakítja a jelentéseket. (Blumer 1969: 2-5)

Blumer felfogása szerint a társadalmi cselekvéseket és magatartásokat azok a kölcsönhatások határozzák meg, amelyekbe illeszkednek. A társadalmi kölcsönhatás felfogása szerint azt jelenti, hogy az egyik fél cselekvése hatással van a másik fél cselekvésére, illetve fordítva, és „...a társadalmi kölcsönhatás az a folyamat, amely formálja az emberi magatartást...” (Blumer 1969:8) A társadalmi cselekvéseket az adott közvetlen szituáció, és a cselekvő egyén szubjektív tulajdonságai határozzák meg, egy értelmezési folyamatban. E közvetlen meghatározó tényezőkön túl általánosabb környezeti tényezők nem határozzák meg a társadalmi cselekvéseket. Így nem létezik a cselekvésektől függetlenül, illetve azok meghatározó tényezőjeként értelmezhető kultúra vagy társadalmi struktúra sem. E felfogás szerint ezek a tényezők a társadalmi cselekvések eredményei, nem pedig meghatározó tényezői. „A kultúra mint fogalom, akár úgy meghatározva mint szokás, hagyomány, szabály, érték, előírás, vagy ehhez hasonló, nyilvánvalóan abból ered, amit az emberek tesznek.” (I.m.:6) „...a társadalmi struktúra, bármilyen szempontból nézve, olyan kifejezések által képviselve mint társadalmi helyzet, státusz, szerep, hatalom és tekintély, azokra a kapcsolatokra utal, amelyek az egyének másokra irányuló cselekvéseiből erednek.” (I.m.:6-7)

Az egyének a kölcsönhatások folyamán figyelembe veszik, hogy hogyan cselekszenek mások, vagy hogyan szándékoznak cselekedni. Ennek megfelelően kezelik a szituációt, irányítják saját cselekvéseiket, és illesztik saját cselekvéseiket bizonyos módon mások cselekvéseihöz. Tehát mások cselekvései meghatározó tényezőkként játszanak szerepet saját cselekvéseik formálásában. (Blumer 1969:8) Az egyéni magatartások abban a folyamatban, és az által formálódnak, amelyben az egyének jelzik mások felé, hogy hogyan cselekedjenek, és észlelik mások rájuk vonatkozó jelzéseit. A szimbolikus kölcsönhatás egy formáló folyamat, és nem csupán egy területe az eleve létező tényezők kifejeződésének. (I.m.:9)

Az egyénnek értelmeznie kell a világot ahhoz, hogy cselekedjen. Meg kell birkóznia a szituációval, amelyben cselekednie kell, tisztáznia kell mások cselekvéseinek a jelentését, és fel kell vázolnia saját cselekvésének irányvonalát ezen értelmezés fényében. Meg kell terveznie és irányítani kell cselekvéseit, ahelyett, hogy csak válaszolna bizonyos tényezőkre. (Blumer 1969:15) „Az emberi cselekvés abból áll, hogy a cselekvő számba veszi az általa észrevett dolgokat, és annak alapján, ahogy értelmezi ezeket, kigondolja a magatartás irányvonalát. A figyelembe vett dolgok közé tartoznak olyanok, mint vágyai és igényei, célkitűzései és az azok elérésére rendelkezésére álló eszközök, mások cselekvései és előre látható cselekvései, a saját magáról kialakított kép és a cselekvés adott irányvonalának valószínű eredménye. Magatartását a jelzések és értelmezések ilyen folyamatai formálják és irányítják.” (I.m.:15-16) A „kezdeményező” tényezők nem foglalják magukban vagy nem magyarázzák azt, hogy hogyan veszik őket figyelembe abban a szituációban, amelyben cselekvésekre készítenek. (I.m.:16)

Blumer felfogása szerint a társadalmi cselekvés a társadalomtudomány elsődleges érdeklődési területe, a társadalmi cselekvés pontos képe és megértése alapvető fontosságú. A társadalmi cselekvés nem külső tényezők, hanem a cselekvő által meghatározott. Abban a szituációban, amelyben cselekednie kell, a cselekvő észrevesz, értelmez, megállapít dolgokat, amelyekkel foglalkoznia kell ahhoz, hogy cselekedjen. Ennek fényében dolgozza ki cselekvése irányvonalát, tűz ki célokat, becsüli fel a lehetőségeket. (Blumer 1969:55)

A szimbolikus interakcionizmus individualista felfogása szerint egyrészt az emberi társadalom szervezete nem a cselekvés meghatározója, hanem olyan „kerete”, amelyen belül a társadalmi cselekvés lezajlik. Másrészt, e megközelítés szerint az ilyen szervezet alkotórészei a cselekvő egyének tevékenységének termékei, nem pedig tőlük függetlenül léteznek. A strukturális vonások, például a „kultúra”, a „társadalmi rendszerek”, a „társadalmi rétegződés”, vagy a „társadalmi szerepek” feltételeket szabnak az egyének cselekvéseinek, de nem határozzák meg azokat. Az egyének nem a kultúrára, a társadalmi struktúrára vagy ehhez hasonlókra, hanem a szituációkra vonatkoztatják cselekvéseiket. A társadalmi szervezet a cselekvésben csak annyiban játszik szerepet, amennyiben az egyének cselekvési szituációit alakítja, és amennyiben olyan rögzített szimbólumkészleteket nyújt, melyeket szituációik értelmezése során az egyének felhasználnak. (Blumer 1969:87-88; ford. 2000:329-330)

A fenomenológiai szociológia felfogásában a társadalmi cselekvések jelentésteli cselekvések, és „...a társadalmi jelentések valamilyen módon a társadalmi cselekvések alapvető meghatározó tényezőit képezik.” (Douglas 1970B: 4, ford. 1984: 358)² A szóban forgó irányzat individualista felfogásában a cselekvések és kölcsönhatások jelentései nem eleve meghatározottak, a jelentések a kölcsönhatásokban részt vevő egyének értelmezései révén alakulnak ki az egyes alkalmak során, és az újabb alkalmakkor ki vannak téve az újraformálásnak. (Wilson 1970:69)

Az emberi, illetve a társadalmi cselekvések messzemenően szituációtól függőek (situational), a cselekvők a konkrét szituációikra vonatkozó jelentésszerkezeteiknek megfelelően cselekszenek. (Douglas 1970B:16, ford. 1984:375) A fenomenológiai szociológiát, illetve annak individualista változatát az abszolutista, illetve strukturalista (értsd. holista – FZ) szociológiától leginkább a szituacionalitás és a szituációfelettség kérdése különbözteti meg. A fenomenológiai szociológia individualista változata különösen a közvetlen személyközi szituáció, és a szituáció teljességének jelentőségét hangsúlyozza. A konkrét cselekvéseket és eseményeket bizonyos mértékben mindig az a szituáció határozza meg, amelyben előfordulnak. E felfogás szerint minden konkrét esemény leírását, okát és magyarázatát tekintve valamilyen módon egyedülálló. (Uo.:35-37; ford. :389-392) A legnagyobb problémát azonban azoknak a

² Az idézet a magyar fordítástól részben eltér.

bonyolult viszonyoknak és kölcsönös összefüggéseknek az elemzése képezi, amelyek a társadalmi jelentések szituációktól függő, illetve a szituációktól nagyjából független mozzanatai között állnak fenn. Douglas szerint éppen ezeknek a kölcsönös viszonyoknak a megértése útján ragadhatjuk meg hatékonyan azt, hogy az egyének miként rendezik szituációfeletti módon a maguk társadalmi életét. Az egyén képes meghaladni önmagát és közvetlen szituációját, korábbi tapasztalatait figyelembe veszi közvetlen szituációjában, a jelentések és a cselekvések létrehozásában. Össze tudja hangolni közvetlen szituációit azon mások szituációival, akik a közvetlen tapasztalatai mögött húzódnak meg, és képes elképzelni magát a még megvalósulatlan jövőben. (Uo.:41-42, ford. :398-399)

- A racionalista szemléletmód szerint a társadalmi cselekvéseket a cselekvő egyének preferenciái, és az elvileg esetleges korlátozó feltételek között eleve adottaknak vett alternatívák határozzák meg azáltal, hogy az egyének a cselekvési hozadék maximalizálására vagy optimalizálására törekszenek.

Azzal a kérdéssel ebben a fejezetben (1.1A) már foglalkoztunk, hogy a szociológiában a racionalista szemléletmódot főleg képviselő racionális döntések elméletében hogyan közelítenek a társadalmi cselekvések mint racionális cselekvések meghatározottságához. Ezzel a kérdéssel ezért itt már nem foglalkozunk, csak röviden utalunk Homans behaviorista-racionalista cselekvéselméletére, amely társadalmi csereelméletébe illeszkedik. Homans cselekvéselmélete olyan általános tételeken alapszik, amelyek főleg pszichológiai természetűek, s a megfigyelhető viselkedésekre vonatkoznak. Az öt alaptétel szerint az egyéneket olyan racionális lényeknek tekinti, akik cselekvéseik hozadékának optimalizálására törekszenek. Ezek szerint annál valószínűbb egy cselekvés előfordulása, minél gyakrabban jutalmazták azt, s minél értékesebb a jutalom a cselekvő számára. A jutalom értéke attól függ, hogy a közelmúltban milyen mértékben részesült az egyén az adott természetű jutalomban. A jutalom mellett a költségek is fontosak, s egy cselekvés megvalósítása annál valószínűbb, minél pozitívabb a nettó jutalom, amelyet a jutalom mínusz költségek eredményeként kapunk. (Homans 1974:16-39) Homans szerint az általános tételekből levezethetőek az egyéni cselekvéseket, az egyének közötti csereszerű kölcsönhatásokat, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket magyarázó tételek.

b) A meghatározottság intézményes megközelítése

A társadalmi cselekvések meghatározottságának az elemzésével részletesen majd munkánk második és harmadik részében foglalkozunk. Majd látjuk, hogy amikor a társadalmi jelenségek más oldalainak a meghatározottságát elemezzük, hallgatólagosan vagy érintőlegesen akkor is foglalkoznunk kell a társadalmi cselekvések meghatározottságának a kérdésével is. Felfogásunk szerint ugyanis a társadalmi jelenségek vagy eleve társadalmi cselekvésekből épülnek fel, vagy társadalmi cselekvések következményeiként is értelmezhetőek. Az érdeklődés középpontjában álló kérdésként a társadalmi cselekvések, illetve a társadalmi magatartások magyarázatával majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk. A következőkben tehát csak a társadalmi jelenségek további részletes elemzésének a megalapozása céljából mutatunk rá arra a megközelítési módra, ahogyan az intézményes szociológia elméletében közelítünk a társadalmi cselekvések meghatározottságához.

Mindenekelőtt emlékeztetünk arra, ahogyan a második fejezetben (1.2Bc) közelítettünk általában a cselekvések meghatározottságához, és ahogyan ebben a fejezetben (1.1Bb) elemeztük a racionális cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit. A társadalmi cselekvések fő meghatározó tényezőit a 5.3. ábra szemlélteti, amely a második fejezetben bemutatott, általában a cselekvések meghatározó tényezőire vonatkozó ábra módosított változata. Ott láttuk, hogy a cselekvéseket a legáltalánosabb szinten egy általános motívum és a cselekvési

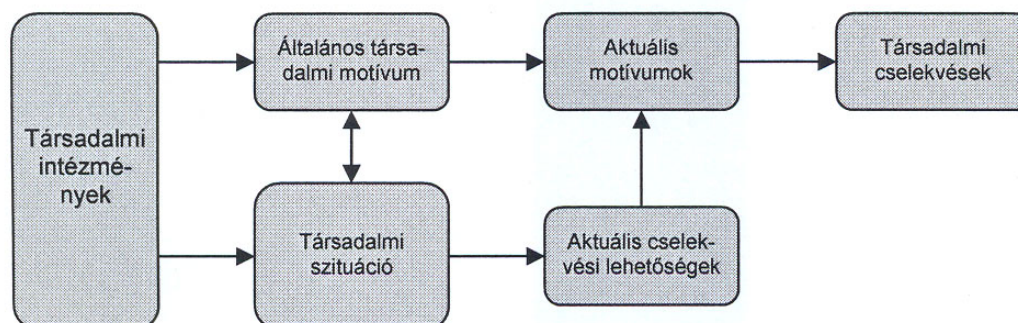
szituáció egymással összefüggésben határozza meg. Ilyen általános szinten a társadalmi cselekvések meghatározó tényezői annyiban térnek el általában a cselekvések meghatározó tényezőitől, hogy egyrészt e cselekvések végső soron intézmények által meghatározottak, másrészt a lényegi meghatározó tényezők társadalmi természetűek.

- A társadalmi cselekvéseket végső soron a társadalmi intézmények határozzák meg azáltal, hogy egyrészt meghatározzák a cselekvések általános társadalmi motívumát, másrészt meghatározzák a társadalmi szituációt. Az általános társadalmi motívumot adottnak véve, a társadalmi cselekvéseket alapvetően a társadalmi szituáció határozza meg.

A társadalmi cselekvések esetében a cselekvés általános motívuma társadalmi természetű, amely egyrészt azt jelenti, hogy intézmények által meghatározott, másrészt a szükséglet-kielégítés eszközére vagy feltételére vonatkozik. Az intézmények azáltal határozzák meg egy bizonyos tevékenységi területen a társadalmi cselekvések általános motívumát, hogy meghatározzák a legáltalánosabb társadalmi javakat, amelyek elérésére a társadalmi cselekvések irányulnak.

- A társadalmi cselekvések általános motívuma a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek, illetve a társadalmi javaknak a megszerzésére vagy megőrzésére irányul, és általános formában valamilyen érdeket vagy társadalmi kényszert fejez ki.

Ezek az általános motívumok olyan instrumentális motívumok, amelyek már elvileg függetlenek az egyének személyiségétől, a társadalmi intézmények által meghatározottak. A legáltalánosabb társadalmi motívum a modern társadalomban a pénz megszerzésére irányul, ezzel összefüggésben például bizonyos szakképzettség megszerzésére, munkavállalásra stb. Az általános társadalmi motívum attól függően lehet többé vagy kevésbé általános, hogy milyen mértékben összetett az a viselkedési egység, amelyen belül az egyes cselekvések meghatározottságát elemezzük. Például az egyetemi hallgató általános társadalmi motívuma, általában az egyetemi tanulmányait tekintve jellemzően arra irányul, hogy olyan formálisan is elismert szakképzettségre tegyen szert, amelynek birtokában álláshoz, és ennek révén rendszeres keresethez juthat. Azonban csak egy adott tanulmányi féléven belül vizsgálva az egyetemi hallgató cselekvéseit, illetve magatartását, e vonatkozásban releváns általános társadalmi motívuma jellemzően az adott félév tanulmányi követelményeinek a teljesítésére, és bizonyos számú kreditpont teljesítésére irányul.

5.3. ábra: A társadalmi cselekvések meghatározó tényezői

A második fejezetben (1.2Bb) láttuk, hogy a cselekvési szituáció magában foglalja: (1) az egyén azon cselekvési lehetőségeit és képességeit, amelyek az adott általános motívum szempontjából relevánsak, (2) mások releváns cselekvési lehetőségeit és képességeit, (3) az egyén és mások cselekvési lehetőségeinek és képességeinek összekapcsolódásait. Ennek megfelelően vezetjük be a társadalmi cselekvési szituáció vagy röviden a társadalmi szituáció fogalmát.

- A *társadalmi szituáció* az egyén olyan cselekvési szituációja, amely intézmények által létrehozott, illetve meghatározott, és a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségekből és képességekből épül fel.

A második fejezetben említettük, hogy ha a cselekvési szituáció olyan természetű, hogy abban más emberek nem szerepelnek, a környezetet az adott egyén cselekvési lehetőségeinek és képességeinek a fogalmaiban értelmezzük. Mások cselekvési lehetőségei és képességei, valamint az ezekkel való összekapcsolódások természetesen akkor képezik a szituáció alkotórészeit, ha más egyének és/vagy csoportok lehetséges cselekvései relevánsak az adott általános motívum szempontjából. A társadalmi szituáció eleve magában foglalja mások releváns cselekvési lehetőségeit és képességeit, valamint az egyén és mások cselekvési lehetőségeinek és képességeinek összekapcsolódásait. Azáltal ugyanis, hogy az intézmények érvényességi körébe több egyén tartozik, az adott intézmények által meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek eleve összekapcsolódnak az egyének között.

A cselekvési szituáció eleve annyiban társadalmi szituáció, amennyiben intézmények által meghatározott, az intézmények viszont előfeltételezésünk szerint elvileg adott, viszonylag állandó környezeti tényezők. Ennek ellenére, azoknak a társadalmi szituációknak, amelyekben az egyének cselekszenek, a viszonylag állandó vonásaik mellett lehetnek nagyrészt esetleges vonásaik is. Mégpedig attól függően, hogy az intézmények meghatározó hatásai az adott alkalommal, az adott helyen és időben hogyan kapcsolódnak össze egymással, valamint más természetű (technikai, más személyekre vonatkozó, esetleg természeti) környezeti tényezők hatásaival. Minél átfogóbb társadalmi motívumra, és ezzel összefüggésben minél nagyobb viselkedési egységre vonatkoztatjuk a társadalmi szituációt, annál inkább a szituáció állandó és általános vonásai lesznek lényegesek számunkra, az adott társadalmi cselekvések jellemző vonásainak a magyarázatában. Viszont minél konkrétabb társadalmi motívumra vonatkoztatva, minél kisebb viselkedési egységet, és minél részletesebben vizsgálunk, a társadalmi szituációt is annál részletesebben kell elemeznünk, s az adott szituációra valószínűleg annál több változó és egyedi vonás lesz jellemző.

Az általános társadalmi motívum és a társadalmi szituáció kölcsönösen összefügg egymással. Ha adottnak veszünk egy általános társadalmi motívumot, ebből a szempontból azok az intézmények, és az intézményekkel összefüggésben az egyén és a környezet azon vonatkozásai relevánsak, amelyek az adott motívumban tükröződő javak elérésére irányuló cselekvési lehetőségeket és képességeket határozzák meg. Az adott motívumhoz kapcsolódó társadalmi szituáció tehát ezeket a cselekvési lehetőségeket és képességeket foglalja magában. Másrészt, ha adottaknak vesszük az intézményeket, az intézményekkel összefüggésben az egyéb körülményeket, és az egyén azon tulajdonságait, amelyek az adott körülmények között relevánsak lehetnek, ez nagyrészt meghatározza az ezzel összefüggő általános motívumot. Azonban esetenként adott intézmények és egyéb körülmények között különböző általános motívumok is relevánsak lehetnek. Ilyen szempontból bizonytalan körülmények között az egyénnek választania kell a lehetséges általános motívumok között, illetve elvileg fel kell tételeznünk a megfelelő általános társadalmi motívumot.

A társadalmi cselekvések meghatározottságára vonatkozó további összefüggések megfelelnek általában a cselekvések meghatározottságára vonatkozó összefüggéseknek.

- A társadalmi szituáció meghatározza az alternatívákat, az általános társadalmi motívum és az alternatívák meghatározzák a cselekvések aktuális motívumait, végül az aktuális motívumok közvetlenül motiválják a társadalmi cselekvéseket.

A második fejezetben (1.2Bc) említetteknek megfelelően itt is megjegyezzük, hogy az alternatívák is a társadalmi szituáció alkotórészeit képezik.³ A társadalmi szituáció olyan értelemben határozza meg az alternatívákat, hogy a szituáció egésze meghatározza azt, hogy a szituáció alkotórészeit képező cselekvési lehetőségek közül melyek aktuális cselekvési lehetőségek, illetve alternatívák. A társadalmi cselekvések előfeltételezésünk szerint szűkebb értelemben vett racionális cselekvések, s a racionális cselekvéseket közvetlenül meghatározó tényezőkkel korábban (1.1Bb; 1.2B) részletesebben foglalkoztunk. Ezért itt már a társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezőinek a tárgyalásától eltekintünk.

c) A szemléletmódok egyesítése a cselekvések magyarázatában

Fentebb (2.2Ba) röviden utaltunk arra, hogy a fő szociológiai szemléletmódokban hogyan közelítenek a társadalmi cselekvések meghatározottságához. Az általunk képviselt intézményes szemléletmód alapján a fő szociológiai szemléletmódok a következők szerint egyesíthetők a társadalmi cselekvések magyarázatában.

(1) A normativista szemléletmódot főleg olyan szempontból vesszük figyelembe a társadalmi cselekvések magyarázatában, hogy felfogásunk szerint a társadalmi cselekvéseket végső soron intézmények határozzák meg, amelyek a kultúra alkotórészeit képezik. A normativista szemléletmódtól eltérően azonban azt állítjuk, hogy az intézmények nem közvetlenül, nem normatív funkcióik révén, hanem közvetve, tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket. Általánosabb értelemben abból a szempontból is figyelembe vesszük a normativista szemléletmódot a cselekvések magyarázatában, hogy az általunk úgynevezett közösségi cselekvéseket és magatartásokat közvetlenül, normatív funkcióik révén határozzák meg a közösségi intézmények, illetve közvetlenül határozza meg az intézményes közösségi erkölcs.

Más szociológiai szemléletmódokkal szemben látszólag nagyrészt a normativista szemléletmód mellett szól az a mindennapi tapasztalat, hogy a szabályok bizonyos értelemben és bizonyos mértékben kétségtelenül meghatározzák a cselekvéseket. Például egy kórház sebész orvosának, pénzügyi előadójának vagy villanyszerelőjének a kórházon belüli cselekvései igen különbözőek, s a közöttük megfigyelhető különbségek szorosan összefüggnek a kórházban érvényesnek tekinthető szabályokkal, és e szabályokból álló különböző szerepekkel. Ha szabályok révén nem lehetne többé vagy kevésbé hatékonyan befolyásolni az egyének cselekvéseit, értelmetlen lenne például törvényeket vagy szabályzatokat alkotni. Azonban ha részletesebben vizsgáljuk egy kórház sebész orvosának, pénzügyi előadójának vagy villanyszerelőjének a kórházon belüli cselekvéseit, ezek valószínűleg igen nagymértékben eltérnek azoktól a szabályoktól, amelyeket esetleg rájuk vonatkoztatva jelentőseknek vagy érvényeseknek tekinthetünk. Talán e példa is rávilágít arra, hogy a szabályok bizonyos értelemben meghatározzák, más értelemben nem határozzák meg az egyének cselekvéseit.

A társadalmi intézmények érvényességi köreiben az egyének elvileg nem közvetlenül az intézményes szabályokhoz, hanem az intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez mint szükségletkielégítésük eszközeihez és feltételeihez igazodva cselekszenek.

³ Az itt hivatkozott szöveg a második fejezet 2005. februári, a Magyar Elektronikus Könyvtárban közzétett változatában még nem szerepel, e szöveggel a második fejezet kézírata később lett kiegészítve.

- A társadalmi intézmények tehát nem közvetlenül, hanem alapvetően a társadalmi szituációt alkotó cselekvési lehetőségek és képességek – mint érdekek és erők – meghatározásán keresztül határozzák meg az egyének társadalmi cselekvéseit, illetve társadalmi magatartását. Ebben az összefüggésben kifejeződik a normativista és a strukturalista szemléletmód egyesítése.

Felfogásunk szerint végső soron a szabályok, pontosabban az intézmények határozzák meg a cselekvéseket, de – a normativista szemléletmóddal ellentétben – nem normatív, hanem tényleges funkcióik révén. A kreativista szemléletmód képviselői viszont amikor tagadják a szabályok meghatározó hatását, a szabályok normatív funkcióira gondolnak, és nem ismerik fel a szabályok, illetve az intézmények tényleges funkcióit, amelyek elvileg csak esetlegesen felelnek meg az intézményes szabályoknak. Ha felismernék, akkor észre kellene venniük azt, hogy azok a társadalmi cselekvések, amelyek egy eleve feltételezhető szabályrendszer szempontjából esetlegéseknek tűnnek, alapvetően e szabályrendszer által meghatározottak.

(2) A strukturalista szemléletmódot olyan szempontból vesszük figyelembe a társadalmi cselekvések magyarázatában, hogy felfogásunk szerint a társadalmi cselekvéseket alapvetően a tényszerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok határozzák meg. Mi azonban e meghatározó tényezőket sajátosan értelmezzük, és a strukturalista szemléletmódtól eltérően fogalmilag eleve úgy definiáljuk, hogy azokat szabályok és intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, tehát a szabályok és az intézmények meghatározó hatását közvetítik. A negyedik fejezetben (2.2Ac) hangsúlyoztuk, hogy e közvetítés révén az intézmények elvileg egyaránt meghatározhatnak az adott intézmények szabályainak megfelelő és/vagy nem megfelelő, illetve részben megfelelő, részben nem megfelelő cselekvéseket és jelenségeket. Tehát az a tapasztalat – amelyre a kreativista és a racionalista szemléletmód képviselői gyakran hivatkoznak a szabályok meghatározó hatásának az elutasításában – nem kérdőjelezi meg a társadalmi cselekvések szabályok és intézmények általi meghatározottságát, hogy e jelenségek igen gyakran vagy többnyire nem felelnek meg egy eleve valóságosnak tekinthető szabályrendszernek.

Majd munkánk második részében foglalkozunk részletesen a cselekvési lehetőségekkel és képességekkel mint érdekekkel és erőkkel, amelyek alapvetően meghatározzák a társadalmi cselekvéseket. Egyrészt az érdekekkel, amelyek értelmezésünk szerint intézmények által meghatározott, és a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képező cselekvési lehetőségekből állnak. Másrészt a társadalmi erőkkel, amelyek elemi alkotórészeit intézmények által meghatározott, és a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező cselekvési képességek alkotják. Harmadrészt majd foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy az egyének meghatározott csoportjai, amelyeket majd társadalmi egyesüléseknek nevezünk, az egyéneken túl miként alkothatják az érdekek és az erők, s ezáltal a társadalmi cselekvések szubjektumait.

- Az intézményes szociológia elméletének az eddigi megalapozása elvileg lehetővé teszi a társadalmi cselekvések magyarázatában a racionalista és a kreativista szemléletmód figyelembevételét egyrészt az elmélet elvont szintjén, másrészt bizonyos előfeltételezések feloldásával kiegészítő magyarázatként, az elmélet empirikus szintjén.

(3) A racionalista szemléletmódra jellemző magyarázatot egyrészt az elmélet rendszeres részét képező magyarázatként, másrészt kiegészítő magyarázatként vesszük figyelembe a társadalmi cselekvések magyarázatában, mégpedig a következő két szempontból.

Egyrészt az elmélet elvont szintjén, az intézményes szociológia rendszeres elméletén belül előfeltételezzük, hogy a cselekvési alternatívák a környezet és a cselekvési szituáció átfogó és viszonylag állandó vonásai által meghatározottak. Az általános előfeltételezéseknek megfelelően előfeltételezzük, hogy az intézmények – és az intézményekkel összefüggésben a

technikai és a személyi tényezők – eleve meghatározzák a cselekvési lehetőségeket és képességeket, amelyek az érdekek és erők alkotórészeit képezik. Valamint meghatározzák az alternatívákat és az optimális alternatívákat is, amelyek megvalósítására az aktuális motívumok irányulnak. Ebben az esetben a cselekvések racionális magyarázata azt világítja meg, hogy az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet milyen motivációs mechanizmus révén határozza meg a társadalmi cselekvéseket, és e cselekvések révén általában a társadalmi jelenségeket. Az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározó hatását logikailag következetesen azért kapcsolhatjuk össze az alternatívák közvetlen meghatározó hatásaival, mert az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet is cselekvési lehetőségek és képességek fogalmaiban értelmezzük, amelyekből az alternatívákra logikailag következtethetünk.

Popper hangsúlyozza, hogy a társadalomtudományokban létezik egy tisztán objektív módszer, amelyet objektív-megértő módszernek, vagy szituacionális logikának is nevezhetünk. Ezzel a módszerrel a cselekvő egyén szituációját kielégítően elemezzük ahhoz, hogy a cselekvés a szituációból magából legyen értelmezhető, minden további pszichológiai segítség nélkül. Oly módon elemezzük a szituációt, hogy a cselekvő egyén lelki tényezői – például motívumai és ismeretei – a szituáció tényezőivé váljanak. (Popper 1976:298-299) Bizonyos értelemben az előző bekezdésben is erről van szó, ebben az esetben eleve feltételezzük, hogy a cselekvések a viszonylag állandó körülmények, és e körülményekkel összefüggésben az egyének bizonyos személyes tulajdonságai által meghatározottak, és e körülményeket és személyes tulajdonságokat a társadalmi szituáció alkotórészeinek a fogalmaiban értelmezzük, de igyekszünk megérteni azt a motivációs mechanizmust is, amelynek révén a szituáció meghatározó hatása érvényesül. Ehhez azonban úgy kellett értelmeznünk a cselekvési szituáció fogalmához kapcsolódva a társadalmi szituációt, hogy e szituációból érthetőek legyenek a cselekvések közvetlen meghatározó tényezői, és e tényezőkön belül a cselekvések motívumai is.

Másrészt a racionalista szemléletmódot érdemben empirikus szinten vehetjük figyelembe. Empirikus szinten feloldjuk az alternatívák viszonylagos állandóságára, valamint intézmények, és az intézményekkel összefüggésben általában az átfogó és viszonylag állandó környezet általi meghatározottságára vonatkozó előfeltételezést. Tehát figyelembe vesszük azt, hogy a valóságban az adott általános motívumra vonatkozó alternatívák az adott körülmények között kisebb vagy nagyobb mértékben esetlegesek lehetnek. De a racionalista felfogásnak megfelelően ezeket a részben esetleges alternatívákat is eleve adottaknak tekintjük, a szituáció szubjektív értelmezésétől, az egyének ismereteitől függetlenül. Ebben az esetben a cselekvések racionális magyarázata egyben racionalista magyarázat, és azt világítja meg, hogy az adott, részben állandó, részben esetleges körülmények milyen motivációs mechanizmus révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket, és e cselekvések révén általában a társadalmi jelenségeket. Ebben az esetben tehát – a racionalista szemléletmódnak megfelelően – az áll az érdeklődés középpontjában, hogy az egyének hogyan térképezik fel az alternatívákat, hogyan értékelik az alternatívák várható következményeit, hogyan választják ki az optimális alternatívát, és esetleg hogyan korrigálják cselekvéseiket a tapasztalat fényében.

(4) A kreativista szemléletmódot a következő két szempontból vesszük figyelembe a társadalmi cselekvések magyarázatában. Egyrészt a második fejezetben (3.1Aa) hangsúlyoztuk, hogy a kreativista szemléletmód alap gondolata eleve benne rejlik az intézményes szociológia elméletének egész fogalomrendszerében. Ugyanis a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalmai segítségével a külső megfigyelő nézőpontjából, de az egyénekre, az egyének szükségleteire vonatkoztatva értelmezzük az egyének tulajdonságait és a környezetet, és ezáltal a szubjektív értelmezést eleve beépítjük a szociológia elvont fogalomrendszerébe. Elvileg ez teszi lehetővé, hogy empirikus szinten, az elmélet rendszeres részéhez kapcsolódva kiegészítő magyarázatként következetesen figyelembe tudjuk venni a kreativista szemléletmódot.

A kreativisták szemléletmódot képviselő gondolatokat részleteikben tehát az elmélet empirikus szintjén, kiegészítő magyarázatként vehetjük figyelembe, további előfeltételezés feloldásával. Az előző pontban említett feloldáson túl feloldjuk az arra vonatkozó előfeltételezést is, hogy az alternatívák az adott körülmények által meghatározottan eleve adottak, és eleve relevánsak az egyének számára. Figyelembe vesszük azt, hogy a cselekvő egyének által figyelembe vett alternatívák értelmezett alternatívák. Tehát az egyének tudatában tükröződő alternatívák részben valóságosak, részben nem, és a valóságos alternatívák részben hosszú távon adottak, részben esetlegesek. Ebben az esetben a cselekvések értelmező-racionális magyarázatáról van szó, amely arra világít rá, hogy az egyének hogyan értelmezik társadalmi környezetüket egyrészt a szükségletkielégítés eszközeiként és feltételeiként, másrészt cselekvési lehetőségek és képességek, valamint alternatívák és várható következményeik köznap fogalmaiban. Továbbá az egyének értelmezéseikre alapozva hogyan cselekszenek szándékaik szerint racionálisan, de valójában esetleg nagyrészt nem racionálisan.

Az elmélet empirikus szintjén is eltekintünk egy további előfeltételezés feloldásától, mert így módon már nagyon távol kerülnénk az elmélet rendszeres részétől. Azonban az empirikus szociológiai kutatásban, a kreativisták szemléletmódnak megfelelően végül feloldhatjuk azt az előfeltételezést is, amely szerint az emberi cselekvések tiszta típusokba sorolhatók, és az emberi cselekvéseken belül egyértelműen elkülöníthetők a társadalmi cselekvések. Figyelembe vehetjük azt, hogy a valóságos társadalmi cselekvések esetenként részben társadalmi, részben nem társadalmi, hanem például – személyes értékek által motivált – értékmotivált cselekvések. Ennek megfelelően figyelembe vehetjük azt, hogy a valóságos társadalmi cselekvések meghatározó tényezői is összetettebbek lehetnek az általunk felvázolt modellhez képest, mert magukban foglalhatják például az értékmotivált cselekvések természetének megfelelő meghatározó tényezőket is. Azonban látnunk kell azt, hogy minél több előfeltételezést oldunk fel, és így esetleg minél közelebb jutunk a megfigyelhető valóságos cselekvésekhez, annál inkább eltávolodunk a cselekvések magyarázatától, és annál közelebb jutunk a megfigyelhető cselekvések pusztá leírásához.

A társadalmi cselekvések meghatározottságának vagy esetlegességének a problémája a szociológiaelmélet egyik alapvető problémája. E probléma röviden úgy fogalmazható meg, hogy ha elfogadjuk azt, hogy a társadalmi cselekvéseket eleve meghatározza az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet, akkor hogyan vehetjük figyelembe a cselekvő egyének tudatosságát, viszonylagos önállóságát. Ha viszont azt feltételezzük, hogy az egyének tudatos cselekvők, akik cselekvéseikben viszonylag önállóak, akkor hogyan magyarázzuk meg a cselekvések meghatározottságát, és ezzel összefüggésben a társadalmi rendet. (Alexander 1996:18-20; Holton 2001:153) A fentiek szerint az intézményes szociológia elméletének rendszeres része a társadalmi cselekvések meghatározottságának a magyarázatára szolgál. De az intézményes szemléletmód lehetőséget nyújt arra, hogy az elmélet empirikus szintjén, kiegészítő magyarázatként következetesen figyelembe tudjuk venni a társadalmi cselekvések esetlegességét, és ezzel összefüggésben a cselekvő egyének viszonylagos önállóságát is.

Ha elfeledkezünk arról, illetve eltekintünk attól, hogy meglehetősen bonyolult gondolatmenet révén jutottunk el idáig, a cselekvések magyarázatában a fő szociológiai szemléletmódok fentiekben felvázolt egyesítése nagyon egyszerűnek, részben épp ezért kétségesnek tűnhet. Felmerülhet ugyanis a kérdés, ha a fő szociológiai szemléletmódok egyesítése a cselekvések magyarázata vonatkozásában látszólag ilyen egyszerűen megoldható, akkor miért tűntek hosszú évtizedekig olyan kibékíthetetleneknek az ellentétek e tekintetben a különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméletek között.

A válaszuk erre a kérdésre az, hogy azért, mert hiányoztak azok az alapfogalmak és alapvető összefüggések, amelyeken az intézményes szociológia elmélete alapszik, és amelyekre való tekintettel egyesíthetők a fő szociológiai szemléletmódokra jellemző megközelítések. Vegyük

ugyanis észre, hogy bár az egyes lépésekben feloldunk bizonyos előfeltételezéseket, de az alapfogalmakat és bizonyos származtatott fogalmakat valamennyi elméleti szinten ugyanazok a fogalmak képezik, eltekintve a legutolsóként említett, már csupán empirikus szinttől. Minden elméleti szinten a társadalmi cselekvési szituációról van szó, mint fő meghatározó tényezőről, amely a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képező cselekvési lehetőségekből és képességekből épül fel. Az elmélet elvont szintjén, az elmélet rendszeres részében a társadalmi szituációt eleve adottnak tekintjük. A racionális megközelítés szintjén is a társadalmi szituációról van szó, csak már a szituáció esetlegességét is figyelembe véve. Végül a szubjektív értelmező megközelítés szintjén is a társadalmi természetű cselekvési szituációról van szó, mert előfeltételezésünk szerint a cselekvő egyének is saját szükségleteikre vonatkoztatva értelmezik környezetüket. Csak itt már az értelmezés szempontjából is esetlegesnek tekintjük a cselekvési szituációt, és a kiértelmezett vagy definiált szituációra helyezzük a hangsúlyt.

3. A társadalmi kölcsönhatás

A fejezet harmadik részében először röviden bemutatjuk a társadalmi kölcsönhatás fogalmának a jellemző értelmezéseit, majd az emberek közötti kölcsönhatás tágabb fogalmán belül meghatározzuk a társadalmi kölcsönhatás fogalmát, és megkülönböztetjük a társadalmi kölcsönhatások fő típusait. Ezt követően a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságának a jellemző megközelítéseit vázoljuk fel. Végül a társadalmi jelenségek további részletes elemzésének a megalapozása céljából rámutatunk arra a megközelítési módra, ahogyan az intézményes szociológia elméletében közelítünk a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságához.

3.1. A társadalmi kölcsönhatás fogalma és típusai

A) A társadalmi kölcsönhatás értelmezései és fogalma

a) A társadalmi kölcsönhatás fogalmának értelmezései

A társadalmi cselekvés fogalmához hasonlóan a társadalmi kölcsönhatás fogalmának is számos különböző értelmezéseivel találkozhatunk a szociológiaelméleti irodalomban. A legszélesebb körben használt értelemben társadalmi kölcsönhatásnak nevezik általában az emberek közötti kölcsönhatást. Ilyen tág értelemben társadalmi kölcsönhatást láthatunk a közösen játszó gyermekek, az együtt szórakozó barátok között éppúgy, mint az egymást köszöntő ismerősök, vagy a munkahelyen a vezetők és beosztottak között, sőt az utcai verekedők, vagy a harcoló ellenséges hadseregek katonái között is. Például Blumer szerint társadalmi kölcsönhatás a kereskedelmi ügylet, a családi ebéd, a házasságkötési szertartás, a bevásárlás, a játék, a társasági parti, a vita, a bírósági tárgyalás, a háború stb. (Blumer 1969:70)

- A szociológiai irodalomban a legszélesebb körben használt értelmében társadalmi kölcsönhatásnak nevezik az emberek közötti kölcsönhatást, amelyben az egyik fél cselekvése hatással van a másik fél cselekvésére, és viszont. Az ilyen tágan értelmezett társadalmi kölcsönhatásokon belül egyes szerzők különböző típusokat különböztetnek meg.

Parsons – a kifejező és az instrumentális cselekvések megkülönböztetéséhez hasonlóan – különbséget tesz a kifejező és az instrumentális kölcsönhatások között. A kifejező kölcsönhatás esetében a különböző szerepeket betöltők közvetlen kielégülésre törekszenek. Az instrumentális kölcsönhatás esetében a különböző szerepeket betöltők cselekvései olyan célokra irányulnak, amelyek nem közvetlen kielégülést tartalmaznak. Felfogása szerint az instrumentális kölcsönhatás tulajdonképpen olyan csereszerű kölcsönhatás, amelyben az egyik fél cselekvésével bizonyos szolgáltatást nyújt a másik fél számára, aki viszont díjazásban részesíti az előbbi felet. (Parsons 1951:70-77; Parsons – Shils 1962B:208-209; ford. 1988:21)

Parsons szerint a – tágan értelmezett – társadalmi kölcsönhatásokban a felek cselekvései szándékuk szerint arra irányulnak, hogy megváltoztassák egymás cselekvéseit, ahhoz képest, ahogyan egyébként cselekedtek volna. Két szempontból tipizálja az egyik fél cselekvésének a

másik félre irányuló hatását. Az egyik szempont arra vonatkozik, hogy a kölcsönhatásokban az egyik fél cselekvése szándékoltan irányulhat egyrészt a másik fél cselekvési szituációjának a megváltoztatására, másrészt közvetlenül a másik fél szándékának a megváltoztatására. A másik szempont az egyik fél által alkalmazott szankcióra vonatkozik, amely lehet pozitív vagy negatív a másik félre vonatkozóan. E változatokat figyelembe véve a kölcsönhatásokban megfigyelhető négy stratégia-típus: (1) az ösztönzés (pozitív-szituációs), (2) a kényszerítés (negatív-szituációs), (3) a meggyőzés (pozitív-intencionális), és (4) az elkötelezettségek mozgósítása (negatív-intencionális). (Parsons 1967:310, ford. 1988:48-49)

Blumer – szimbolikus interakcionista – felfogásában a társadalom egymással kölcsönhatásban cselekvő egyénekből áll. A társadalmi kölcsönhatás felfogása szerint is általában az emberek közötti kölcsönhatás, és a társadalmi kölcsönhatás azt jelenti, hogy az egyik fél cselekvései hatással vannak a másik fél cselekvéseire. Megkülönbözteti az emberek közötti, illetve a tágabban értelmezett társadalmi kölcsönhatás két típusát, a nem-szimbolikus és a szimbolikus kölcsönhatást. (Blumer 1969:7-8) „A nem-szimbolikus kölcsönhatás esetében az egyik fél közvetlenül válaszol a másik fél cselekvésére, az adott cselekvés értelmezése nélkül; a szimbolikus kölcsönhatás viszont magával vonja a cselekvés értelmezését.” (I.m.:8) Az emberek között gyakran megfigyelhető nem szimbolikus kölcsönhatás, amikor azonnal és gondolkodás nélkül válaszolnak egymás testmozdulataira, kifejezéseire, hangszínére. A társadalmi kölcsönhatások jellemző módja azonban a szimbolikus kölcsönhatás, amikor a kölcsönhatásban részt vevő felek igyekeznek megérteni egymás cselekvéseinek a jelentését. (I.m.:8-9)

A fenomenológiai szociológia egyes képviselői szerint az emberek közötti kapcsolatokat és kölcsönhatásokat jellemző legfontosabb változó az anonimitás foka, és ezzel összefüggésben a kölcsönhatások közvetlen vagy közvetett jellege. A kapcsolat anonimitása fordítottan arányos tartalmi telítettségével. (Schütz – Luckmann 1984:295-296) A mindennapi életben a másokról való tapasztalatok fontos sajátossága a kölcsönhatások vagy kapcsolatok közvetlen vagy közvetett jellege. Különbséget tehetünk cselekvő társak, azaz olyan mások között, akikkel én mint cselekvő szemtől szembeni kölcsönhatásban állok, és a többiek, az egyszerű kortársak között, akiket csak felszínesen vagy hallomásból ismerek. (Berger – Luckmann 1998:52-55)

Giddens – Erving Goffman nyomán – megkülönbözteti a nem összpontosított és az összpontosított kölcsönhatást. A nem összpontosított kölcsönhatás olyan gesztusokból és jelekből áll, amelyek közlését az együttes jelenlét eleve lehetővé teszi. Az összpontosított kölcsönhatás esetében viszont az egyének folyamatos kommunikáció révén koordinálják cselekvéseiket. (Giddens 1984:70-73) Münch az emberek közötti vagy társadalmi kölcsönhatás négy típusát különbözteti meg. A gazdasági kölcsönhatást vagy piaci cserét, a politikai kölcsönhatást vagy döntéshozást, a közösségi kölcsönhatást vagy a kölcsönös segítségnyújtást szolidaritásból, és a kulturális kölcsönhatást vagy racionális megvitátást. (Münch 1987:326)

Coleman megkülönbözteti a társadalmi kölcsönhatások három típusát. Az egyik típus, amikor személy személyllyel érintkezik, s ebben az esetben a személyek kulturálisan meghatározott kölcsönhatásáról van szó. A másik típus, amikor személy testületi cselekvővel érintkezik, mint például a vásárló és az eladó, az alkalmazott és a vállalat közötti kölcsönhatás esetében. A harmadik típus, amikor testületi cselekvő testületi cselekvővel érintkezik. Ilyen kölcsönhatást találunk például az üzemek, vállalatok, társaságok stb. között. (Coleman 1990:546-552)

A társadalmi kölcsönhatás fogalmának különböző értelmezései főleg a fő szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódnak. A normativista szemléletmódban a társadalmi kölcsönhatások a kulturális hiedelmek, értékek és szabályok által, a strukturalista szemléletmódban a tényszerű társadalmi struktúra által meghatározott kölcsönhatások. A kreativisták szemlélet-

módban a társadalmi kölcsönhatások önmegjelenítő és jelentéseket hordozó cselekvésekből épülnek fel, a racionalista szemléletmódban olyan racionális cselekvésekből, amelyek során a cselekvő egyének más racionális cselekvőkhöz alkalmazkodnak.

b) A társadalmi hatás és kölcsönhatás fogalma

Az előző alcím keretében említett tipizálások jól mutatják, hogy az emberek közötti kölcsönhatások, illetve a tágan értelmezett társadalmi kölcsönhatások igen különböző természetűek lehetnek, de megítélésünk szerint nem mutatnak rá világosan az emberek közötti kölcsönhatásokon belüli lényeges különbségekre. Mi az emberek közötti kölcsönhatások tágabb fogalmán belül megkülönböztetjük a nem intézményes és az intézményes kölcsönhatásokat, és majd az intézményes kölcsönhatásokon belül határozzuk meg a szűkebben értelmezett társadalmi kölcsönhatásokat.

- *Az emberek közötti hatás az egyik fél cselekvésének olyan következménye, amely egy másik egyén vagy más egyének számára a szükségletkielégítés összetevőjét képezi. Az emberek közötti kölcsönhatás a két fél közötti hatások olyan összessége, amelyben mindkét fél cselekvései egymás számára is a szükségletkielégítés összetevőit képezik.*

Emberek közötti kölcsönhatásnak vagy röviden *emberi kölcsönhatásnak* nevezzük elemi formában két egyén cselekvéseit annyiban, amennyiben az egyik egyén cselekvése közvetlenül vagy közvetve a szükségletkielégítés összetevőjét képezi a másik egyén számára is, és viszont. Az emberi kölcsönhatások tehát cselekvésekből, illetve a cselekvések bizonyos vonatkozásaiból épülnek fel. Az emberi kölcsönhatások a cselekvések azon következményeit foglalják magukban, amelyekben a cselekvések következményei nem csak a cselekvő fél számára, hanem egy másik egyén, illetve más egyének számára is a szükségletkielégítés valamilyen összetevőjét képezik.

Mivel az emberi kölcsönhatások cselekvésekből, illetve a cselekvések bizonyos következményeiből épülnek fel, ahhoz hasonlóan jutunk el az emberi kölcsönhatások tipizálása révén a társadalmi kölcsönhatás fogalmának meghatározásához, ahogyan korábban (2.2Ab) a cselekvések tipizálása révén eljutottunk a társadalmi cselekvés fogalmának meghatározásához.

Az adott egyének cselekvései az egyik és a másik fél számára a szükségletkielégítés valamilyen összetevőit képezik. Azaz e cselekvések lehetnek az egyik és a másik fél számára a testi vagy a lelki szükségletek tárgyai, illetve negatív tárgyai, a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei. Az intézmények általi meghatározottság vonatkozásában a cselekvéseken belül elhatároltuk a nem intézményes cselekvéseket és az intézményes cselekvéseket. Ennek megfelelően elhatárolhatjuk a nem intézményes kölcsönhatásokat és az intézményes kölcsönhatásokat. A *nem intézményes kölcsönhatások* olyan cselekvésekből épülnek fel, amelyeket nem intézmények határoznak meg. Az ilyen kölcsönhatások a további meghatározások szempontjából nem lényegesek.

Nem intézményes kölcsönhatás például, ha a vonaton véletlenül egymás mellé került személyek beszédbe elegyednek egymással. Ide sorolhatók azonban a nem intézményes szabályokhoz, az úgynevezett intelmekhez igazodó cselekvéseket magukba foglaló kölcsönhatások is, például a csupán illemszabályhoz igazodó köszönés és az arra adott válasz, vagy ülőhely átadása és elfogadása az autóbuszon vagy villamoson. Nem intézményes kölcsönhatás, ha a bankba belépő fegyveres személy kijelenti, hogy bankrablásról van szó, és a bank alkalmazottait felszólítja a pénz átadására, mire az alkalmazottak kinyitják a pánccsaszekrényt és átadják a benne lévő pénzt. Döntően nem intézményes kölcsönhatást találunk két harcoló ellenséges hadsereg katonái között, bár mind az egyik, mind a másik oldalon álló katonák cselekvéseit nagyrészt intézmények, de egymástól elkülönült intézmények határozzák meg.

Intézményes cselekvésnek neveztük azt a cselekvést, amely intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőséget valósít meg. Az intézményes kölcsönhatások intézményes cselekvésekből, illetve az intézményes cselekvések a cselekvő szubjektumon kívül mások számára is releváns vonatkozásaiból épülnek fel.

- *Intézményes kölcsönhatásnak* nevezzük az olyan kölcsönhatást, amelyben a kölcsönhatásban részt vevő felek cselekvéseikkel intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeket valósítanak meg. Az intézményes kölcsönhatás lehet intézményes testiségi, közösségi vagy társadalmi kölcsönhatás.

Az intézményes cselekvéseken belül három tiszta típust különítettünk el, és ehhez hasonlóan az intézményes kölcsönhatásokon belül is megkülönböztethetjük egyrészt az intézményes testiségi kölcsönhatásokat, másrészt a közösségi kölcsönhatásokat, harmadrészt a társadalmi kölcsönhatásokat. Minket részletesebben majd a társadalmi kölcsönhatások érdekelnek, de egyrészt a társadalmi kölcsönhatások világos meghatározása és elkülönítése igényli a más természetű intézményes kölcsönhatások meghatározását is. Másrészt látnunk kell azt, hogy a társadalmi kölcsönhatások gyakran felemásak, az egyik vagy a másik fél oldaláról nem társadalmi, hanem testiségi vagy közösségi természetűek.

Intézményes testiségi hatásnak nevezzük azt a hatást, amelyben az egyik fél intézmény által meghatározott cselekvési lehetőséget valósít meg, és cselekvése a másik fél számára a testi szükséglet tárgyát vagy negatív tárgyát képezi. Az intézményes kölcsönhatásokon belül jellemzően egyoldalú intézményes testiségi hatásokról beszélhetünk, és az adott kölcsönhatásokban a másik oldalról a hatások közösségi vagy társadalmi természetűek. Erre már rámutattunk a negyedik fejezetben (3.1C), a testiségi intézmények, illetve ezeken belül az ellátási intézmények és a közvetlen kényszerítő intézmények tárgyalásánál. Láttuk, hogy jellemzően egy adott intézmény csak a tipikus szereplők egyik oldaláról, vagy csak részben ellátási intézmény, a tipikus szereplők másik oldaláról vagy részben közösségi vagy társadalmi intézmény. Ennek megfelelően például az orvos és betege, vagy a testi gondozó és a gondozott között nagyrészt egyoldalú intézményes testiségi hatások vannak. Az orvosi gyógykezelés és a testi gondozás a betegre és a gondozottra vonatkoztatva intézményes testiségi hatásokat foglal magában. Az orvos és a fizetett gondozó számára viszont az adott kölcsönhatásokon belül saját cselekvései, valamint a beteg és a gondozott cselekvéseinek rá vonatkozó hatásai (például a kezelés vagy a gondozás megfizetése személyesen és/vagy közvetve) társadalmi természetűek. Láttuk azt is, hogy egy adott intézmény csak a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének oldaláról lehet közvetlen kényszerítő intézmény, a kényszerítő fél helyzetében lévő egyének oldaláról társadalmi vagy közösségi intézménynek kell lennie. Ennek megfelelően például a börtönőr és a börtön rabjai között nagyrészt egyoldalú intézményes testiségi hatások vannak, a börtönőr cselekvéseinek a hatásait a rabokra vonatkoztatva. A börtönőr számára viszont az adott kölcsönhatásokon belül a rabok cselekvéseinek rá vonatkozó hatásai jellemzően társadalmi természetűek, mivel a rabok cselekvései lényegében véve arra vannak hatással, hogy a börtönőr mennyi munkaráfordítás árán jut bizonyos keresethez.

- A *közösségi kölcsönhatás* olyan intézményes kölcsönhatás két egyén között, amelyben az egyik fél közösségi cselekvése a másik fél számára is személyes értéket fejez ki, és viszont, az adott érték szempontjából releváns közösségi intézmény vagy intézményes közösségi erkölcs érvényességi körében.

A közösségi kölcsönhatásban az egyik fél cselekvése a másik fél lelki szükségletének a tárgyára hat és viszont. Nagyrészt közösségi kölcsönhatásokat találunk például a családban a családtagok között, a baráti társaságban a barátok között, a hitközösségben a hívők között stb.

Felfogásunk szerint a *társadalmi hatás* az a hatás két egyén vagy csoport között, amelyben az egyik fél társadalmi cselekvése a másik fél számára is a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képezi, illetve amely hat a másik fél szükségletkielégítésének társadalmi eszközeire vagy feltételeire, vagy objektív tárgyaira. Ha a társadalmi hatás kétoldalú, társadalmi kölcsönhatásról beszélünk.

- A *társadalmi hatás* az egyik fél társadalmi cselekvésének olyan következménye, amely egy másik egyén vagy más egyének számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét, vagy objektív tárgyát képezi. A *társadalmi kölcsönhatás* a két fél közötti társadalmi hatások olyan összessége, amelyben mindkét fél cselekvései egymás számára is a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik.

Tipikusan társadalmi kölcsönhatásokat találunk például az üzemben a munkások, illetve a munkások és a vezetők között, a hivatalban a hivatalnokok, illetve a hivatalnokok és az ügyfelek között, a politikai pártok, illetve a politikusok között, az egyetemen az oktatók, illetve az oktatók és a hallgatók között stb.

Korábban (2.1Ab), az instrumentális cselekvések tárgyalásánál rámutattunk arra, hogy az instrumentális cselekvések a cselekvő egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit képezik, de az adott cselekvések fő következményei nem csak a szükségletkielégítés eszközeit, hanem a szükségletek objektív tárgyait is képezhetik. Ehhez hasonlóan, a társadalmi hatást bizonyos következményeinél fogva alkotó cselekvés a hatás objektuma számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képezi, a társadalmi hatást alkotó következmény viszont képezheti szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét, vagy a szükséglet objektív tárgyát.

Mások olyan cselekvései, amelyek a társadalmi hatás objektuma számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, a leggyakrabban olyan következmények előidézése, olyan dolgok vagy állapotok létrehozására irányulnak, amelyek a hatás objektuma számára szintén a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Például a beosztott számára a szükségletkielégítés feltétele, ha a vezetője megjutalmazza vagy előlépteti, és a szükségletkielégítés eszköze, illetve feltétele a jutalomként kapott pénz és az új állás is. Ha útlevéltért vagy gépjárművezetői igazolványért folyamodunk a megfelelő hivatal ügyintézőjéhez, az ügyintéző cselekvései számunkra a szükségletkielégítés feltételeit, az általa számunkra kiállított és átadott útlevél vagy igazolvány a szükségletkielégítés eszközét képezik.

Azonban mások olyan cselekvései, amelyek a társadalmi hatás objektuma számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, irányulhatnak olyan következmények előidézése, olyan dolgok vagy állapotok létrehozására, amelyek a hatás objektuma számára a szükségletek objektív tárgyait képezik. Például, ha az étterem szakácsa elkészíti számunkra a megrendelt ételt, ha a pincér kihozza az asztalunkhoz, ha a szabó megvarrja számunkra a megrendelt öltönyt, ha az élelmiszerbolt eladója átadja a vásárolt élelmiszert, akkor a szakács, a pincér, a szabó és az eladó cselekvései számunkra a szükségletkielégítés feltételeit, de az étel, az öltöny és az élelmiszer a szükségletek objektív tárgyait képezik.

Fentebb már említettük, hogy az intézményes kölcsönhatások lehetnek felemás természetűek is, így az olyan kölcsönhatás, amely az egyik oldalról társadalmi természetű, a másik oldalról lehet testiségi vagy közösségi kölcsönhatás is. Például az orvos és betege, a fizetett testi gondozó és a gondozott között a kölcsönhatások jellemzően az orvos és a gondozó számára társadalmi természetűek, a beteg és a gondozott számára főleg testiségi természetűek. Az óvónő és az óvodás gyermek, a fizetett lelki gondozó és a gondozott között a kölcsönhatások az óvónő és a gondozó számára társadalmi természetűek, a óvodás gyermek és a gondozott számára közösségi természetűek. Mi a továbbiakban részletesebben a tiszta társadalmi kölcsönhatásokkal foglalkozunk.

- A *társadalmi befolyás* a rendszeresen érvényesülő társadalmi hatás mennyiségi oldala, azaz kifejezi, hogy az egyik fél cselekvése rendszerint milyen mértékben képezi a másik fél számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét, illetve milyen mértékben hat a másik fél szükségletkielégítésének társadalmi előfeltételeire.

A társadalmi hatás különböző mértékű lehet, és különböző mértékben lehet rendszeres, az egyik fél cselekvéseinek a következményei rendszerint különböző mértékben képezhetik egy másik egyén vagy más egyének számára a szükségletkielégítés előfeltételeit. Felfogásunk szerint ezt fejezi ki a társadalmi befolyás fogalma.

Társadalmi folyamatnak nevezzük az egymással összekapcsolódó társadalmi cselekvések és társadalmi kölcsönhatások összességét, amelyen belül a korábbi cselekvések és kölcsönhatások hatással vannak az utánuk következő cselekvésekre és kölcsönhatásokra. Társadalmi folyamat például az ipari üzemből a termelés folyamata, az egyetemen az oktatás folyamata, a törvényalkotás és a bíraskodás folyamata, vagy a parlamenti képviselőválasztás folyamata.

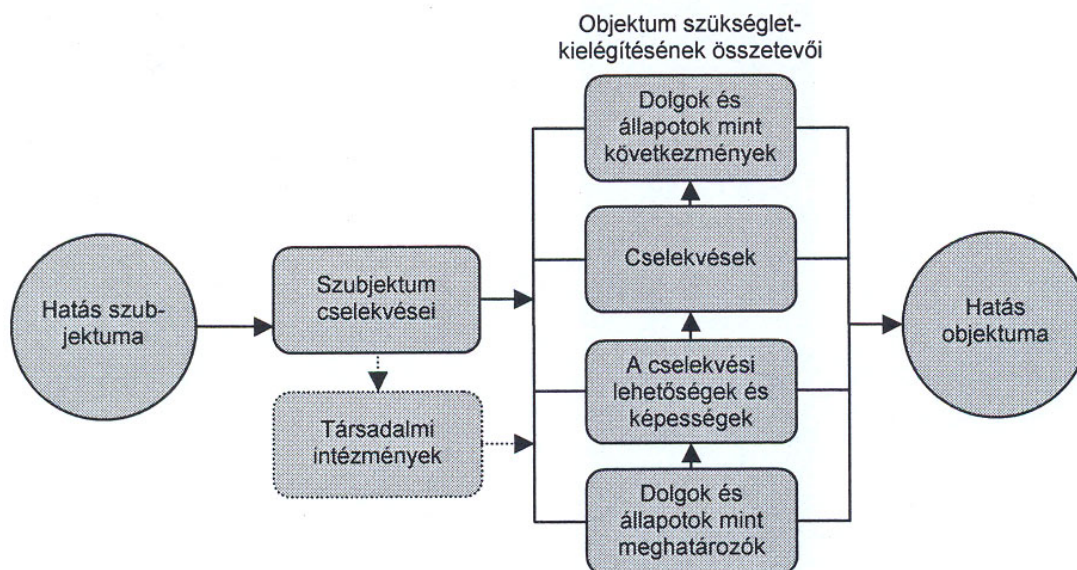
c) A társadalmi hatás és kölcsönhatás fő formái

A legszélesebb körben elfogadott felfogás szerint a társadalmi kölcsönhatás azt jelenti, hogy az egyik fél cselekvése hatással van a másik fél cselekvésére, és viszont. A szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmakra támaszkodva mi ehhez képest általánosabban fogalmazhatunk. Felfogásunk szerint a társadalmi hatás és kölcsönhatás a szükségletkielégítés előfeltételeiben valósul meg, amelyek nem csak cselekvések, hanem formailag más létezők is lehetnek.

A társadalmi hatás mindig érvényesül a hatás objektumát képező egyén vagy egyének cselekvéseiben is, de főleg más formai létezők közvetítésén keresztül.

- A társadalmi hatás vonatkozhat a szükségletkielégítés formailag különböző előfeltételeire: dolgokra és állapotokra, cselekvési lehetőségekre és képességekre, cselekvésekre, illetve közvetlenül vonatkozhat intézményekre, és intézmények közvetítésével a különböző tényszerű létezőkre.

A társadalmi hatások fenti szempontból vett összetettségét szemlélteti az 5.4. ábra. A társadalmi kölcsönhatásban álló felek közül az egyik fél hathat olyan formában a másik fél szükségletkielégítésének összetevőire (pontosabban fogalmazva a szükségletkielégítés eszközeire, feltételeire, vagy a szükségletek objektív tárgyaira), hogy azokra a dolgokra és állapotokra, illetve ezek alakulására hat, amelyek a társadalmi intézményekkel összefüggésben meghatározzák a másik fél cselekvési lehetőségeit és képességeit. Például ha a vezető kinevezi az egyik beosztottját egy adott beosztásba, bizonyos munkakörbe helyezi, bizonyos munkaeszközöket bocsát a rendelkezésére, ezzel – az adott munkahelyen érvényben lévő társadalmi intézményekkel összefüggésben – hatással van a beosztott cselekvési lehetőségeire és képességeire, és ezáltal hosszú távon hatással van cselekvéseire. Vagy ha az egyik fél pénzt ad a másik félnek munkabér vagy hagyaték formájában, ezzel a másik fél bizonyos cselekvései szempontjából jelentős társadalmi képességére is hatással van. A pénznek mint a cselekvés eszközének a birtoklása aktuálisan lehetőséget nyújt a másik fél számára például arra, hogy bizonyos javakat megvásároljon, vagy szervezett képzés formájában bizonyos szakképzettséget szerezzen.

5.4. ábra: A társadalmi hatás elemi összetevői

A társadalmi hatás szubjektuma hathat olyan formában a másik fél szükségletkielégítésének összetevőire, hogy azokra a dolgokra és állapotokra hat, amelyek a másik fél cselekvéseinek a függvényében valósulnak meg, illetve változnak meg. Az ilyen hatás lehet a harmadik fejezetben (2.1Ab) úgynevezett szankció, amennyiben meghatározott szabályok érvényesítését szolgálja, de lehet nem szankció jellegű következmény is. A hatás szubjektuma ilyen formában hatással lehet a másik fél szándékaira és cselekvéseire is egyrészt azért, hogy a másik felet tájékoztatja bizonyos cselekvéseinek a várható következményeiről. Másrészt a másik fél előzetes tapasztalataira, illetve a másoktól átvett tapasztalatokra támaszkodva is alkalmazkodhat a várható következményekhez. Például a vezető pénzjutalmat helyez kilátásba arra az esetre, ha a beosztott megfelelően elvégzi a kiadott munkafeladatot, a tanár bizonyos érdemjegyet helyez kilátásba a diák bizonyos tanulmányi teljesítményéhez kapcsolódóan.

A társadalmi hatás legjelentősebb formája a társadalmi intézmények kialakítása és érvényben tartása révén megvalósuló hatás. Ily módon csupán néhány egyén, vagy az egyének viszonylag szűk köre is rendszeres társadalmi hatást és jelentős társadalmi befolyást gyakorolhat az egyének széles körére, esetleg emberek százaira, ezreire, vagy millióira is. Társadalmi hatásról csak akkor beszélhetünk, ha a szubjektum cselekvése intézmények által meghatározott, de a modern társadalomban rendszerint az intézmények kialakítására irányuló cselekvések is intézmények által meghatározott társadalmi cselekvések. Tehát társadalmi hatások intézmények kialakítása révén is érvényesülhetnek, és – mint fentebb már említettük – az ilyen hatás a társadalmi hatás legjelentősebb formája.

A negyedik fejezetben (1.2Ab) láttuk, hogy tudatosan az egyének intézményeket azzal a szándékkal hoznak létre és tartanak fenn, hogy másokat rendszeresen olyan cselekvésekre készítsenek vagy kényszerítsenek, amelyek az adott egyének számára a szükségletkielégítés pozitív, illetve minél pozitívabb összetevőit képezik. Valamint, hogy másokat eltérítsenek olyan cselekvésektől, amelyek az adott egyének számára a szükségletkielégítés negatív összetevőit képezik. Az intézmények tényleges funkciójának a definíciójában (4. fejezet: 2.2Ab) azt hangsúlyoztuk, hogy az intézmények, illetve intézmények révén az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének létrehozhatnak, illetve meghatároznak bizonyos cselekvési lehetőségeket és képességeket, s az adott intézmények által érintett egyének ezekhez igazodva cselekszenek.

A kreativisták szemléletmódját képviselő elméletek széles körében elfogadott felfogás szerint a társadalmi kölcsönhatás tulajdonképpen nem más, mint a kommunikáció.

- A társadalmi kölcsönhatás általában véve feltételezi a kommunikációt, de a kommunikáció csupán a társadalmi kölcsönhatás egyik közvetítő eszköze és megnyilvánulási formája. A kommunikáció és a társadalmi kölcsönhatás nem feltétlenül esik egybe, és nagyrészt nem felel meg egymásnak.

A kommunikáció elvileg csupán információk átadását és átvételét, valamint mindkét fél részéről azonos értelmezését jelenti. A társadalmi kölcsönhatás tartalmát viszont a cselekvések olyan vonatkozásai képezik, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit, vagy a szükségletek objektív tárgyait képezik az adott egyének számára. Társadalmi kölcsönhatás elképzelhetetlen általában kommunikáció nélkül, közvetlenül vagy közvetve minden társadalmi kölcsönhatás feltételezi a kommunikációt. Azonban egyrészt, két fél közötti társadalmi kölcsönhatás csupán esetlegesen jár együtt az adott két fél közötti, és az adott kölcsönhatást közvetítő kommunikációval. Másrészt, a kommunikáció és a társadalmi kölcsönhatás nem feltétlenül felel meg egymásnak, a kommunikáció gyakran inkább elfedi, mint kifejezi a társadalmi kölcsönhatás tartalmát.

Bár Luhmann érdeklődésének középpontjában a társadalmi kölcsönhatás mint kommunikáció áll, de elvileg sem feltételezi e két jelenség azonosságát. Luhmann szerint értelmezhetjük úgy „...a kommunikációt, mint három szelekció, az információ, a közlés és a megértés egységét, a kommunikáció csak akkor és annyiban valósul meg, ha és amennyiben a megértés létrejön.” (Luhmann 1995:147) A kommunikáció azonban nem foglalja magában szelekció negyedik típusát, a kommunikált sajátos értelem, illetve jelentés elfogadását vagy elutasítását, ezek a kommunikációhoz kapcsolódó további cselekvések. A másik fél vagy elfogadja vagy nem a közölt és megértett információt cselekvése iránymutatójaként. (I.m.:147-148, 154) A kommunikációt nem lehet úgy elgondolni mint cselekvést, és a kommunikáció folyamatát nem lehet úgy elgondolni mint a cselekvés folyamatát. (I.m.:164) Egyrészt tehát Luhmannal egyetértésben azt hangsúlyozzuk, hogy a kommunikációnak értelemszerűen vagy megfelelnek vagy nem a kommunikáció tartalmát képező információval is összefüggő cselekvések. Másrészt felfogásunk szerint a társadalmi kölcsönhatás nem csak cselekvésekben, hanem a szükségletkielégítés formailag más természetű előfeltételeiben is megnyilvánulhat, és e vonatkozásokban a kölcsönhatás különösen eltérhet a kommunikációtól.

A kommunikáció és a társadalmi kölcsönhatás közötti eltérések megvilágítására itt csak Goffman benyomáskezelésről szóló elméletére hivatkozunk. A harmadik fejezetben (1.2Ab) kissé részletesebben foglalkoztunk azzal, hogy Goffman megkülönbözteti az „előadás”, illetve a magatartás homlokzatát (front stage), amely közvetlenül hozzáférhető az értelmezés számára, a magatartás színpad mögötti (back stage) részétől. (Goffman 1981:109-113) Az adott egyénekre vonatkozó elvárások arra késztetik az egyéneket, hogy főleg cselekvéseik, illetve magatartásuk azon vonatkozásait igazítsák az elvárásokhoz, amelyek a „közönség” számára közvetlenül értelmezhetőek. Az egyénekben ugyanis belső feszültséget okoz a különbség aközött, amilyen cselekvéseket mások elvárnak tőlük, és ahogyan mások bizonyos elvárásaitól függetlenül szeretnének cselekedni. Ezért amikor az egyén egy bizonyos szituációban cselekszik, gondoskodnia kell arról, hogy az adott szituációban a magatartásáról és személyéről kialakított benyomások összeegyeztethetőek legyenek a rá vonatkozó elvárásokkal. (I.m.:13)

A kommunikáció tulajdonképpen a „színpadon” zajlik, közvetlenül hozzáférhető az értelmezés számára, és ettől jelentősen eltérhet a tényleges társadalmi kölcsönhatás, amely nagyrészt a „színpad mögött” valósul meg. Goffman szerint az egyének kialakítják a „benyomáskezelés” bizonyos technikáit avégett, hogy kedvező benyomásokat alakítsanak ki közön-

ségükben, és elrejtsek cselekvéseik bizonyos vonatkozásait és bizonyos személyes tulajdonságaikat. (Goffman 1981:133-170) Például a felsőbb vezető esetleg nyájasan elbeszélget az egyik beosztottjával, érdeklődik a családtagjai hogyléte, családi problémái felől, kifejezésre juttatja, hogy milyen nagyra értékeli a beosztott szaktudását és a munkáját. Majd miután a beosztott kilép az irodájából, felhívja az adott beosztott közvetlen vezetőjét, és arra utasítja, hogy bocsássa el azt a beosztottat, akivel az előbb beszélt. A beszélgetésből ugyanis levonhatta azt a következtetést is, hogy az adott beosztottra családi elfoglaltságai miatt a normál munkaidőn kívül kevéssé számíthat, neki viszont olyan munkaerőre van szüksége, aki túlmunkára is rendszeresen igénybe vehető.

B) A társadalmi kölcsönhatások típusai

a) A csereszerű és a játszmaszerű társadalmi kölcsönhatás

A szociológiai csereelmélet szerint a társadalmi kölcsönhatások csereszerű kölcsönhatások. Parsons is azon a nézeten van, hogy a tágabban értelmezett társadalmi kölcsönhatásokon belül az úgynevezett instrumentális kölcsönhatások tulajdonképpen olyan csereszerű kölcsönhatások, amelyekben az egyik fél cselekvéseivel bizonyos szolgáltatást nyújt a másik fél számára, aki viszont díjazásban részesíti az előbbi felet. (Parsons 1951:70-77; Parsons – Shils 1962B:208-209; ford. 1988:21) Más felfogások szerint a társadalmi kölcsönhatások esetleg lehetnek csereszerű kölcsönhatások is, de többnyire nem ilyen természetűek.

A következőkben a kölcsönhatások kiegyenlítettsége szerint megkülönböztetjük a csereszerű és a játszmaszerű társadalmi kölcsönhatásokat. A csereszerű társadalmi kölcsönhatást tulajdonképpen a társadalmi csereelméletben kialakult felfogásnak megfelelően értelmezzük. (Homans 1974; Blau 1964, Blau 1983:204-214)

- *Csereszerű társadalmi kölcsönhatásról* vagy *társadalmi cseréről* beszélünk, ha (1) mindkét fél rendelkezik egy-egy olyan létezővel, amely a másik fél számára a szükségletkielégítés előfeltételét képezi, és (2) mindkét fél számára a másik fél rendelkezésére álló létezővel való rendelkezés lenne a kedvezőbb, és így (3) létrejön az adott létezők olyan cseréje, amelynek hozadéka mindkét fél számára pozitív, de nem feltétlenül egyenértékű.

A társadalmi csere sajátos formája a piaci csere. *Piaci cseréről* akkor beszélünk, ha elvileg számtalan fél között jöhet létre ugyanazon létezők cseréje, s ez az egyenértékű csere feltételül szolgál. (Vö.: Coleman 1990:37-40) A csere tárgyat nem csupán javak képezhetik, hanem bizonyos cselekvési módok is. Így csere tárgya lehet például a másik fél befolyásának elfogadása, a másik fél érdekeinek megfelelő alkalmazkodás stb.

- *A játszmaszerű társadalmi kölcsönhatás* jellemzője, hogy az egyik fél hat a másik fél szükségletkielégítésének előfeltételeire, és viszont, de a kölcsönhatások hozadéka az egyik és a másik fél számára elvileg esetlegesen alakul, és pozitív vagy negatív egyaránt lehet.

A társadalmi kölcsönhatások esetében általában véve esetleges, hogy az egyik fél által a másik félre gyakorolt hatás kedvező-e, és milyen mértékben kedvező a másik fél számára, valamint a másik fél erre hogyan válaszol. A társadalmi kölcsönhatások elvileg csereszerű kölcsönhatások is lehetnek, de csak sajátos körülmények között jellemzőek, amelyekkel majd a tizenegyedik fejezetben foglalkozunk. A társadalmi kölcsönhatások általában, illetve többnyire úgynevezett játszmaszerű kölcsönhatások.

b) A társadalmi kölcsönhatások fő típusai

A társadalmi kölcsönhatásokat tipizálhatjuk a kölcsönhatás pozitív vagy negatív jellege és szándékolttsága szempontjából, és ily módon a 5.5. táblázat szerinti fő típusokhoz jutunk. A kölcsönhatás jellege szerint különbséget tehetünk a pozitív és a negatív kölcsönhatás között. *Pozitív kölcsönhatásról* akkor beszélünk, ha az egyik fél cselekvése kedvezően érinti a másik fél szükségletkielégítésének összetevőit és viszont. *Negatív kölcsönhatásról* viszont akkor beszélünk, amikor az egyik fél cselekvése kedvezőtlenül érinti a másik fél szükségletkielégítésének összetevőit és viszont. Egy adott kölcsönhatás természetesen az egyik fél számára lehet pozitív, a másik fél számára negatív jellegű hatás is. A szándékolttság szempontjából a kölcsönhatás lehet *szándékos kölcsönhatás*, amikor az egyik fél tudatában van annak, hogy cselekvése várhatóan milyen hatással lesz a másik félre, és ezt várhatóan milyen válasz fogja követni az érintett fél részéről, s ez a tudás hatással van cselekvései motívumaira és ezáltal cselekvéseire. Másrészt lehet *nem szándékos kölcsönhatás*, amikor az egyik fél vagy eleve nincs tudatában cselekvése másik félre vonatkozó következményeivel, vagy ha tudatában is van annak, ez a tudás érdemben nincs hatással cselekvései motívumaira és cselekvéseire.

- A *társadalmi együttműködésben* a cselekvők számára saját és mások cselekvései egyaránt a szükségletkielégítés eszközeit képezik. Az egyének belső fedezetű intézmény kialakítása révén kölcsönösen átengedik saját cselekvéseik irányítását és ellenőrzését másoknak, és ugyanakkor maguk is irányítják és ellenőrzik mások cselekvéseit az együttesen meghatározott célok megvalósításában.

Különbséget kell tennünk a pusztán funkcionális és a társadalmi együttműködés között. *Funkcionális együttműködésről* beszélhetünk, amikor az egyének cselekvései funkcionálisan, azaz valamilyen feladat ellátására vonatkozóan intézmények által összehangoltak. A cselekvések funkcionális összehangolása külső és belső fedezetű intézmények révén egyaránt történhet. A társadalmi együttműködésben az egyének cselekvéseit az együttműködésben részt vevők maguk hangolják össze belső fedezetű intézmények révén, tekintettel arra, hogy az egyes egyének cselekvései hogyan érintik mások érdekeit. Például az üzemben a különböző gépeken, a különböző műhelyekben dolgozó munkások között általában van funkcionális együttműködés, de többnyire nincs társadalmi együttműködés. Társadalmi együttműködés van például azok között a munkások között, akik egyezsége jutottak egymás között abban a kérdésben, hogy támogatják egymást a jó munkák megszerzésére irányuló törekvéseikben. A funkcionális együttműködés társadalmi szempontból többnyire csupán spontán pozitív társadalmi kölcsönhatás, sőt funkcionális együttműködés negatív társadalmi kölcsönhatás révén is megvalósulhat.

Kölcsönhatás jellege	Kölcsönhatás szándékolttsága	
	Szándékos kölcsönhatás	Nem szándékos kölcsönhatás
Pozitív kölcsönhatás	<i>Társadalmi együttműködés</i>	<i>Spontán pozitív társadalmi kölcsönhatás</i>
Negatív kölcsönhatás	<i>Társadalmi konfliktus</i>	<i>Spontán negatív társadalmi kölcsönhatás</i>

5.5. táblázat: A társadalmi kölcsönhatások fő típusai

- *Spontán pozitív társadalmi hatásról* beszélünk, ha az egyik fél cselekvése, amely számára a szükségletkielégítés eszköze, a másik fél számára a szükségletkielégítés pozitív feltétele. A spontán pozitív kölcsönhatásban az ilyen természetű hatás fordítva is érvényesül. Azaz a felek oly módon cselekszenek a másik fél számára kedvezően, hogy ez motívumaikban nem tükröződik.

Ha az egyének esetleg tudatában is vannak cselekvéseik másokra gyakorolt pozitív hatásaival, ez a tudás tulajdonképpen nem befolyásolja cselekvéseiket. Például ha a bolt tulajdonosa beszerzi a vásárlók által keresett árukat, s a vásárlók ezeket megveszik, mindkét fél pozitívan hat a másik félre. Azonban végül is egyik fél sem arra való tekintettel teszi ezt, hogy pozitívan hasson a másik félre.

- A *társadalmi konfliktus* olyan kölcsönhatás, amelyben az egyik fél cselekvése, amely számára a szükségletkielégítés eszközét képezi, a másik fél számára a negatív feltételét, és viszont. A konfliktus esetében a felek tudatosan válaszolnak a másik fél cselekvéseire, és tudatosan igazodnak a másik fél várható válaszaihoz.

Például Rex szerint a konfliktus kifejezés olyan cselekvésre vonatkozik, amelyben a cselekvő szándékosan egy másik fél vagy más felek ellenállásával szemben igyekszik az akaratát érvényesíteni. (Rex 1981:3) A konfliktuselméletek érdeklődésének középpontjában a társadalmi konfliktusok állnak. Dahrendorf konfliktuselméletének a felfogásában a társadalomban mindenhol megfigyelhető a társadalmi konfliktus, és ebből adódóan a társadalom minden eleme hozzájárul a társadalmi változáshoz. (Dahrendorf 1976:162) Felfogása szerint a társadalmi konfliktus mindenütt jelen van, ahol társadalmi élet van, és a konfliktus lényegében jó és kíváncsi. (I.m.:208) Felfogásunk szerint a társadalmi konfliktus a kölcsönhatások egyik jellemző formája, de ahhoz képest viszonylag ritka, hogy milyen mértékben jellemző a negatív társadalmi hatás és kölcsönhatás a felek között.

A társadalmi konfliktus felemás formája az egyik fél részéről a rendszeresen megfigyelhető kezdeményező negatív társadalmi hatás, a másik fél részéről az ellenállás. Ebben az esetben rendszerint csak az egyik fél kezdeményezi a másik fél vonatkozásában a negatív társadalmi hatást, és a másik fél csak e cselekvéseire válaszol, vagy éppen a kényszerítés ellenére is passzív marad.

- A *társadalmi elnyomás és behódolás* olyan kevert típus, amikor az egyik fél rendszeresen negatív társadalmi hatással van a másikra, de a másik fél erre nem negatív hatással válaszol, hanem tudatosan igyekszik úgy cselekedni, hogy minimalizálja a másik félre irányuló negatív hatásokat.

Az előbbi típustól részben eltér az elnyomás és a visszavonulás, amikor a másik fél ellenállás nélkül elfogadja a negatív hatást, de nem az ahhoz való rendszeres alkalmazkodást választja, hanem kilép az adott társadalmi szituációból. A visszavonulás függ attól, hogy az adott egyén számára mennyiben adottak legalább hasonló vagy kedvezőbb alternatívák más körülmények között. (Vö.: Rex 1981:17)

- A *spontán negatív társadalmi kölcsönhatás* olyan kölcsönhatás, amikor az egyik fél cselekvése, amely számára a szükségletkielégítés eszközét képezi, a másik fél számára a negatív feltételét, de erre a másik fél nem szándékosan, csupán saját érdekeihez igazodva válaszol.

A spontán negatív társadalmi kölcsönhatás esetében tehát mindkét fél viszonylag attól függetlenül cselekszik, hogy cselekvései várhatóan hogyan érintik a másik felet, és erre a másik fél várhatóan hogyan fog válaszolni. Például ha a termelő költségei nőnek, felemeli termékének az árát, ennek következtében a vásárlók esetleg kevesebb terméket fognak

vásárolni. Ez esetleg azt eredményezi, hogy a termelő egységnyi termékre eső költségei tovább nőnek, mivel kevesebb terméket tud eladni. Egyik félnek sem állt szándékában, hogy a másik félre eleve kedvezőtlenül hasson, cselekvéseik spontán módon érintik egymást kedvezőtlenül.

- A *társadalmi verseny* olyan közvetett negatív kölcsönhatás két fél között, amelyben mindkét fél egy harmadik félre gyakorolt befolyás révén szándékozik hozzájutni egy adott jószághoz, amelyhez csak az egyikük juthat hozzá. Mégpedig az a fél, amely cselekvéseivel jelentősebb befolyást gyakorol a harmadik félre.

Egyes szerzők nem tesznek különbséget verseny és konfliktus között. Például Luhmann szerint amikor egy rendszer céljai csak egy másik rendszer céljai terhére érhető el, versenyről beszélhetünk. (Luhmann 1995:382) Dahrendorf sem látja szükségesnek vagy kívánatosnak a különbségtételt verseny és konfliktus között. Mindkettő magában foglalja a törekvést a szűkös erőforrások megszerzésére. Felfogása szerint az egymással konfliktusban álló érdek-csoportok versenyeznek az erőért. (Dahrendorf 1976:209) Felfogásunk szerint a társadalmi verseny a konfliktustól eltérően nem közvetlenül az adott két fél közötti kölcsönhatás, közvetlenül mindketten egy harmadik egyénnel vagy csoporttal állnak kölcsönhatásban.

3.2. A társadalmi kölcsönhatások meghatározottsága

A) A meghatározottság megközelítése a fő szemléletmódokban

a) A normativista és a strukturalista szemléletmódban

Korábban (2.2Ba) foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy a fő szociológiai szemléletmódokban hogyan közelítenek a társadalmi cselekvések meghatározottságához. A társadalmi kölcsönhatások meghatározottságára vonatkozóan is igen különböző felfogásokkal találkozhatunk a szociológiaelméleti irodalomban, és – a társadalmi cselekvések meghatározottságára vonatkozó felfogásokhoz hasonlóan – a legjellemzőbb felfogások ebben az esetben is a fő szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódnak. Ez azzal is összefügg, hogy a társadalmi cselekvések eleve társadalmi kölcsönhatásokba ágyazott cselekvések, így a társadalmi cselekvések és a társadalmi kölcsönhatások meghatározó tényezői, bár nagyrészt eltérő értelemben, de végül is ugyanazok a tényezők. Egyes elméletekben nem is tárgyalják egymástól elkülönítve egyrészt a társadalmi cselekvések, másrészt a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságát.

Nézzük tehát először röviden azt, hogy hogyan közelítenek a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságához a normativista szemléletmódot képviselő elméletekben, különösen a normativista rendszerelméletben.

- A normativista szemléletmód szerint a társadalmi kölcsönhatásokat a kulturális értékek, szabályok, szerepek, különösen a szerepviszonyok határozzák meg normatív funkcióik révén, és egységes kultúrát előfeltételezve a társadalmi kölcsönhatások eleve pozitív kölcsönhatások.

Parsons normativista rendszerelméletének a felfogásában a társadalmi kölcsönhatások stabilitásának előfeltétele a kulturális értékek elsajátítása az adott egyének által. (Parsons 1951:52) A társadalmi kölcsönhatásokban a felek a közös értékek alapján és a szabályokkal

azonosulva, ezért eleve a szabályoknak megfelelően cselekszenek, és cselekvéseik pozitívan hatnak egymásra, kölcsönösen kiegészítik egymást egy harmonikus együttműködésben.

Parsons felfogása szerint a társadalmi rendszer stabil, egyensúlyban lévő állapotáról olyan kölcsönhatások esetében beszélhetünk, amelyben két vagy több egyéni cselekvő kölcsönhatásai kiegészítik egymást oly módon, hogy cselekvéseik kölcsönösen megfelelnek egymás elvárásainak. Az ilyen kölcsönhatás képezi az alapvető vonatkoztatási pontját a társadalmi folyamat valamennyi dinamikus motivációs elemzésének. Feltételezése szerint a társadalmi folyamat elsődleges törvénye a megalapozott, egyensúlyban lévő kölcsönhatások fenntartására irányuló hajlandóság. (Parsons 1951:204-205) A teljes mértékben intézményesült szabályok harmonikus, konfliktusmentes együttműködést eredményeznek a felek között. (Parsons – Shils 1962B:194 ford. 1988:9) A kölcsönhatásban lévő felek között kölcsönös érzelmi kötődés van, érzékenyek egymás beállítottságaira, azaz beállítottságaik alapvetőek egymás számára mint szankciók, illetve reakciók, és a kölcsönhatás egyesített egy érték-irányultság normatív mintájával, azaz mindkét fél elsajátította az értékmintát. Az ilyen kölcsönhatásokra az elvárások egymást kiegészítő jellege jellemző, azaz mindkét fél beállítottságai és cselekvései megfelelnek mindkét fél elvárásainak. (Parsons 1951:251-252)

A szóban forgó felfogás szerint két fél közötti társadalmi kölcsönhatásokban mindkét fél motívumai arra irányulnak, hogy egymást olyan cselekvésekre készítsék, amelyek saját szempontjukból pozitív következményekkel járnak. Amennyiben azok a normatív minták, illetve szabályok, amelyek jegyében a felek kölcsönhatásban állnak egymással, mindkét fél részéről elfogadottak és világosak, az egyik fél cselekvései a mintáknak, illetve szabályoknak megfelelően kedvező reakciókra fogják készíteni a másik felet, és fordítva. Ennek megfelelően a szabályoknak való megfelelés vagy az attól való eltérés egybeesik azzal, hogy a kölcsönhatások kedvezőek vagy kedvezőtlenek a felek számára. Tehát a cselekvők érdekei, illetve szándékai szempontjából nézve, a kölcsönhatások megszilárdulásának az alapvető feltétele az, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek a szabályoknak megfelelően cselekedjenek. A szabályoknak való megfelelés egyrészt közvetlenül kielégíti egy adott egyén saját szükséglet-diszpozícióit, másrészt ez egybeesik azzal, ahogyan az egyén mások kedvező reakcióit kiválthatja, és kedvezőtlen reakcióit elkerülheti. (Parsons 1951:37-38)

A fenti érvelés megfelelően tükrözi a valóságot abban az esetben, egyrészt ha a kölcsönhatásban lévő felek maguk alakítják ki azokat a szabályokat, amelyekhez cselekvéseik és kölcsönhatásaik során alkalmazkodniuk kell, és maguk ellenőrzik e szabályok érvényesülését, tehát ha az adott szabályokból felépült intézmény általunk úgynevezett belső fedezetű intézmény. Másrészt, ha az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, és a szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a lelki szükségletek tárgyait képezik. Ha az utóbbi szempont érvényesül, de az előbbi szempont nem, tehát az adott szabályokból felépült intézmény külső fedezetű, még többé vagy kevésbé érvényesülhetnek a Parsons által felvázolt összefüggések. Parsons tehát hallgatólagosan az általunk úgynevezett tiszta közösségi intézményekre vonatkozó feltételezésből, vagy legalább a kvázi-közösségi intézményekre vonatkozó feltételezésből indul ki (4. fejezet: 3.1A), és a társadalmi kölcsönhatásokat tulajdonképpen az általunk úgynevezett közösségi kölcsönhatásoknak tekinti. Korábban (3.1Ab) láttuk, hogy a közösségi kölcsönhatásokban az egyik fél cselekvései a másik fél lelki szükségleteinek a tárgyaira hat, és viszont, és e kölcsönhatásokhoz képest a társadalmi kölcsönhatások más természetűek.

Parsons felfogása szerint a kölcsönhatások egyensúlya akkor bomlik fel, és akkor alakul ki konfliktus a felek között, ha az egyének a szocializáció folyamán nem tanulták meg az elvárásoknak megfelelő irányultságokat, ha az adott szituációkban új tanulási problémák merülnek fel, vagy ha megváltozott a cselekvők személyisége. (Parsons 1951:205-206; 233-234) Ha a kölcsönhatások egyensúlya felbomlik, a cselekvésekre és kölcsönhatásokra

nagyrészt a deviancia lesz a jellemző. A devianciára irányuló hajlandóság, illetve a deviancia és a konfliktus megelőzése igényli a társadalmi ellenőrzés mechanizmusát, amit azonban Parsons csak rendszeres elméletén kívül, elmélete empirikus szintjén tud figyelembe venni, ahogyan arra a harmadik fejezetben (2.2Bb) rámutattunk. A normativista szemléletmód szerint tehát az egységes kultúra érvényességi körébe eső egyének között elvileg nincsenek társadalmi konfliktusok, a társadalmi konfliktusok tulajdonképpen különböző kultúrák illetve szubkultúrák képviselői közötti kulturális konfliktusok.

A normativista szemléletmódra jellemző felfogással szemben a strukturalista szemléletmódot képviselő elméletek alapvetően eltérően közelítenek a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságához, és a társadalmi kölcsönhatásokon belül a társadalmi konfliktusokat hangsúlyozzák.

- A strukturalista szemléletmód szerint az egyének és csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokat a tényszerű és tartós társadalmi viszonyok határozzák meg, illetve az e viszonyokat kifejező társadalmi struktúra határozza meg, főleg az érdekviszonyokkal és az erőviszonyokkal összefüggésben.

A társadalmi cselekvések meghatározottságának a tárgyalásánál is említettük, hogy a strukturalista elméletekben az átfogó és tényszerű társadalmi környezet legjellemzőbb vonásait fejezi ki a társadalmi struktúra fogalma. A társadalmi struktúrában elfoglalt helyzet alapján az egyének környezetében lévő különbségek és hasonlóságok különbségeket és hasonlóságokat idéznek elő az egyének magatartásában, és ezzel összefüggésben meghatározzák a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat. (Hechter 1987:4-6) A társadalmi kölcsönhatások meghatározottságára vonatkozó strukturalista megközelítési mód szemléltetésére Ralf Dahrendorf konfliktuselméletét hozzuk fel példának.

Mint már említettük, Dahrendorf konfliktuselméletének a felfogásában a társadalomban mindenhol megfigyelhető a társadalmi konfliktus, és ebből adódóan a társadalom minden eleme hozzájárul a társadalmi változáshoz. (Dahrendorf 1976:162) Felfogása szerint a társadalmi konfliktus mindenütt jelen van, ahol társadalmi élet van, és a konfliktus lényegében jó és kívánatos. (I.m.:208)

Az említett szerző szerint a konfliktuselemzés első feladata az erő (power) és a hatalom (authority) eloszlása szerinti társadalmi helyzetek, azaz a domináns és az alávetett helyzetek meghatározása. Fogalmilag és empirikusan az elemzés minden további lépése az erő és a hatalom eloszlásának az elemzéséből következik. Minden társadalmi szerveződésben bizonyos helyzetekben lévők fel vannak ruházva azzal a joggal, hogy ellenőrzést gyakoroljanak más helyzetekben lévő egyének felett. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy az erő és a hatalom egyenlőtlen, az egyének bizonyos köreit egymástól megkülönböztető eloszlása létezik. Dahrendorf egyik központi feltételezése, hogy a hatalomnak ez a megkülönböztető eloszlása elkerülhetetlenül a rendszeres társadalmi konfliktusok meghatározó tényezőjévé válik. Az ilyen csoport-konfliktusok strukturális forrását a társadalmi szerepek olyan elrendezése képezi, amely az egyének bizonyos köreit felruhazza a dominancia és az alávetettség elvárásaival. A csoportok közötti konfliktusok az erőviszonyok strukturálisan szükségszerű, a hatalom gyakorlásából adódó termékei. (Dahrendorf 1976:165-166)

A csoportok közötti konfliktusok szociológiai elemzésében az elemzés egysége mindig egy sajátos társulás, és abban a helyzetek kettőssége. (Dahrendorf 1976:171) A dominancia és az alávetettség kettőssége a társadalmi társulások, pontosabban fogalmazva az úgynevezett kényszerűen összehangolt társulások közös jellemzője. (I.m.:169) „Mi mindig megfigyelhetjük a helyzetek kettősségét a kényszerűen összehangolt társulásban a hatalom eloszlásának vonatkozásában. (...) Az adott társulásban világos vonalat lehet húzni, legalábbis az elméletben, azok között, akik részt vesznek a (hatalom – FZ) gyakorlásában, és akik alá

vannak vetve mások hatalmi rendelkezéseinek.” (I.m.:170) Az egymással konfliktusban álló csoportok formálódásának alapvető oka a hatalom eloszlása, és a hatalom eloszlásának kettőssége miatt kettő, és csakis kettő konfliktus-csoport formálódik. (I.m.:172-173)

Dahrendorf egyik alapvető tétele tehát az erő, illetve a hatalom kettős eloszlására vonatkozik. Ehhez kapcsolódik az a másik alapvető tétel, hogy a társulásban az erő, illetve a hatalom eloszlása szerinti helyzetek, azok betöltői számára ellentétes érdekeket foglalnak magukban. A domináns helyzet elfoglalóinak és az alávetett helyzet elfoglalóinak érdekei ellentétesek egymással. Marxra hivatkozva az érdekek „kvázi-objektív” felfogását képviseli, amely szerint ezeket az érdekeket az egyéneken kívüli tényezők határozzák meg, ezek az érdekek „...kívülről vannak rányomva az egyénre, az egyén részvétele nélkül.” (Dahrendorf 1976:174) A konfliktus-csoportok szociológiai elemzésének a céljára feltételezi az adott helyzetekben lévő egyének cselekvéseinek bizonyos, strukturálisan létrehozott irányultságait. A cselekvés tudatos irányultságainak az analógiájára ezt a strukturálisan létrehozott irányultságot nevezi érdeknek. (I.m.:175)

A strukturálisan létrehozott objektív érdekeket az adott egyének domináns vagy alávetett helyzete határozza meg, és ezek az érdekek a fennálló állapot fenntartására vagy módosítására irányulnak. A domináns helyzetben lévők érdeke az adott, számukra hatalmat biztosító társadalmi struktúra fenntartására irányul. Az alávetett helyzet ezzel szemben olyan érdeket foglal magában, amely azoknak a társadalmi körülményeknek a megváltoztatására irányul, amelyek az adott helyzet betöltőit megfosztják a hatalomtól. A konfliktus-csoportok, illetve az így értelmezett társadalmi osztályok közötti konfliktusok ugyanakkor a hatalom és a hatalmi viszonyok legitimitása körüli konfliktusok is. A domináns csoport érdeke hatalma legitimitása ideológiájának a kialakítása, míg az alávetett csoport érdeke fenyegetést jelent ezen ideológia, és az általa legitimálni szándékozott hatalmi viszonyok számára. (Dahrendorf 1976:176)

Az egymással szemben álló konfliktus-csoportokból szerveződnek az érdek-csoportok, amelyek jellemzője a viselkedés közös módja, és az ilyen csoportok a csoport-konfliktus valóságos cselekvői. Az érdek-csoportok struktúrával, szervezeti formával, programmal vagy céllal, és tagsággal rendelkeznek. (Dahrendorf 1976:180) Elvileg minden társulásban két érdek-csoport áll egymással konfliktusban, egyrészt a domináns, másrészt az alávetett érdek-csoport. (I.m.:184) Dahrendorf az osztály kifejezést a hatalmi viszonyok szerinti konfliktus-csoport értelmében használja. Az ilyen értelemben vett osztályokat – Marxal ellentétben – elvileg nem köti gazdasági meghatározó tényezőkhez, hanem az erő, illetve a hatalom eloszlásához. (I.m.:201-204)

Fentebb láttuk, hogy normativista megközelítésben a társadalmi kölcsönhatásokat bizonyos értelemben a szabályok határozzák meg normatív funkcióik révén, és a társadalmi kölcsönhatások eleve megfelelnek a szabályoknak. Strukturalista megközelítésben a társadalmi kölcsönhatásokat elvileg a szabályoktól függetlenül létező tényszerű, illetve objektív érdekek, erők, társadalmi viszonyok határozzák meg, és a társadalmi kölcsönhatások csupán esetlegesen felelnek meg bizonyos szabályoknak. Például Rex konfliktuselméletében eleve feltételezi, hogy a felek megfelelően megértik a releváns szabályokat, de kölcsönhatásaikban a szabályokat nem mint cselekvéseikre vonatkozó elvárásokat veszik figyelembe, hanem a szabályokat mint eszközöket veszik igénybe a másik fél cselekvéseinek a befolyásolásában, és saját érdekeik érvényesítésében. Szélsőséges esetben az egymással konfliktusban álló felek fizikai kényszerítést használnak egymással szemben, amennyiben azonban a fizikai kényszerítő eszközök igénybevétele korlátozott, a konfliktus az erkölcsi és a jogi érvelés formáját ölti. Mindkét fél igyekszik úgy értelmezni a releváns szabályokat, hogy ezzel elősegítse céljainak az elérését. Mindkét fél igyekszik sajátos érveléssel és racionalizálással alátámasztani saját törekvéseit, és leleplezni a másik fél álláspontjának tisztességtelenségét vagy ideologikus természetét, és a másik fél cselekvéseinek deviáns jellegét. (Rex 1981:11-13)

b) A kreativisták és a racionalisták szemléletmódjában

A harmadik fejezetben (1.2Ab) rámutattunk arra, hogy a normativista és a kreativisták szemléletmódjainak határán elhelyezkedő szociológiai elméletek általában véve hangsúlyozzák a kultúra jelentőségét a társadalmi cselekvések és a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságának a magyarázatában, de érdeklődésük középpontjában a cselekvési szituációk viszonylag szabad definiálásának az értelmezési folyamata áll. A normativista-kreativisták szemléletmódjainak képviselőiként a társadalmi kölcsönhatások meghatározottsága vonatkozásában is bemutathatnánk például Goffman szimbolikus interakcionista elméletét, Schütz, valamint Berger és Luckmann fenomenológiai szociológiai elméletét. Vagy amit a társadalmi cselekvések meghatározottsága vonatkozásában Habermas kommunikatív cselekvéselméletéről korábban (2.2Ba) röviden elmondtunk, megfelelően szemlélteti Habermas normativista-kreativisták szemléletmódját a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságára vonatkozóan is.

Az említett, és már munkánk más részeiben röviden tárgyalt elméletek helyett az alábbiakban Niklas Luhmann rendszerelméletét hozzuk fel példának, a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságára vonatkozó normativista-kreativisták, illetve nagyjából a kreativisták megközelítési módjainak szemléltetésére. Ez az elmélet ugyanis a normativista-kreativisták szemléletmódjainak képviselőjének is tekinthető, de Luhmann szemléletmódja közelebb áll a kreativisták, mint a normativisták szemléletmódjához. Kiinduló előfeltételezései a kreativisták szemléletmódjainak alapelveinek felelnek meg, de később bizonyos értelemben feltételezi a kulturális szabályok, szerepek és értékek cselekvők számára eleve adott létezését.

Egy ilyen rövid ismertetésben elkerülhetetlen, hogy jelentős mértékben leegyszerűsítsük, és kissé átértelmezzük Luhmann felfogását a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságára vonatkozóan. Az ismertetés kiindulópontjának a megválasztása sem mentes a nehézségektől, mert Luhmann elméletének alapvető jellemzője a körköröség. (Balogh – Karácsony 2000:298) Az intézményes szociológia elméletében eddig általunk kifejtett gondolatokhoz kapcsolódva mégis az tűnik a legjobb megoldásnak, ha az értelem vagy jelentés fogalmából indulunk ki. Luhmannnál az értelem fogalma leegyszerűsítve azt fejezi ki, hogy a cselekvők cselekvési lehetőségei bővebbek, mint azok a cselekvési lehetőségek, amelyek cselekvésekben is megjelennek. „Az értelem jelensége úgy jelenik meg, mint a tapasztalás és a cselekvés más lehetőségeire történő hivatkozások többlete.” (Luhmann 1995:60, ford. 2000:96) „...az értelem bőséges (redundant) lehetőségekkel lát el egy aktuális tapasztalást vagy cselekvést.” (Uo.)⁴ Az értelemi rendszerek számára a környezet is az értelem formájában adott. (I.m.:61, ford. 97) Tehát fogalmazhatunk részben ahhoz hasonlóan, ahogyan a második fejezetben (4.1Ab) fogalmaztunk, hogy az értelmes egyének – Luhmann kifejezésével élve az emberi lények, vagy az egyéni lelki rendszerek – cselekvési lehetőségek köznapiságai fogalmaiban értelmezik környezetüket. A szóban forgó szerző felfogása szerint az egyéni lelki rendszerek és a társadalmi rendszerek értelmi rendszerek, és az értelmi rendszerek számára a környezet is értelem formájában adott. (I.m.:37, 61, 109)

A Luhmanni rendszerelméletben fontos szerepet tölt be az összetettség és az esetlegesség fogalma. Összetettnek akkor nevezi az egymással összefüggő elemek összességét, ha az elemek összekapcsolódó képességének belső korlátozottsága miatt nem lehet minden elem bármikor kapcsolatban az összes többivel. Tehát az összetettség magában foglalja a szelekció szükségességét a viszonyok vonatkozásában. (Luhmann 1995:24-25) A szelekció elhelyezi és minősíti az elemeket, de más viszonyok is kialakulhatnak. Az esetlegesség (contingency) fogalma azt fejezi ki, hogy valami lehetséges, de lehetséges másképpen is, nem szükségszerű, de nem is lehetetlen. (I.m.:25, 106)

⁴ Az idézetek a magyar fordítástól kissé eltérnek.

Luhmann előfeltételezése szerint az, hogy a különböző cselekvési lehetőségek közül melyek valósulnak meg cselekvések formájában is, elvileg esetleges. Ha két cselekvő fél mint rendszer egymás környezetében található, mindkét fél cselekvéseire, és a két fél közötti kölcsönhatásokra a kettős esetlegesség jellemző. Kultúramentes körülményeket feltételezve, és a kölcsönhatásban álló két felet két különálló önvonatkozató rendszernek tekintve, az adott kölcsönhatásokon belüli cselekvéseik meghatározatlanok. Kölcsönhatásaikra a kettős esetlegesség jellemző, mivel egyik fél sem láthatja előre, hogy bizonyos cselekvéseire a másik fél hogyan fog válaszolni, ezért annak sem lehet tudatában, hogy neki hogyan kellene cselekednie. E probléma megoldására Luhmann nem fogadja el azt a normativista megoldást, amely szerint a közös kultúra, a kulturális értékekkel és szabályokkal való azonosulás biztosítja a kölcsönhatásban álló felek cselekvéseinek az összehangolását. (Luhmann 1995:103-104)

A fenomenológiai és a rendszerelméleti felfogás módosításával és egyesítésével igyekszik megoldást találni a kettős esetlegesség fent említett problémájára. (Luhmann 1995:106) E szerint az egyik fél mintegy javaslatot tesz a szituáció definiálására azáltal, hogy puhatolózva cselekszik valahogyan, és várja, hogy a másik fél erre hogyan válaszol. A másik fél válasza, függetlenül attól, hogy pozitív vagy negatív, hozzájárulhat a szituáció tisztázásához, és ezáltal az esetlegesség csökkentéséhez, és így a résztvevők tovább haladhatnak a szituáció meghatározása felé. (I.m.:104-105) A társadalmi rendszer annak révén jön létre, hogy mindkét fél tapasztalja a szituáció meghatározatlanságát és a kettős esetlegességet, és ebben az esetben valamelyik fél bármilyen cselekvése jelentős a struktúra formálódása számára. A kettős esetlegességgel jellemezhető szituációk tisztázása igényli a kommunikációt, a kommunikáció elindításához igényli a kölcsönös megfigyelés és az elvárások minimumát, de elvileg kizárt, hogy a felek kölcsönösen és teljes mértékben megértsék egymást. (I.m.:108)

Az egymással kölcsönhatásban álló felek kölcsönösen feltételezik a meghatározatlanságot és a meghatározhatóságot az egymáshoz fűződő viszonyaikban. Hatékonyabban tudnak közeledni egymáshoz, ha (mint rendszerek) feltételezik a meghatározhatóságot a környezethez fűződő kapcsolatukban, és ezen keresztül szemlélik önmagukat, és megpróbálják befolyásolni a másik felet is, a másik fél környezetére való tekintettel. (Luhmann 1995:109) A szituáció eleve bizonytalan, de feltételezéseik révén bizonyosságot hoznak létre a valóságra vonatkozóan, mivel kölcsönösen feltételezik a másik fél részéről tapasztalt feltételezéseket. Megpróbálják saját cselekvéseikkel befolyásolni azt, amit megfigyelnek, és a visszacsatolásból ismét tanulhatnak. Ily módon alakul ki valamiféle rend, amely meghatározott az azt lehetővé tevő rendszerek összetettsége által, amely azonban nem jelenti azt, hogy ez az összetettség eleve kiszámítható és ellenőrizhető. Luhmann az ily módon kialakuló rendet nevezi társadalmi rendszernek. (I.m.:110)

A társadalmi rendszerben tehát nincs alapvető bizonyosság a fennálló állapotokra és mások várható viselkedésére vonatkozóan. Csak a bizonytalanság csökkenthető bizonyos mértékben, a résztvevők saját cselekvéseire vonatkozóan. A tartós struktúrák, a rendszerformáló kényszerek úgy értelmezhetőek, mint az eleve bizonytalan szituációkban a saját viselkedés biztosításának a lehetőségei. A cselekvés tehát magából a cselekvésből jön létre, a cselekvéseket bizonyos értelemben cselekvések határozzák meg. (Luhmann 1995:110) Az egyik cselekvő fél a másik fél várható cselekvéseinek az ismerete és számításba vétele helyett, a másik fél szabadságát megengedve korlátozza magát olyan tudásra, amely hozzájárul az esetlegesség kezeléséhez. (I.m.:112) A társadalmi rendszer körkörösén zárt egység. Ebben az egységben minden elem meghatározottsága egy másik elem meghatározottságától függ, és az egység pontosan ebben áll. Ez úgy is jellemezhető, mint önszabályozó meghatározatlanság. „Nem engedem meg magamnak, hogy te meghatározz, ha te nem engeded meg magadnak, hogy én meghatározzalak.” (I.m.:117) A társadalmi rendszer tehát egy nagyon instabil struktúra, amely azonnal összeomlik, ha nem folytatódik. (I.m.:118)

Az értelmes egyének, illetve az egyéni lelki rendszerek szimbolikus általánosítások révén az adott szituációk értelmét elvárásokba sűrítik, elvárások formájában teszik ki magukat környezetük esetlegességének. Az elvárások a lehetőségek közötti szelekció révén formálódnak, amelyek révén a cselekvők jobban és gyorsabban tájékozódhatnak. (Luhmann 1995:96, 267) Luhmann az az egyéni lelki rendszerek esetében úgy értelmezi az elvárásokat, mint amelyek az irányultság egy formáját fejezik ki, amelyek révén a rendszer önmagára vonatkoztatva megvizsgálja környezete esetlegességét, és ezáltal saját bizonytalanságát kezeli. (I.m.:268) Az önmagában meghatározatlan környezetet elvárások formájában értelmezi ahhoz, hogy megérthesse és felhasználhassa. (I.m.:368)

A társadalmi rendszerben a kommunikáció az a folyamat, amelyben formálódnak a cselekvések és a kölcsönhatások. (Luhmann 1995:137) Korábban már idéztük Luhmannról, hogy értelmezhetjük úgy „...a kommunikációt, mint három szelekció, az információ, a közlés és a megértés egységét...” (I.m.:147) A kommunikáció azonban nem foglalja magában szelekció negyedik típusát, a kommunikált sajátos jelentés elfogadását vagy elutasítását, ezek a kommunikációhoz kapcsolódó további cselekvések. A másik fél csak esetlegesen fogadja el a közölt és megértett információt cselekvése iránymutatójaként. Elvileg esetleges, hogy a kommunikáció jár-e a közölt értelemnek megfelelő következményekkel a felek cselekvéseire és kölcsönhatásaira vonatkozóan. (I.m.:147-148, 154)

Luhmann felfogásának eddigi ismertetéséből az derülhetett ki, hogy a kreativista szemléletmód alapelveit fogadja el, amely szerint a cselekvések és kölcsönhatások nem magyarázhatók meg valamilyen eleve adott kulturális mintára vagy struktúrára hivatkozva. Azonban elméletében a normativista szemléletmód bizonyos mértékű elfogadása figyelhető meg, főleg abban a tekintetben, hogy jelentős szerepet szán egyrészt az úgynevezett szimbolikus általánosított médiumoknak, másrészt a kettős kódoknak a cselekvések és kölcsönhatások magyarázatában. E vonatkozásokban Luhmann nagyrészt ellentmond a szituációk esetlegességére, és a közös kultúra hiányára vonatkozó eredeti előfeltételezéseinek.

Felfogása szerint a szimbolikus általánosított kommunikációs médiumok biztosítják, hogy a felek a kommunikáció tartalmát elfogadják, és annak megfelelően cselekedjenek. (Luhmann 1995:149) Meghatározása szerint „Szimbolikus általánosítottnak olyan médiumot kívánunk nevezni, amely általánosításokat használ arra, hogy szimbolizálja a szelekció és a motiváció közötti kapcsolatot, azaz e két tényezőt mint egységet képviseli.” (I.m.:161) Ilyen médiumok például a bizalom, a szeretet, a tulajdon, a pénz, az erő (power), a jog, kezdetleges formában a vallásos hit, vagy az úgynevezett alapvető értékek. A médiumok funkciója az, hogy valamilyen szelekciót összekapcsoljanak egy motívummal. A médiumok révén a kommunikáció szelekciója a motiváció eszközeként is működik, és a médiumok ezáltal biztosítják a javasolt szelekció elfogadását. (Uo.)

A kommunikáció tartalmát képező információk elfogadását, és a kölcsönhatásban álló felek cselekvéseinek az egymáshoz igazítását jelentős mértékben elősegítik az úgynevezett kettős sémák vagy kettős kódok. A rendszer sematizálhatja a másik rendszer összetettségét, illetve cselekvését például mint barátságos/barátságtalan, hasznos/káros, jó/rossz, helyes/helytelen, megfelelő/eltérő, igaz/hamis, jogos/jogtalan. A kettős séma vagy kettős kód előnye, hogy ha az egyik fél meghatározza a kódot, ezután megengedheti a másik fél számára is a választást az adott kód két lehetősége között. A másik fél mint rendszer összetettsége annyiban elfogadott, amennyiben az egyik fél eleve nem tudja, hogy a másik fél a két lehetőség közül melyiket fogja választani. Ez az összetettség mégis problémamentes lehet, mivel az egyik fél már kész kapcsolódó viselkedéssel rendelkezik a másik fél mindkét lehetséges cselekvése esetére. A sematizálás arra készíti, illetve kényszeríti az egyik felet mint rendszert, hogy elfogadja a másik rendszer autonómiáját és viselkedésének esetlegességét. Késznek kell lennie arra, hogy

saját összetettségét úgy alakítsa, hogy megfeleljen a másik fél autonómiának. (Luhmann 1995:233)

Luhmann tehát nem ért egyet a normativista szemléletmóddal azzal a nézetével, amely szerint a társadalmi kölcsönhatások rendezettsége azon alapszik, hogy tagjai tételesen elfogadják a közös érték- és szabályrendszert. (Luhmann 1982:73-74) Felfogása szerint az adott rendszer vagy alrendszer cselekvőinek nem kell egyetérteniük abban, hogy mi a követendő érték, csupán azokat az általánosabb szempontokat kell elfogadniuk a kommunikációk vonatkoztatási pontjaiként, amelyeket kettős kódoknak nevez. Egy társadalmi alrendszer annyiban alakul ki, amennyiben egy sajátos kettős kód köré szerveződik, amennyiben az adott kettős kód sikeresen intézményesült a társadalmi tevékenység adott területén. A sajátos kettős kód szelektálja az alrendszeren belüli kommunikációkat, s ennek megfelelően a cselekvéseket. A kettős kód intézményesítése egy adott alrendszerben nem feltétlenül vezet a kommunikációban részt vevők egyetértésére, de meghatározza a választási lehetőségeket, a kérdések felvetésének a módját, az ösztönzőket a tájékozódáshoz. (I.m.:168-172)

Végül azt a problémát vetünk fel Luhmann rendszerelméletére, különösen a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok magyarázó szerepére vonatkozóan, amelyet maga Luhmann is megfogalmaz. Felfogása szerint a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok biztosítják, hogy a felek a kommunikáció tartalmát elfogadják, és annak megfelelően cselekedjenek. De ez az elmélet arra nem ad magyarázatot, hogy az egyének miért fogadják el a szimbolikusan általánosított médiumokat, vagy a kommunikáció tartalmának ellentmondó viselkedés miért alakul ki annak ellenére, hogy elvileg egy adott médium által irányított. Luhmann szerint a médiaelmélet és a tranzakciós elméletek (például a csereelmélet és a konfliktuselmélet) egyesítésére lenne szükség ahhoz, hogy megértsük, a társadalmi rendszerekben a kommunikáció mennyiben eredményezi a közölt jelentések elfogadását vagy elutasítását. Ez szerinte is feltételezné a társadalom és a társadalmi kölcsönhatás általános, teljesen fejlett elméletét. Luhmann azonban e „mellékutakra” való letérés helyett megmarad a kommunikáció általános elméletének a síkján. (Luhmann 1982:149-150)

A normativista-kreativista szemléletmódot és a kreativista szemléletmódot képviselő elméletek között nincs éles határ. Többnyire a kreativista szemléletmód képviselői is elismerik, hogy az átfogó és viszonylag tartós társadalmi környezet a valóságban bizonyos értelemben és bizonyos mértékben meghatározza a társadalmi kölcsönhatásokat, de elvileg a társadalmi kölcsönhatások esetlegességét hangsúlyozzák.

- A kreativista szemléletmód szerint az elvileg esetleges cselekvési szituációk értelmezését az egyének az adott szituációk más résztvevőivel való kölcsönhatásokban alakítják ki, és az így kialakult, de csupán az adott konkrét szituációkra érvényes értelmezések ugyanakkor meg is határozzák a közöttük megfigyelhető társadalmi kölcsönhatásokat.

Az alábbiakban arra mutatunk rá, hogy a szimbolikus interakcionizmus viszonylag tisztán kreativista felfogásában hogyan közelítenek a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságához. E felfogás szerint a mindennapi kölcsönhatások során az egyének szóbeli kommunikáció révén kialakítják a valóság közösen osztott értelmezését, és erre alapozva hangolják össze cselekvéseiket. Ez a folyamat magában foglal számvetést, lemondást, helyreigazítást, a motívumok szókészletét, amelyek révén az egyének irányítják mások benyomásait, és elősegítik a folyamatos kölcsönhatást. (Sandstrom – Martin – Fine 2001:223)

Blumer szimbolikus interakcionista felfogásában a társadalmi kölcsönhatásokat az adott közvetlen szituáció, és e szituációt alkotó egyének szubjektív tulajdonságai határozzák meg. E közvetlen meghatározó tényezőkön túl általánosabb környezeti tényezők nem határozzák meg a társadalmi kölcsönhatásokat. Blumer a holista, különösen a normativista szemléletmódot

képviselő elméletek legjelentősebb hiányosságának azt tartja, hogy csupán bizonyos meghatározó tényezők (szerepek, státuszok, szabályok, értékek) szükségszerű következményeinek tekintik a társadalmi kölcsönhatásokat és a társadalmi cselekvéseket. Figyelmen kívül hagyják a társadalmi kölcsönhatást mint önálló formáló folyamatot, amelyben a cselekvők irányítják, ellenőrzik, átalakítják cselekvéseik irányvonalát, annak fényében, ahogyan ők találkoznak mások cselekvéseivel. (Blumer 1969:52-53)

Elismeri, hogy a társadalomban, különösen a „megszilárdult társadalomban” a társadalmi kölcsönhatásokon belüli cselekvések túlnyomó része a közös cselekvés ismétlődő mintáinak formáiban létezik. Ahogy írja, a legtöbb kölcsönhatásban a résztvevők „...előzetesen rendelkeznek egy szilárd megegyezéssel arra vonatkozóan, hogy hogyan kell cselekedni és hogyan fognak mások cselekedni. Közös és előzetesen létrehozott jelentéseket osztanak arra vonatkozóan, hogy mit várnak el a résztvevők egymás cselekvéseiben, és ennek megfelelően valamennyi résztvevő képes irányítani saját viselkedését e jelentések által.” (I.m.:17) Ezzel szemben azonban azt hangsúlyozza, hogy egyrészt új szituációk állandóan felmerülnek a csoport életében, amelyek problematikusak, és az ilyen szituációkban a létező előírások nem megfelelőek. Másrészt a résztvevőknek újra kell szervezniük az előzetesen kialakított és ismétlődő közös cselekvéseket is, a jelzések és értelmezések kettős folyamata révén, amelyben a jelentések éppúgy ki vannak téve a megkérdőjelezésnek, mint a megerősítésnek. (I.m.:18) „A csoportéletben a társadalmi folyamat az, amely létrehozza és fenntartja a szabályokat, nem a szabályok azok, amelyek létrehozzák és fenntartják a csoportéletet.” (I.m.:19)

Amennyiben a cselekvők figyelembe veszik egymás cselekvéseit, megállítják és újraszervezik saját cselekvéseiket, szándékaikat, vágyaikat, érzéseiket és beállítottságaikat hozzáigazítják mások cselekvéseikhez. Hasonlóan meg kell ítélniük az értékek, a szabályok és előírások illeszkedését ahhoz a szituációhoz, amelyet mások cselekvései formálnak. Blumer szerint a szimbolikus kölcsönhatást mint önálló jelenséget kell tanulmányozni. (Blumer 1969:66) Az emberek közötti kölcsönhatásokban az egyének nem közvetlenül egymás cselekvéseire válaszolnak, hanem e válaszok mindig egymás cselekvéseinek tulajdonított jelentéseken alapulnak. Az emberek közötti társadalmi kölcsönhatásokat tehát a szimbólumok használata, az értelmezés, illetve az a folyamat közvetíti, amelyben egymás cselekvéseinek jelentését megállapítják. (I.m.:79)

- A racionalista szemléletmód szerint a társadalmi kölcsönhatásokat az határozza meg, hogy az egymással kölcsönhatásban álló egyének a számukra adott alternatívák figyelembevételével a cselekvési hozadék maximalizálására vagy optimalizálására törekcszenek, és eközben figyelembe veszik mások alternatíváit és várható cselekvéseit.

A racionalista szemléletmódra jellemző megközelítés példáiként az alábbiakban egyrészt a társadalmi csereelméletről, másrészt a játékelméletről teszünk említést.

Blau társadalmi csereelméletének alapfeltevése, hogy az egyének azért lépnek egymással kölcsönhatásba, mert ez jutalmazó, illetve pozitív következményekkel jár számukra. Felfogása szerint a csere olyan társadalmi cselekvés, amely magában foglalja mások kedvező reakcióinak az elvárását. A másik fél, aki haszonhoz jut az adott egyén cselekvése révén, kifejezett formában vagy hallgatólagosan kötelezettséget vállal a viszonzásra. A csere egyoldalú kezdeményezése diffúz kötelezettséget hoz létre a kedvezményezett fél részéről, a viszonzás formája – a tisztán gazdasági cserétől eltekintve – általában meghatározatlan. Amennyiben a másik fél más módon nem képes az ellenszolgáltatásra, részben alárendelődik a kezdeményező félnek, s alkalmazkodással viszonzhatja a másik fél által nyújtott hasznot. Ha a kedvezményezett fél kötelezettségét nem teljesíti, elveszítheti a másik fél támogatását, s esetleg negatív szankciókra is számíthat. (Blau 1983:204-214)

A játékelmélet tárgyát az úgynevezett stratégiai döntések képezik, amelyekre több egyén, illetve játékos döntéseinek kölcsönös függősége jellemző. (Ismerettséghez felhasználva különösen: Lyons 1994:93-98; Szántó 1998:14-15; Mészáros 2003:1-8) A játékelméletben a vizsgált kölcsönhatásokat játéknak nevezik, a kölcsönhatások résztvevői a játékosok, akik lehetnek egyének, de lehetnek cselekvések szubjektumaiként értelmezhető csoportok is. A kölcsönhatások vonatkozásában valamennyi cselekvő számára adottak bizonyos alternatívák, és egy adott alternatíva kiválasztásával a cselekvők előidézik a játék bizonyos kimenetelét nem csak önmaguk, hanem bizonyos mértékben mások számára is. A játék résztvevői racionális cselekvők, akik az alternatívák közül kiválasztják a maximális, illetve optimális alternatívát, és ennek megvalósítására törekszenek. A stratégia az egymást követő döntések, illetve cselekvések terve, figyelembe véve mások várható döntéseit és cselekvéseit, valamint azt is, hogy mások milyen döntést várnak az adott játékostól. Kifizetésnek is nevezik egy adott stratégiakombináció mellett egy adott játékos cselekvéseinek a hozadékát.

Különbséget tehetünk az együttműködő és a nem együttműködő vagy konfliktusos játékok között. Az együttműködő játékokban a játékosok bármely csoportja képes koalíció kialakítására. A koalíció a játékosok olyan csoportja, amelynek tagjai egyességre jutottak a stratégia vonatkozásában, és képesek érvényre juttatni a kialakult egyességet. A konfliktusos játékokban a játékosok elkülönülten döntenek, a másokkal való megegyezés nélkül. Az ilyen játékokban azonban az egyes játékosok szempontjából racionális döntés gyakran jár olyan következményekkel, amelyek valamennyi játékos számára kedvezőtlenebbek a játék azon kimeneteléhez képest, amelyet más stratégiák választása idézett volna elő. Az úgynevezett társadalmi dilemmák alkotják a játékelmélet központi tárgyát. A társadalmi dilemmák olyan szituációkon belüli döntésekre jellemzőek, amelyekben ellentmondás létezik az egyéni és a kollektív racionalitás között. Három társadalmi dilemma kapott különös figyelmet az irodalomban. Ezek a bizalom, a verseny és a cselekvések összehangolásának a problémája. (Heckathorn 2001:276-278)

A játékok különbözhetnek abból a szempontból is, hogy a játékosok lépései egyidejűek, vagy egymást követők. Ha a különböző játékosok lépései egymást követik, egy adott játékos döntése függ mások korábbi döntéseitől, illetve attól, hogy bizonyos lépéseire milyen választ vár másoktól. Egyidejű lépéses játékok esetében az egyes lépésekkel kapcsolatos döntések mások ugyanazon időbeni lépésével vagy lépéseivel kapcsolatos elvárásokon alapulnak. Az elosztható nyeresmény, illetve összes kifizetés szempontjából a játékok lehetnek állandó összegű játékok vagy változó összegű játékok. Az állandó összegű játékok esetében egy eleve meghatározott nyeresmény játékosok közötti elosztásáról van szó. Ilyen esetben az egyik játékos kifizetése eleve együtt már mások veszteségével. A változó összegű játékokban viszont a cselekvők döntései és cselekvései nem csak a kifizetések megoszlását, hanem a kifizetések nagyságát is befolyásolja.

A játékok különbözhetnek továbbá abból a szempontból, hogy milyen információkkal rendelkeznek a játékosok saját és mások döntéseiről, stratégiáiról és kifizetéseiről. Az informáltság szempontjából a játékok lehetnek egyrészt teljes információs játékok, amelyekben a játékosok pontosan ismerik az alternatíváikat, és a mások alternatíváit is, és megfigyelhetik mások lépéseit. Másrészt lehetnek olyan játékok, amelyekben az információk hiányosan állnak rendelkezésre, és a résztvevők lehetnek egyenlő mértékben vagy különböző mértékben informáltak. Különbséget tehetünk egyszeri játékok, és ugyanazon résztvevőkkel ismétlődő játékok között. Az ismétlődő játékok esetében fontos a résztvevők döntései szempontjából, hogy várhatóan véges számú vagy végtelen az ismétlődések száma.

B) A meghatározottság intézményes megközelítése

a) A meghatározottság főbb tényezői és összefüggései

A társadalmi kölcsönhatások meghatározottságának az elemzésével részletesen majd munkánk harmadik és negyedik részében, főleg a tizenegyedik fejezetben foglalkozunk. A következőkben a társadalmi jelenségek további részletes elemzésének a megalapozása céljából mutatunk rá arra a megközelítési módra, ahogyan az intézményes szociológia elméletében közelítünk a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságához. A következőkben tehát azokat a legáltalánosabb összefüggéseket emeljük ki, amelyeket majd munkánk további részeiben és fejezeteiben részletesen kifejtünk. Az egyszerűség kedvéért csak két, egymással kölcsönhatásban lévő félről, mégpedig két egyénről beszélünk, de a következő összefüggések elvileg tetszőleges számú egyének közötti kölcsönhatásokra értelmezhetők. Munkánkban majd foglalkozunk azzal a kérdéssel is, hogy társadalmi cselekvések és társadalmi kölcsönhatások szubjektumai az egyének bizonyos értelemben vett csoportjai is lehetnek.

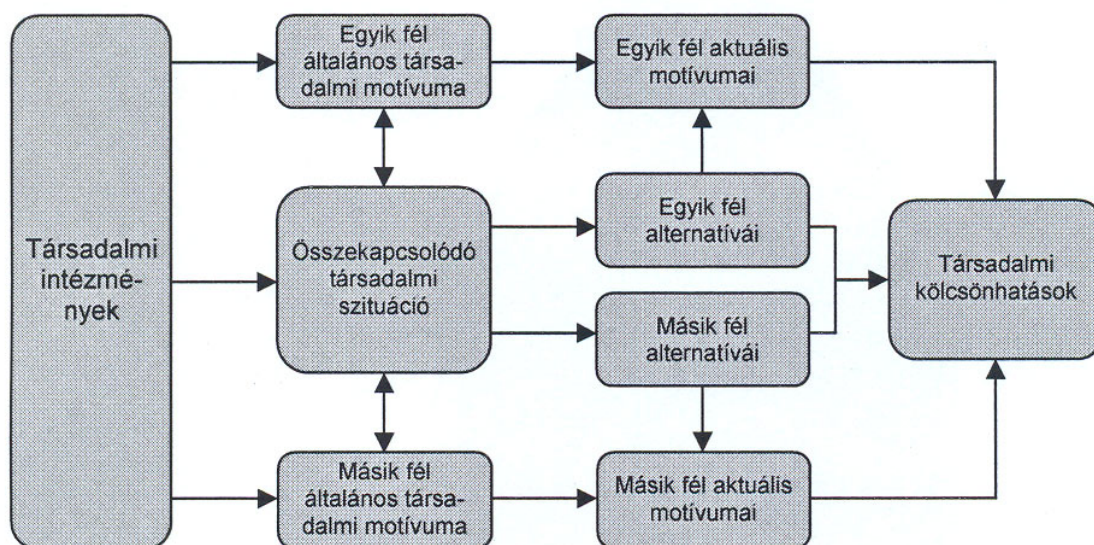
Induljunk ki abból a kérdésből, hogy mikor jön létre két egyén között társadalmi kölcsönhatás. Korábban (3.1Ab) láttuk, hogy társadalmi kölcsönhatásról akkor beszélünk, ha az egyik egyén társadalmi cselekvései a másik fél számára is a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, és viszont. Tehát az előbbi kérdést úgy is megfogalmazhatjuk, hogy mikor valószínű az, hogy az egyik egyén társadalmi cselekvései hatnak egy másik egyén szükségletkielégítésének eszközeire, feltételeire, vagy objektív tárgyaira, illetve a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeire, és viszont.

A szóban forgó kérdés megválaszolásában figyelembe kell vennünk azt, hogy a társadalmi cselekvések eleve társadalmi kölcsönhatásokba ágyazott cselekvések. Illetve a másik oldalról megfogalmazva, a társadalmi kölcsönhatások bizonyos értelemben társadalmi cselekvésekből épülnek fel. Tehát a társadalmi cselekvések és a társadalmi kölcsönhatások meghatározó tényezői végül is ugyanazok a tényezők. Azonban amíg a társadalmi cselekvések magyarázatában a meghatározó tényezőket egy adott cselekvő szubjektumra vonatkoztatva kell figyelembe vennünk, addig a társadalmi kölcsönhatások magyarázatában a meghatározó tényezőket mind az egyik, mind a másik félre vonatkoztatva figyelembe kell vennünk. E gondolatokra való tekintettel a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságára vonatkozóan a következőképpen fogalmazhatunk.

Társadalmi kölcsönhatás akkor jöhet létre két egyén között, ha intézmények által meghatározott, és a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségekből és képességekből felépült cselekvési szituációik, azaz ha társadalmi szituációik összekapcsolódnak.

- Az összekapcsolódó társadalmi szituációt az egyik és a másik fél olyan cselekvési lehetőségei és képességei alkotják, amelyek mindkét fél számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik. A társadalmi kölcsönhatást az határozza meg, hogy a két fél társadalmi szituációi milyen mértékben és milyen tartalommal kapcsolódnak össze egymással.

Ha két fél társadalmi szituációi összekapcsolódnak, az egyik fél társadalmi szituációjának az alkotórészeit képező, és a szituáció egésze által meghatározott aktuális cselekvési lehetőségei, illetve alternatívái eleve a másik fél számára is a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, tehát azok megvalósítása eleve hatással van a másik fél szükségletkielégítésének előfeltételeire.

5.5. ábra: A társadalmi kölcsönhatások meghatározottsága

Ezt szemlélteti a 5.5. ábra, amelyben a társadalmi cselekvések meghatározottságára vonatkozó, korábban (2.2Bb) megismert modellt – a másik félre vonatkozó tükörképével kiegészítve – két olyan félre vonatkoztatva értelmezzük, akiknek a társadalmi természetű cselekvési szituációi összekapcsolódnak. Az egyének szélesebb körén belül két felet figyelembe véve, a valóságban az egyének társadalmi szituációi csak bizonyos mértékben kapcsolódnak össze egymás között. Minél nagyobb mértékben összekapcsolódnak a felek társadalmi szituációi, és az összekapcsolódó szituáció alkotórészei – mint a szükségletkielégítés eszközei és/vagy feltételei – minél jelentősebbek az egyik és/vagy a másik fél számára, annál nagyobb mértékben valószínű, és annál jelentősebb közöttük a társadalmi kölcsönhatás.

A társadalmi kölcsönhatások meghatározottságának legfőbb összefüggéseit röviden a következő két kiemelt szövegben, öt pontban foglaljuk össze.

- A társadalmi intézmények (1) mindkét fél számára meghatározzák az adott körülmények között releváns általános társadalmi motívumot, ugyanakkor (2) meghatározzák és többé vagy kevésbé összekapcsolják a felek társadalmi szituációit. Az általános társadalmi motívumokat adottaknak véve, a társadalmi kölcsönhatásokat alapvetően az összekapcsolódó társadalmi szituáció határozza meg.

Annak megfelelően, ahogyan azt a társadalmi cselekvések meghatározottságának a tárgyalásánál (2.2Bb) láttuk, a felek általános társadalmi motívumai és társadalmi szituációi kölcsönösen összefüggnek egymással. Ha adottaknak vesszük a felek általános társadalmi motívumait, amelyekre vonatkoztatott társadalmi szituációik többé vagy kevésbé összekapcsolódnak a felek között, a társadalmi kölcsönhatásokat alapvetően az összekapcsolódó társadalmi szituáció határozza meg.

Nézzük az egyik legegyszerűbb példát, a hagyományos piacteret, ahol a pultok mögött is embereket látunk, és emberek sétálnak a pultok között, akik alkalmanként szóba elegyednek egymással. Eleve feltételezhetjük, hogy a pultok mögött álló egyének olyan eladók, akiknek a cselekvéseit átfogóan az az általános motívum határozza meg, hogy áruik eladása révén jussanak jövedelemhez. Akik viszont a pultok között sétálnak, olyan vevők, akiket az az általános motívum vezérel, hogy az adott piacon kapható bizonyos árukhoz pénzért hozzájussanak. Más természetű motívumaik az adott körülmények között elvileg közömbösek, jóllehet a valóságban előfordulhat például, hogy a pultok között sétálók egy része csak

nézelődik, vagy a másik nemhez tartozó eladókkal vagy vevőkkel ismerkedik. Az eladók és a vevők között összekapcsolódó társadalmi szituáció az adás-vétellel kapcsolatos cselekvési lehetőségekből és képességekből épül fel, amelyek elemzésével az elemzésnek ezen a szintjén még nem foglalkozunk.

Másik példával élve, az egyetemen az oktatók és a hallgatók egy adott körének társadalmi szituációi összekapcsolódnak. Az adott körülmények között releváns általános motívum a hallgatók részéről jellemzően az, hogy az általuk választott szakképzettséget bizonyos tanulmányi munkaráfordítás árán megszerezzék, az oktatók részéről viszont az, hogy oktató munkájuk révén jussanak rendszeres jövedelemhez. Az oktatók és a hallgatók között összekapcsolódó társadalmi szituáció a tanulmányi követelmények meghatározásával és teljesítésével, az előadások tartásával és látogatásával, egyik oldalról a vizsgáztatással, a másik oldalról a vizsgázással stb. kapcsolatos cselekvési lehetőségekből és képességekből épül fel.

- (3) Az összekapcsolódó társadalmi szituáció az egyik és a másik fél számára meghatározza az alternatívákat, amelyek azonban mindkét fél számára jelentősek. (4) A felek általános motívumai és alternatívái meghatározzák a felek aktuális motívumait, amelyek a kiválasztott alternatívák megvalósítására irányulnak. (5) Az aktuális motívumok, az összekapcsolódó szituációval és a kiválasztott alternatívákkal összefüggésben, meghatározzák a társadalmi kölcsönhatásokat.

Ha az egyén aktuális motívumai nem olyan cselekvési lehetőségek megvalósítására irányulnak, amelyek megfelelnek az összekapcsolódó szituációnak, a másik fél nem a várakozásának megfelelően fog cselekvéseire válaszolni, és cselekvései nem az általa szándékolt következményekre fognak vezetni. Így – amennyiben helyesbítheti a viselkedését – újra kell gondolnia, hogy helyesen mérte-e fel az alternatívákat, és helyesen választotta-e ki a megvalósítani szándékozott alternatívát. Az aktuális motívumoknak tehát elvileg meg kell felelniük az összekapcsolódó társadalmi szituációnak. Az aktuális motívumok az összekapcsolódó szituációval és a választott alternatívákkal összefüggésben határozzák meg a társadalmi kölcsönhatásokat.

A racionális döntés tárgyalásánál (1.2Bb) láttuk, hogy a cselekvési alternatívákra és várható következményeikre vonatkozó információk különböző mértékben állhatnak a cselekvő egyének rendelkezésére, és az információk elégtelenségéből adódóan a döntésre jellemző lehet a bizonytalanság. A társadalmi cselekvések eleve társadalmi kölcsönhatásokba ágyazott cselekvések, és az ilyen cselekvések esetében a bizonytalanság kétszeres, illetve – több szereplő esetében – többszörös is lehet. Ugyanis egyrészt az egyik félnek hiányosan állhatnak a rendelkezésére az információk a tényleges összekapcsolódó társadalmi szituációról. Másrészt abban a vonatkozásban is fennállhat a bizonytalanság, hogy a másik fél vajon milyen mértékben látja világosan az összekapcsolódó társadalmi szituációt, és ezzel összefüggésben a másik fél részéről milyen cselekvések várhatóak.

Előfordulhat, hogy az összekapcsolódó társadalmi szituáció eleve meghatározatlan, objektíve magában rejti a bizonytalanságot. Azonban az is előfordulhat, hogy a szituáció egyértelműen meghatározott, és az egyik fél teljes mértékben tisztában van a szituációval mindkét fél szempontjából nézve. Tudja, hogy a másik félnek hogyan kellene cselekednie, ha racionálisan cselekszik, és azt is tudja, hogy ebben az esetben saját magának hogyan kellene cselekednie. De bizonytalan lehet abban a tekintetben, hogy a másik fél világosan látja-e a szituációt, és mennyiben fog a szituáció megfelelő ismeretére alapozva cselekedni. Tehát ha a másik fél számára bizonytalanság jellemzi a döntési szituációt, ez eleve bizonytalanná teheti a cselekvő egyik fél számára is, függetlenül attól, hogy ő jól látja az összekapcsolódó társadalmi szituációt, és jól látja a másik fél döntési szituációját is, és azt objektíve nem tartja bizonytalannak.

b) Az intézményes viszonyok ideiglenes fogalmai

Az összekapcsolódó társadalmi szituációk tehát alapvetően meghatározzák a társadalmi kölcsönhatásokat, és ugyanakkor meghatározzák a társadalmi kölcsönhatásokba ágyazott társadalmi cselekvéseket. A holista és az individualista szemléletmód képviselői ellentétes előfeltételezéseket fogalmaznak meg arra vonatkozóan, hogy a cselekvési szituációk rendszeresen ismétlődnek, viszonylag állandó vonásokkal rendelkeznek, vagy esetlegesek, mindenkor egyediek. A valóságot tekintve magától értetődő, hogy a mindenkori cselekvési szituációk viszonylag tartós, rendszeresen ismétlődő, és esetleges, egyedi vonásokkal is rendelkezhetnek. Az intézményes szociológia rendszeres elméletében azt előfeltételezzük, hogy az összekapcsolódó társadalmi szituációk általában rendszeresen ismétlődnek, és tartós, viszonylag állandó vonásokkal rendelkeznek. Majd az elmélet empirikus szintjén, az előbb említett előfeltételezés feloldásával vesszük figyelembe azt, hogy az összekapcsolódó társadalmi szituációknak a valóságban lehetnek esetleges, az adott konkrét körülmények sajátos vonásai által meghatározott összetevői is.

- Az intézmények által meghatározott, és a felek között összekapcsolódó cselekvési szituációk viszonylag tartós, rendszeresen ismétlődő vonásait fejezi az intézményes viszony, s ezen belül a közösségi és a társadalmi viszony fogalma.

Abban az értelemben, ahogyan e fogalmat majd mi értelmezzük, a felek között összekapcsolódó társadalmi szituáció tartós, viszonylag állandó vonásait fejezi ki a társadalmi viszony fogalma. A társadalmi viszony fogalmával, valamint a társadalmi kölcsönhatások társadalmi viszonyok általi meghatározottságával majd munkánk harmadik részében, a tizedik és a tizenegyedik fejezetében foglalkozunk részletesen. Itt csupán ideiglenesen vezetjük be a közösségi viszony és a társadalmi viszony fogalmát annak érdekében, hogy rávilágítsunk arra az alapvető összefüggésre, amely a társadalmi kölcsönhatások magyarázatában az érdeklődésünk középpontjában áll.

Nézzük tehát először röviden azt, hogy hogyan értelmezzük a közösségi és a testiségi intézményes viszony fogalmát, de minket főleg majd a társadalmi viszonyok érdekelnek.

- A *közösségi viszony* intézmények vagy intézményes erkölcs által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a lelki szükségletek tárgyainak egyének közötti tartós összekapcsolódása.

Közösségi viszonyokat találunk jellemzően például a hitközösség, az önszerveződő szabadidős klub, a kedvtelésből játszó tagokból álló színjátszó kör vagy zenekar, a jól szervezett baráti társaság tagjai között. Elvileg eltekintve a cselekvő egyének között adott alkalmakkor összekapcsolódó szituációk esetleges vonásaitól, és kiemelve tartós vonásaikat, felfogásunk szerint tehát a közösségi kölcsönhatásokat alapvetően a közösségi viszonyok határozzák meg.

Az *intézményes testiségi viszony* intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a testi szükségletek tárgyainak egyének közötti tartós összekapcsolódása. Annak megfelelően, ahogyan azt a negyedik fejezetben (3.1C) láttuk, hogy egy adott intézmény csak a tipikus szereplők egyik oldaláról, vagy csak részben lehet testiségi intézmény, az intézményes testiségi viszonyok jellemzően csak a viszonyban lévő felek egyik oldala vonatkozásában testiségi viszonyok, a másik oldala vonatkozásában közösségi vagy társadalmi viszonyok. Ilyen egyoldalú intézményes testiségi viszonyokat, illetve az ilyen viszonyokon belül *intézményes ellátási viszonyokat* találunk nagyrészt például az egészségügyi intézmények által meghatározottan a betegek és az orvosok, az ápoltak és az ápolók között, a betegek és az ápoltak szempontjából nézve. Az intézményes testiségi viszonyokon belül *közvetlen kényszerű viszonyokat* találunk nagyrészt például a rabok és a

börtönőrök, a rabszolgák és a rabszolga tartók, a kórházi zárt osztály kezelői és a kezelő személyzet között, a rabok, a rabszolgák és a kezelték szempontjából nézve.

Mint már említettük, minket részletesen majd a társadalmi viszonyok érdekelnek, amelyek az összekapcsolódó társadalmi szituációk viszonylag tartós, rendszeresen ismétlődő vonásait fejezik ki.

- A *társadalmi viszony* intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének közötti tartós összekapcsolódása.

Társadalmi viszonyokat találunk jellemzően például a munkahelyi szervezet alkalmazottai között, a munkahelyi vezetők és a beosztottak között, a politikai pártok között, a bank alkalmazottai és ügyfelei között, az egyetemen az oktatók és a hallgatók között, a piacon az eladók és vevők között, a bíróság és a peres felek között. Felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok nem mások, mint érdekviszonyok és erőviszonyok. Munkánk második részében majd részletesen foglalkozunk az érdekek és az erők, valamint az érdekviszonyok és az erőviszonyok meghatározásával. E fogalmakhoz kapcsolódva tárgyaljuk majd részletesen munkánk harmadik részében, a tizedik és a tizenegyedik fejezetben a társadalmi viszonyokat.

Korábban (3.2Ba) hangsúlyoztuk, hogy az általános társadalmi motívumokat adottaknak véve, a társadalmi kölcsönhatásokat alapvetően az összekapcsolódó társadalmi szituáció határozza meg.

- Elvileg eltekintve a cselekvő egyének között adott alkalmakkor összekapcsolódó társadalmi szituációk esetleges vonásaitól, és kiemelve tartós vonásaikat, a társadalmi kölcsönhatásokat alapvetően a felek közötti – közvetlen és/vagy közvetett – társadalmi viszonyok határozzák meg.

Ezzel eljutottunk az intézményes szociológia elméletének központi fogalmához és legalapvetőbb összefüggéséhez. Az elmélet érdeklődésének középpontjában ugyanis a fentiek szerint értelmezett társadalmi viszonyok, és a társadalmi jelenségek e viszonyok általi meghatározottsága áll.⁵ Itt azonban még csupán a legáltalánosabb szinten mutattunk rá a társadalmi viszony fogalmának szerepére az intézményes szociológia elméletében. Munkánkban, különösen a tizenegyedik fejezetben majd részletesen elemezzük a társadalmi jelenségek társadalmi viszonyok általi meghatározottságát.

A harmadik fejezetben (1.2B), a kultúra megközelítését tárgyalva hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi intézményektől, az elsődleges társadalmi kultúrától elvileg meg kell különböztetnünk a kultúra azon társadalmi összetevőit, amelyek a tényszerű érdekekhez, erőkhez és társadalmi viszonyokhoz képest másodlagosak, mivel alapvetően azok által meghatározottak. A másodlagos társadalmi kultúrát – a társadalmi értékeket, a társadalmi erkölcsi szabályokat és az ideológiákat – a tényszerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok határozzák meg. Bizonyos mértékig e kulturális tényezők is befolyásolják a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket, de elvileg a tényszerű társadalmi viszonyok meghatározó hatását közvetítik.

Ahhoz hasonlóan, ahogyan az összekapcsolódó társadalmi szituáció fogalmának – e szituáció viszonylag tartós vonásait kiemelve – a társadalmi viszony fogalma felel meg, a társadalmi szituáció fogalmának majd a társadalmi helyzet fogalma fog megfelelni. A tizenkettedik fejezetben majd olyan értelemben vezetjük be a társadalmi helyzet fogalmát, hogy a társadalmi helyzet a társadalmi viszonyok hálózatában elfoglalt hely, és a társadalmi helyzet a

⁵ Ebből következően az elmélet már viszonylag átfogó első változatában az általam kidolgozott elméletet *a társadalmi viszonyok elméletének* neveztem. (Farkas 1991:5)

mindenkori cselekvési szituációk viszonylag tartós vonásait fejezi. Korábban (2.2Bb) láttuk, hogy az általános társadalmi motívumot adottnak véve, a társadalmi cselekvéseket alapvetően a társadalmi szituáció határozza meg. Tehát elvileg eltekintve a társadalmi szituációk esetleges vonásaitól, és kiemelve tartós vonásaikat, a társadalmi cselekvéseket és magatartásokat alapvetően az adott egyén vagy – szubjektumként is értelmezhető – csoport társadalmi helyzete határozza meg. A társadalmi magatartások társadalmi helyzet általi meghatározottságával majd munkánk harmadik részében, pontosabban a tizenkettedik fejezetben foglalkozunk.

c) A szemléletmódok egyesítése a kölcsönhatások magyarázatában

Fentebb (3.2A) röviden utaltunk arra, hogy a fő szociológiai szemléletmódokban hogyan közelítenek a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságához. Azt is láttuk (3.1Ab), hogy a társadalmi kölcsönhatások társadalmi cselekvésekből, illetve a társadalmi cselekvések bizonyos vonatkozásaiból épülnek fel. Tehát az általunk képviselt intézményes szemléletmód alapján a fő szociológiai szemléletmódok annak megfelelően egyesíthetők a társadalmi kölcsönhatások magyarázatában, ahogyan a társadalmi cselekvések magyarázatában egyesítettük e szemléletmódokat. Ezért a következőkben részben csupán megismételjük a társadalmi kölcsönhatásokra vonatkoztatva azokat a gondolatokat, amelyeket a társadalmi cselekvésekre vonatkozóan korábban (2.2Bc) megfogalmaztunk.

(1) A normativista szemléletmódot főleg olyan szempontból vesszük figyelembe a társadalmi kölcsönhatások magyarázatában, hogy felfogásunk szerint a társadalmi kölcsönhatásokat végső soron intézmények határozzák meg, amelyek a kultúra alkotórészeit képezik. A normativista szemléletmódtól eltérően azonban azt állítjuk, hogy az intézmények nem közvetlenül, nem normatív funkcióik, azaz nem önmagukban a szerepviszonyok révén határozzák meg a társadalmi kölcsönhatásokat.

- A társadalmi intézmények nem közvetlenül, hanem alapvetően az összekapcsolódó társadalmi szituáció, illetve a társadalmi viszonyok – mint érdekviszonyok és erőviszonyok – meghatározása révén határozzák meg az egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat. Ebben az összefüggésben kifejeződik a normativista és a strukturalista szemléletmód egyesítése.

Általánosabb értelemben abból a szempontból is figyelembe vesszük a normativista szemléletmódot a kölcsönhatások magyarázatában, hogy az általunk úgynevezett közösségi kölcsönhatásokat normatív funkcióik, a normatív természetű szerepviszonyok révén határozzák meg a közösségi intézmények, illetve határozza meg az intézményes közösségi erkölcs.

(2) A strukturalista szemléletmódot olyan szempontból vesszük figyelembe a társadalmi kölcsönhatások magyarázatában, hogy felfogásunk szerint a társadalmi kölcsönhatásokat alapvetően a tényszerű érdekviszonyok és erőviszonyok mint társadalmi viszonyok határozzák meg. A strukturalista szemléletmódtól eltérően azonban az érdekeket és az erőket, az érdek- és erőviszonyokat, valamint az ezekből felépült társadalmi viszonyokat eleve úgy értelmezzük, fogalmilag úgy definiáljuk, hogy azokat szabályok és intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, tehát a szabályok és az intézmények meghatározó hatását közvetítik. A negyedik fejezetben (2.2Ac) hangsúlyoztuk, hogy e közvetítés révén az intézmények elvileg egyaránt meghatározhatnak az adott intézmények szabályainak megfelelő és/vagy nem megfelelő, illetve részben megfelelő, részben nem megfelelő cselekvéseket. Tehát a társadalmi cselekvésekből, illetve e cselekvések bizonyos vonatkozásaiból felépült társadalmi kölcsönhatások is csupán esetlegesen felelnek meg azon intézmények szabályainak, amelyek végül is meghatározzák azokat.

- Az intézményes szociológia elméletének az eddigi megalapozása elvileg lehetővé teszi a társadalmi kölcsönhatások magyarázatában is a racionalista és a kreativista szemléletmód figyelembevételét, egyrészt az elmélet elvont szintjén, másrészt bizonyos előfeltételezések feloldásával kiegészítő magyarázatként, az elmélet empirikus szintjén.

(3) A racionalista szemléletmódra jellemző magyarázatot egyrészt az elmélet rendszeres részét képező magyarázatként, másrészt kiegészítő magyarázatként vesszük figyelembe a társadalmi kölcsönhatások magyarázatában, mégpedig a következő két szempontból.

Egyrészt az elemzés elvont szintjén, a rendszeres elméleten belül előfeltételezzük, hogy a kölcsönhatásban álló egyének azon cselekvési alternatívái, amelyek mindkét fél számára jelentősek, a viszonylag állandó társadalmi viszonyok által meghatározottak. Az általános előfeltételezéseknek megfelelően előfeltételezzük, hogy az intézmények – és az intézményekkel összefüggésben a technikai és a személyi tényezők – eleve meghatározzák a cselekvési lehetőségeket és képességeket, amelyek az érdekek és erők alkotórészeit képezik. Valamint meghatározzák az alternatívákat és az optimális alternatívákat is, amelyek megvalósítására az aktuális motívumok irányulnak. Ebben az esetben a kölcsönhatások racionális magyarázata azt világítja meg, hogy a társadalmi viszonyok milyen motivációs mechanizmus révén határozzák meg az egymással kölcsönhatásban lévő egyes egyének társadalmi cselekvéseit, és e cselekvések bizonyos vonatkozásaiból álló társadalmi kölcsönhatásokat.

Másrészt a racionalista szemléletmódot érdemben az elmélet empirikus szintjén vehetjük figyelembe. Empirikus szinten feloldjuk az alternatívák viszonylagos állandóságára, valamint intézmények, és az intézményekkel összefüggésben általában az átfogó és viszonylag állandó környezet általi meghatározottságára vonatkozó előfeltételezést. Tehát figyelembe vesszük azt, hogy a valóságban az adott általános motívumra vonatkozó alternatívák az adott körülmények között kisebb vagy nagyobb mértékben esetlegesek lehetnek. De a racionalista felfogásnak megfelelően ezeket a részben esetleges alternatívákat is eleve adottaknak tekintjük, a szituáció szubjektív értelmezésétől, az egyének ismereteitől függetlenül. Ebben az esetben a kölcsönhatások racionális magyarázata egyben racionalista magyarázat, és azt világítja meg, hogy az adott, részben állandó, részben esetleges körülmények milyen motivációs mechanizmus révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket, és e cselekvések révén a társadalmi kölcsönhatásokat. Ebben az esetben tehát – a racionalista szemléletmódnak megfelelően – az áll az érdeklődés középpontjában, hogy az egymással kölcsönhatásban álló egyének hogyan térképezik fel az alternatívákat, hogyan értékelik az alternatívák várható következményeit, hogyan veszik figyelembe mások alternatíváit és várható reakcióit, és hogyan választják ki az optimális alternatívát, és esetleg hogyan korrigálják cselekvéseiket a tapasztalat fényében.

A fentiek szerint a racionális cselekvésfelfogáshoz hasonlóan elvileg a játékelmélet is különösebb nehézség nélkül beilleszthető az intézményes szociológia elméletébe. Azonban a játékelméletben eleve adottaknak veszik az egymással kölcsönhatásban álló egyének alternatíváit. Ezzel szemben az intézményes szociológia elméletében a társadalmi kölcsönhatások magyarázata vonatkozásában a legalapvetőbb kérdésnek azt tekintjük, hogy milyen tényezők határozzák meg az egyének alternatíváit, valamint optimális alternatíváit.

(4) A kreativista szemléletmódot a következő két szempontból vesszük figyelembe a társadalmi kölcsönhatások magyarázatában. Egyrészt e vonatkozásban is hangsúlyozzuk, hogy a kreativista szemléletmód alap gondolata eleve benne rejlik az intézményes szociológia egész fogalomrendszerében. Ugyanis a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalma segítségével a külső megfigyelő nézőpontjából, de az egyénekre, az egyének szükségleteire vonatkoztatva értelmezzük az egyének tulajdonságait és a környezetet, és ezáltal a szubjektív értelmezést eleve beépítjük a szociológia elvont fogalomrendszerébe. Elvileg ez teszi lehetővé, hogy

empirikus szinten, az elmélet rendszeres részéhez kapcsolódva kiegészítő magyarázatként következetesen figyelembe tudjuk venni a kreativista szemléletmódot.

A kreativista szemléletmódot képviselő gondolatokat részleteikben tehát az elmélet empirikus szintjén, kiegészítő magyarázatként vehetjük figyelembe, további előfeltételezés feloldásával. Az előző pontban említett feloldáson túl feloldjuk az arra vonatkozó előfeltételezést is, hogy az alternatívák az adott körülmények által meghatározottan eleve adottak, és figyelembe vesszük azt, hogy az egymással kölcsönhatásban álló egyének által figyelembe vett alternatívák értelmezett alternatívák. Tehát az egyének tudatában tükröződő alternatívák részben valóságosak részben nem, és a valóságos alternatívák részben hosszú távon adottak, részben esetlegesek. Ebben az esetben a társadalmi kölcsönhatások értelmező-rationális magyarázatáról van szó, amely arra világít rá, hogy az egyének hogyan értelmezik társadalmi környezetüket cselekvési lehetőségek és képességek, valamint alternatívák és várható következményeik köznapi fogalmaiban. Saját értelmezéseikben hogyan veszik figyelembe a másoknak tulajdonított értelmezéseket, mennyiben és hogyan hozzák összhangba az egymástól eltérő értelmezéseket.

A társadalmi cselekvések és kölcsönhatások meghatározottságának vagy esetlegességének a problémája a szociológiaelmélet egyik alapvető problémája. A társadalmi kölcsönhatások vonatkozásában is hangsúlyozzuk, hogy az intézményes szociológia elméletének rendszeres része a kölcsönhatások meghatározottságának a magyarázatára szolgál, de az intézményes szemléletmód lehetőséget nyújt arra, hogy empirikus szinten, kiegészítő magyarázatként következetesen figyelembe tudjuk venni a társadalmi kölcsönhatások esetlegességét is. Korábban (2.2Bc) már utaltunk arra, hogy az intézményes szociológia elméletében a szociológiában kialakult fő szemléletmódok egyesítését az teszi lehetővé, hogy ez az elmélet olyan alapfogalmakra épül, amelyek alapfogalmakként szolgálhatnak más elméletek számára is, amelyek a négy fő szemléletmód valamelyikét képviselik.

E fejezet bevezetőjében is említettük, hogy a társadalmi cselekvések és a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságának a részletes elemzésére munkánk harmadik részében kerül majd sor, miután alaposan elemeztük a társadalmi viszonyokat, amelyek felfogásunk szerint alapvetően meghatározzák a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, és általában a társadalmi jelenségeket. Ebben a fejezetben, az intézményes szociológia elméletének a megalkotása során, még csupán általában foglalkoztunk a társadalmi cselekvés és a társadalmi kölcsönhatás fogalmával, valamint azzal a kérdéssel, hogy hogyan közelítünk a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások meghatározottságához. A következő fejezetben az általunk megkülönböztetett tipikus cselekvések funkcionális rendszerbe szerveződésével, és ezzel összefüggésben az emberi élet különböző életszférákba és intézményes csoportokba történő szerveződésével foglalkozunk.

Irodalom

- Alexander, J. C. – B. Giesen – R. Münch – N. J. Smelser (ed.) 1987: The Micro-Macro Link. Berkeley: University of California Press
- Alexander, J. C. – P. Smith 2003: The Strong Program in Cultural Sociology: Elements of a Structural Hermeneutics. In: Alexander, J. C.: The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology. Oxford: Oxford University Press, 11-26.
- Alexander, J. C. 1996: Szociológiaelmélet a II. világháború után. Budapest: Balassi Kiadó
- Alexander, J. C. 2003: The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology. Oxford: Oxford University Press
- Andorka R. 1991: Homo socio oeconomicus. Magyar Tudomány, 10.
- Atkinson, J. W. 1964: An Introduction to Motivation. Princeton: Van Nostrand
- Balogh I. – Karácsony A. 2000: Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig. Budapest: Balassi Kiadó
- Bandura, A. 1986: Social Foundations of Thought and Action. A Social Cognition Theory. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Becker, G. S. 1986: The Economic Approach to Human Behavior. In: J. Elster (ed.) Rational Choice. Oxford: Basil Blackwell, 108-122.
- Berger, P. L. – T. Luckmann, 1998: A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés. Budapest: József Eötvös Műhely Kiadó
- Blau, P. M. (ed.) 1976A: Approaches to the Study of Social Structure. London: Open Books
- Blau, P. M. 1964: Exchange and Power in Social Life. New York: John Wiley and Sons
- Blau, P. M. 1976B: Parameters of Social Structure. In: (ed.) Approaches to the Study of Social Structure. London: Open Books, 220-253.
- Blau, P. M. 1977: Inequality and Heterogeneity. New York: The Free Press
- Blau, P. M. 1983: On the Nature of Organizations. Malabar: Robert E. Krieger Publishing Company
- Blau, P. M. 1987: Contrasting Theoretical Perspectives. In: Alexander, J. C. – B. Giesen – R. Münch – N. J. Smelser (ed): The Micro-Macro Link. Berkeley: University of California Press, 71-85.
- Blumer, H. 1969: Symbolic Interactionism. Perspective and Method. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press
- Blumer, H. 2000: A társadalom, mint szimbolikus interakció. In: Felkai G. – Némethi D. – Somlai P. (szerk.): Szociológiai irányzatok a XX. században. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 323-331.
- Boudon, R. 1987: The Individualistic Tradition in Sociology. In: Alexander, J. C. – B. Giesen – R. Münch – N. J. Smelser (ed): The Micro-Macro Link. Berkeley: University of California Press
- Boudon, R. 2001: The Origin of Values. Sociology and Philosophy of Beliefs. New Brunswick and London: Transaction Publishers

- Coleman, J. S. – T. J. Fararo (ed.) 1992A: Rational Choice Theory. Advocacy and Critique. London: Sage Publications
- Coleman, J. S. – T. J. Fararo 1992B: Introduction. In: (ed.) Rational Choice Theory. Advocacy and Critique. London: Sage Publications, IX-XXII.
- Coleman, J. S. 1990: Foundations of Social Theory. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Coleman, J. S. 1994: Társadalmi tőke. In: Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): A gazdasági élet szociológiája. Budapest: Aula Kiadó, 99-127.
- Csontos L. (vál.) 1998: A racionális döntések elmélete. Budapest: Osiris Kiadó
- Dahrendorf, R. 1976: Class and Class Conflict in Industrial Society. (1959) London and Henley: Routledge and Kegan Paul
- Deci, E. L. 1975: Intrinsic Motivation. New York: Plenum
- Douglas, J. D. (ed.) 1970A: Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge. London: Routledge and Kegan Paul
- Douglas, J. D. 1970B: Understanding Everyday Life. In: Douglas, J. D. (ed.): Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge. London: Routledge and Kegan Paul, 3-44.
- Douglas, J. D. 1984: A mindennapi élet megértése. In: Hernádi M. (szerk.): A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó, 356-402.
- Elster, J. (ed.) 1986A: Rational Choice. Oxford: Basil Blackwell.
- Elster, J. 1985: Making Sense of Marx. Cambridge: Cambridge University Press
- Elster, J. 1986B: Introduction. In: (ed.): Rational Choice. Oxford: Basil Blackwell, 1-33.
- Elster, J. 1990: Selfishness and Altruism. In: J. J. Mansbridge (ed.) Beyond Self-Interest. Chicago: The University of Chicago Press, 44-52.
- Elster, J. 1995: A társadalom fogaskerekei. Budapest: Osiris-Századvég Kiadó
- Farkas, Z. 2006: Szemléletmódok és paradigmák a szociológiaelméletben I.-II. Szociológiai Szemle, 1: 3-39.
- Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.) 2000: Szociológiai irányzatok a XX. században. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Gál R. I. – Szántó Z. (szerk.) 2003: Cselekvésemélet és társadalomkutatás. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány
- Giddens, A. 1984: The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. Cambridge: Polity Press
- Goffman, E. 1981: A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Budapest: Gondolat Kiadó
- Granovetter, M. 1994: A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): A gazdasági élet szociológiája. Budapest: AULA Kiadó, 61-79.
- Habermas, J. 1984: The Theory of Communicative Action. Volume 1. Reason and Rationalization of Society. Boston: Beacon Press
- Habermas, J. 1987: A kommunikatív cselekvés elmélete. Budapest: A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa. ELTE

- Habermas, J. 1995: The Theory of Communicative Action. Volume 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason. (1987) Cambridge: Polity Press
- Harsányi, J. C. 1986: Advances in Understanding Rational Behavior. In: J. Elster: Rational Choice. Oxford: Basil Blackwell, 82-107.
- Heap, S. H. – M. Hollis – B. Lyons – R. Sugden – A. Weale 1994A: The Theory of Choice. A Critical Guide. (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers
- Heap, S. H. – M. Hollis – B. Lyons – R. Sugden – A. Weale 1994B: Introduction. In: The Theory of Choice. A Critical Guide. (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers, VII-XV.
- Heap, S. H. 1994: Rationality. In: S. H. Heap – M. Hollis – B. Lyons – R. Sugden – A. Weale 1994A: The Theory of Choice. A Critical Guide. (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers, 3-25.
- Hechter, M. – K.-D. Opp – R. Wippler (ed.) 1990A: Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects. New York: Walter de Gruyter
- Hechter, M. – K.-D. Opp – R. Wippler 1990B: Introduction. In: (ed.): Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects. New York: Walter de Gruyter, 1-9.
- Hechter, M. – L. Nadel – R. E. Michod (ed.) 1993: The Origin of Values. New York: Aldine de Gruyter
- Hechter, M. 1987: Principles of Group Solidarity. Los Angeles: University of California Press
- Heckathorn, D. D. 2001: Sociological Rational Choice. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 270-284.
- Hernádi M. (szerk.) 1984: A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó
- Herrnstein, R. J. 1993: Behavior, Reinforcement, and Utility. In: M. Hechter – L. Nadel – R. E. Michod (ed.): The Origin of Values. New York: Aldine de Gruyter, 137-152.
- Hirshleifer J. – J. G. Riley 1998: The Analytics of Uncertainty and Information. Cambridge: Cambridge University Press
- Holton, R. J. 2001: Talcott Parsons: Conservative Apologist or Irreplaceable Icon? In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 152-162.
- Homans, G. C. 1974: Social Behavior: Its Elementary Forms. (1961) New York: Harcourt Brace Jovanovich
- Kopányi M. (szerk.) 1999: Mikroökonómia. Budapest: Műszaki Könyvkiadó
- Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.) 1994: A gazdasági élet szociológiája. Budapest: Aula Kiadó
- Lindenberg, S. 1988: An Assessment of the New Political Economy: Its Potential for the Social Sciences and for Sociology in Particular. Sociological Theory, 3.
- Luhmann, N. 1982: The Differentiation of Society. New York: Columbia University Press
- Luhmann, N. 1995: Social Systems. Stanford: Stanford University Press
- Luhmann, N. 2000: Szociális rendszerek. In: Felkai G. – Némédi D. – Somlai P. (szerk.): Szociológiai irányzatok a XX. században. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 91-104.

- Lyons, B. 1994: Game Theory. In: S. H. Heap – M. Hollis – B. Lyons – R. Sugden – A. Weale: The Theory of Choice. A Critical Guide. (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers
- Mansbridge, J. J. (ed.) 1990: Beyond Self-Interest. Chicago: The University of Chicago Press.
- March, J. G. – H. A. Simon 1964: Organizations. (1958) Graduate School of Industrial Administration
- March, J. G. 1986: Bounded Rationality, Ambiguity, and Engineering of Choice. In: J. Elster (ed.) Rational Choice. Oxford: Basil Blackwell, 142-170.
- Mead, G. H. 1973: A pszichikum, az én és a társadalom. Budapest: Gondolat Kiadó
- Mészáros J. 2003: Játékelmélet. Budapest: Gondolat Kiadó
- Mook, D. G. 1987: Motivation. The Organization of Action. New York: W.W. Norton and Company, Inc.
- Münch, R. 1987: The Interpenetration of Microinteraction and Macrostructures in a Complex and Contingent Institutional Order. In: Alexander, J. C. – B. Giesen – R. Münch – N. J. Smelser (ed.): The Micro-Macro Link. Berkeley: University of California Press, 319-336.
- Némedi D. (szerk.) 1988: Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás). Budapest: Szociológiai füzetek (45.)
- Papp Zs. (szerk.) 1976: Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Budapest: Gondolat Kiadó
- Parsons, T. – E. A. Shils (ed.) 1962A: Toward a General Theory of Action. (1951) New York: Harper and Row Publishers
- Parsons, T. – E. A. Shils 1962B: Values, Motives, and Systems of Action. In: (ed.): Toward a General Theory of Action. (1951) New York: Harper and Row Publishers, 45-275.
- Parsons, T. – E. A. Shils 1988: A társadalmi rendszer. In: Némedi D. (szerk.): Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás). Budapest: Szociológiai füzetek (45), 5-37.
- Parsons, T. 1951: The Social System. New York: Free Press
- Parsons, T. 1967: Sociological Theory and Modern Society. New York: The Free Press; London: Collier-MacMillan Limited
- Parsons, T. 1971: The System of Modern Societies. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Parsons, T. 1988: A politikai hatalom fogalmáról. In: Némedi D. (szerk.): T. Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás). Budapest: Szociológiai füzetek (45), 38-83.
- Parsons, T. 2000: A modern társadalmak rendszere. In: Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.): Szociológiai irányzatok a XX. században. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 40-61.
- Popper, K. R. 1976: A társadalomtudomány logikája. In: Papp Zs. (szerk.): Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Budapest: Gondolat Kiadó, 279-301.
- Rex, J. 1961: Key Problems of Sociological Theory. London: Routledge and Kegan Paul
- Rex, J. 1981: Social Conflict. A Conceptual and Theoretical Analysis. London and New York: Longman Group Limited

- Ritzer, G. – B. Smart (ed.) 2001: Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications
- Sandstrom, K. L. – D. D. Martin – G. A. Fine 2001: Symbolic Interactionism at the End of the Century. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 217-231.
- Schütz, A. – T. Luckmann 1984: Az életvilág struktúrái (Részletek). In: Hernádi M. (szerk.): A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó, 269-320.
- Schutz, A. 1962: Collected Papers I.: The Problem of Social Reality. The Hague: Martinus Nijhoff
- Schütz, A. 1984: A cselekvések köznap és tudományos értelmezése. In: Hernádi M. (szerk.): A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó, 178-228.
- Sen, A. 2002: Rationality and Freedom. Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press
- Simon, H. A. 1982: Korlátozott racionalitás. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Staw, B. M. 1976: Intrinsic and Extrinsic Motivation. Morristown: General Learning Press
- Sugden, R. 1994: How People Chose. In: S. H. Heap – M. Hollis – B. Lyons – R. Sugden – A. Weale 1994A: The Theory of Choice. A Critical Guide. (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers, 36-49.
- Szántó Z. – Tóth I. Gy. 2003: Dupla vagy semmi, avagy kockáztassuk-e a talált pénzt? Kísérlet a kockázattal szembeni attitűd mérésére kérdőíves adatfelvételi módszerrel. In: Gál R. I. – Szántó Z. (szerk.): Cselekvésemélet és társadalomkutatás. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány, 13-68.
- Szántó Z. 1998: A racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány. In: Csontos L. (vál.): A racionális döntések elmélete. Budapest: Osiris Kiadó, 7-24.
- Tversky, A. 1972: Choice by Elimination. Journal of Mathematical Psychology 9:341-367.
- Weale, A. 1994: Homo Economicus, Homo Sociologicus. In: S. H. Heap – M. Hollis – B. Lyons – R. Sugden – A. Weale 1994A: The Theory of Choice. A Critical Guide. (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers, 62-71.
- Weale, A. 1994: Homo Economicus, Homo Sociologicus. In: S. H. Heap – M. Hollis – B. Lyons – R. Sugden – A. Weale: The Theory of Choice. A Critical Guide. (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers, 62-71.
- Weber, M. 1987: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Wiley, N 1988: The Micro-Macro Problem in Social Theory. Sociological Theory, 6:254-261.
- Wilson, T. P. 1970: Normative and Interpretive Paradigms in Sociology In: J. D. Douglas (ed.): Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge. London: Routledge and Kegan
- Wrong, D. H. 1961: The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology. American Sociological Review, 26, 2: 183-193.

Farkas Zoltán

A RACIONÁLIS CSELEKVÉS, A TÁRSADALMI CSELEKVÉS ÉS KÖLCSÖNHATÁS

Előadásvázlat 5.

1. A racionális cselekvés

1.1. A racionális cselekvés megközelítése

A) A racionális döntések elméletéről

a) A racionalista cselekvéselmélet fő vonásai

- A racionális döntések elmélete a cselekvések magyarázatában, a cselekvések meghatározó tényezőiként adottaknak veszi (1) a cselekvő egyén preferenciáit, (2) a preferenciák kielégítését korlátozó feltételeket, valamint (3) az alternatívákat, és ezek várható következményeit. A racionálisan cselekvő egyén az alternatívák közül kiválasztja a maximális, illetve optimális alternatívát, és cselekvésében ezt valósítja meg.

b) A racionalista szociológiaelmélet legfőbb hiányosságai

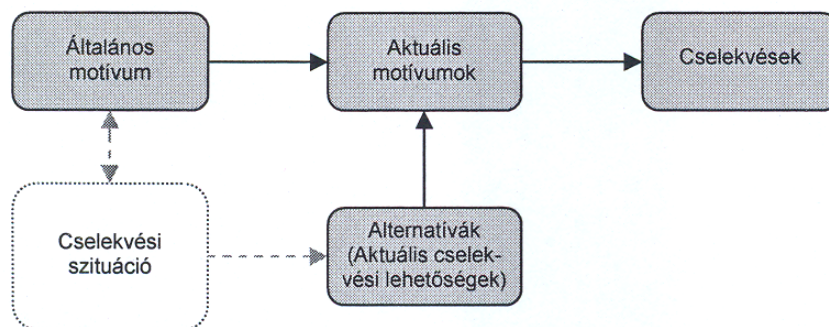
- A racionális döntések elméletének legfőbb hiányosságai: (1) a preferenciák természete tisztázatlan, (2) nem tesz világos különbséget a cselekvések szükségletekre vonatkozó közvetlen és közvetett következményei között, (3) az úgynevezett korlátozó feltételeket elméletileg nem képezi le, és (4) meghatározottságuk elemzése nélkül eleve adottaknak veszi az alternatívákat.
- A racionális döntések elméletének mint általános szociológiai elméletnek a legalapvetőbb hiányossága, hogy eleve adottaknak veszi az alternatívákat, és elméleti szinten következetesen nem elemzi az alternatívák átfogó és állandó társadalmi környezet általi meghatározottságát.

B) A racionális cselekvés fogalma és meghatározó tényezői

a) A racionális cselekvés fogalma

- Szűkebb értelemben *racionális cselekvésnek* nevezzük azt a szándékos cselekvést, (1) amelynek általános motívuma megfelel az egyén szükségleteinek és az adott körülményeknek, (2) amelynek kognitív motívumaiban megfelelően tükröződnek az adott cselekvés szubjektumra vonatkozó, rövidebb és hosszabb távon várható következményei, és (3) az alternatívákat figyelembe véve ezek a következmények várhatóan optimálisak az egyén szükségleteinek egészére vonatkoztatva.

b) A racionális cselekvések közvetlen meghatározó tényezői

5.1. ábra: A racionális cselekvések közvetlen meghatározó tényezői

- Az egyéni cselekvések aktuális motívumait, és ezáltal a cselekvéseket közvetlenül meghatározzák: (1) a cselekvések általános motívuma, (2) az adott általános motívum szempontjából releváns alternatívák, illetve az alternatívák várható következményei, (3) az egyén hajlandósága a szükségleteinek egésze szempontjából optimális alternatíva kiválasztására.

C) A cselekvések racionalitása

Cselekvő szempontjából	Külső megfigyelő szempontjából	
	Racionális	Nem racionális
Racionális	<i>Helyes racionális cselekvés</i>	<i>Hibás racionális cselekvés</i>
Nem racionális	<i>Kvázi-racionális cselekvés</i>	<i>Nem racionális cselekvés</i>

5.1. táblázat: A cselekvések típusai racionalitásuk szerint

- A cselekvések racionalitását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy (1) a helyes racionális cselekvések felelnek meg teljes mértékben a racionális cselekvésekre vonatkozó felfogásnak, de (2) elvileg a hibás racionális cselekvések is az előbbi cselekvésekhez képest értelmezhetőek. (3) A kvázi-racionális cselekvéseket beilleszthetjük egy átfogó racionális cselekvésméletbe, és az ilyen cselekvésekhez közel álló cselekvésekből felépült magatartásokat hosszú távon tekinthetjük racionális magatartásoknak.
- A társadalmi környezetnek elvileg a racionális alkalmazkodás felel meg, ennek megfelelően a társadalmi cselekvéseket eleve racionális cselekvéseknek tekintjük. Általában a cselekvések csak többé vagy kevésbé racionálisak, de a racionális társadalmi cselekvéseket egy racionális cselekvésmélet keretei között helyezhetjük el általában a cselekvések rendszerében.

1.2. A cselekvések következményei és a döntés

A) A cselekvések következményei

a) A szubjektumra vonatkozó következmények típusai

- A *cselekvés közvetlen hozama* a szükséglet tárgyát képező, és a közvetlen szükségletkielégítésben megvalósuló pozitív következmény. A cselekvés közvetlen hozamán a cselekvésnek – a környezetre vonatkozó következményeivel összefüggésben – az egyén szervezetén belül megvalósuló, és a szükségletkielégítés szintjét közvetlenül pozitívan érintő következményét értjük.

Következmény jellege	Szükségleteket	
	Közvetlenül érintő következmény	Közvetve érintő következmény
Pozitív következmény (h)	<i>Közvetlen hozam (nh)</i>	<i>Közvetett hozam (th)</i>
Negatív következmény (r)	<i>Közvetlen ráfordítás (nr)</i>	<i>Közvetett ráfordítás (tr)</i>
Következmények egyenlege	<i>Közvetlen hozadék ($N=nh - nr$)</i>	<i>Közvetett hozadék ($T=th - tr$)</i>
	<i>Cselekvési hozadék ($H=h - r$)</i> <i>Cselekvési hatékonyság ($RH=H/r$)</i>	

5.2. táblázat: A cselekvés szubjektumra vonatkozó következményei

- A *cselekvés közvetett hozama* a szükségletkielégítés előfeltételeiben megvalósuló – a szükségletkielégítés eszközét vagy pozitív feltételét, vagy a szükséglet objektív tárgyát képező – pozitív következmény. A közvetett hozam esetében tehát az egyén újabb cselekvésére vagy cselekvéseire van szükség ahhoz, hogy az adott cselekvés kifejtse hatását a szükségletek közvetlen kielégítésében.
- A *cselekvés közvetlen ráfordítása* a szükséglet negatív tárgyát képező, és a közvetlen szükségletkielégítésre negatívan ható következmény. Közvetlen ráfordításon az egyén szervezetének testi és lelki igénybevételét értjük annyiban, amennyiben ez az igénybevétel negatívan érinti az egyén szükségleteit.
- A *cselekvés közvetett ráfordítása* a szükségletkielégítés előfeltételeire, azaz eszközeire, feltételeire vagy objektív tárgyaira negatívan ható következmény. Közvetett ráfordításról annyiban beszélünk, amennyiben a szubjektum a cselekvés során elhasznál, használhatatlanná tesz, elidegenít, megsemmisít bizonyos dolgokat és külső állapotokat, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy szükségleteinek a kielégítését közvetlenül vagy közvetve szolgálják.
- A *cselekvési hozadék* a cselekvés átfogó egyenlegének felel meg, az tehát a hozamok és a ráfordítások különbsége. A *cselekvési hatékonyság* vagy relatív cselekvési hozadék a ráfordításokhoz viszonyított hozadék.

b) A szükségletek motivációs típusai

- Abból a szempontból, hogy a cselekvések várható következményei hogyan érintik a szükségleteket, és ezáltal az egyes szükségletek milyen szerepet töltenek be a cselekvések motivációjában, megkülönböztethetjük: (1) a közvetlenül motiváló, (2) a közvetve motiváló, (3) a közvetlenül vagy közvetve gátló szükségleteket és (4) a háttér-szükségleteket.

B) A racionális döntés

a) A racionális döntés fő vonásai

- A tisztán *racionális döntés* esetében az egyén mérlegeli a különböző alternatívák várható következményeit, rangsorolja az alternatívákat, és az optimális alternatívát valósítja meg, amelynek várható cselekvési hozadéka és/vagy hatékonysága a legnagyobb.
- Az alternatívák várható következményeinek a felmérésében az egyénnek figyelembe kell vennie egy adott cselekvés elmulasztásának várható következményeit is, amennyiben az adott alternatíva megvalósítását mások elvárják az egyéntől.
- A valóságban mentesíti az egyént az alternatívák várható következményeinek a rendszeres értékelése alól az, hogy meghatározott cselekvésmódokkal kapcsolatban tartós beállítottság alakul ki benne, a korábbi személyes tapasztalatok, mások megfigyelése, valamint mások tapasztalatainak az átvétele alapján.

b) A racionális döntés és a bizonytalanság

- *Bizonytalanságról* akkor beszélünk, ha a döntéshozó hiányos ismeretekkel rendelkezik az alternatívákról, és az egyes alternatívák esetében különböző, és különböző mértékben pozitív vagy negatív következmények valószínűsíthetők.
- *Kockázaton* azt értjük, hogy egy adott alternatíva megvalósítása várhatóan különböző, és különböző mértékben pozitív vagy negatív következményekkel járhat. Adott bizonytalanság esetén a különböző alternatívák lehetnek különböző mértékben kockázatosak.
- Bizonytalansággal és kockázattal jellemezhető döntés esetében a racionálisan cselekvő egyén az egyes alternatívák különböző következményei megvalósulásának valószínűségeit is figyelembe véve választja a várható hozadék szempontjából optimális alternatívát.

2. A cselekvések típusai és a társadalmi cselekvés

2.1. A cselekvések fő típusai

(A tipizálás szempontjai)

Cselekvési hozadék	Szükségletkielégítés összetevője	
	Szükséglet tárgya vagy negatív tárgya	Szükségletkielégítés eszköze vagy negatív feltétele
Pozitív hozadék	<i>Szükségletmotivált cselekvés (természetes vagy értékmotivált)</i>	<i>Instrumentális cselekvés (technikai vagy érdekmotivált)</i>
Negatív hozadék	<i>Közvetlen kényszer- motivált cselekvés</i>	<i>Társadalmi kényszer- motivált cselekvés</i>

5.3. táblázat: A cselekvések fő típusai

(Az 5.4. táblázatot a vázlat nem tartalmazza.)

A) A szükségletmotivált és az instrumentális cselekvés

a) A szükségletmotivált cselekvés

- *Szükségletmotivált cselekvésnek* nevezzük a szükséglet tárgyát képező cselekvést. E cselekvés tehát a cselekvés közvetlen hozama révén, közvetlenül az emberi szervezeten belül megvalósuló következményeivel, és újabb cselekvés közbeiktatása nélkül szolgálja az adott szükséglet kielégítését.
- A szükségletmotivált cselekvéseken belül különbséget tehetünk a *természetes szükségletmotivált* és az *értékmotivált cselekvések* között. *Értékmotivált cselekvéseknek* a személyes értékek által motivált cselekvéseket nevezzük, amelyek egyben szükségletmotivált cselekvések.

b) Az instrumentális cselekvés

- *Instrumentális cselekvésnek* nevezzük a szükségletkielégítés eszközét képező cselekvést, amely tehát a cselekvés közvetett hozama révén, újabb cselekvés vagy cselekvések áttételén keresztül szolgálhatja valamilyen szükséglet kielégítését. Az instrumentális cselekvéseken belül különbséget teszünk a *technikai cselekvések* és az *érdekmotivált cselekvések* között.
- A *technikai cselekvés* a szükségletkielégítés eszközét képező cselekvés, amennyiben azt a cselekvési lehetőséget, amelynek megvalósítására irányul, az egyén környezetének természeti, technikai és személyes összefüggései határozzák meg.

- *Érdekmotivált cselekvésnek* nevezzük a szükségletkielégítés eszközt képező cselekvést, amennyiben intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőség megvalósítására, és ezáltal a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére irányul.

B) A kényszymotivált cselekvés

a) A kényszymotivált cselekvés fogalma

- A *kényszymotivált cselekvés* a szükséglet negatív tárgyát, vagy a szükségletkielégítés negatív feltételét képező, negatív hozadékú cselekvés, amelynek motívuma a várható negatív szankciók, és/vagy összességükben a negatív következmények minimalizálására irányul.

b) A közvetlen és a társadalmi kényszymotivált cselekvés

- A *közvetlen kényszymotivált cselekvés* a szükséglet negatív tárgyát képező cselekvés, amelynek motívuma olyan szankciók minimalizálására irányul, amelyek a testi szükségletek negatív tárgyait képezik, tehát amelyek közvetlenül a testi szükségletek tárgyait érintik, illetve érintenék negatívan.
- A *társadalmi kényszymotivált cselekvés* a szükségletkielégítés negatív feltételét képező cselekvés, amelynek motívuma olyan szankciók minimalizálására irányul, amelyeket intézmények határoznak meg, és amelyek a szükségletkielégítés negatív feltételeit képezik, tehát amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit érintik, illetve érintenék negatívan.

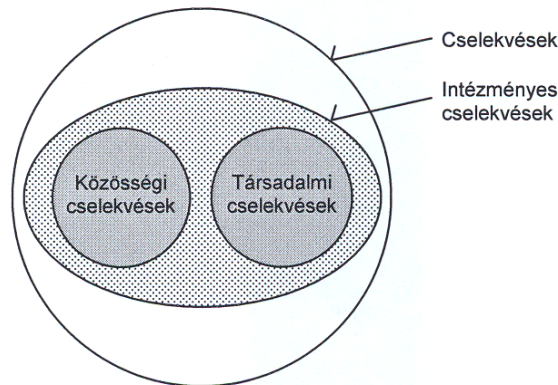
2.2. A társadalmi cselekvés

A) A társadalmi cselekvés értelmezései és fogalma

a) A társadalmi cselekvés fogalmának értelmezései

- Az elméleti szociológusok talán legszélesebb körében elfogadott felfogás szerint a társadalmi cselekvés olyan cselekvés, amelynek során a cselekvő másokhoz igazodik, és amely hat más egyénre vagy csoportra.
- A normativista szemléletmódban a társadalmi cselekvések a kulturális értékek és szabályok által meghatározott, a strukturalista szemléletmódban a tényszerű társadalmi struktúrában elfoglalt helyzet által meghatározott cselekvések.
- A kreativisták szemléletmódban a társadalmi cselekvések önmegjelenítő és jelentéseket hordozó cselekvések, a racionalista szemléletmódban olyan racionális cselekvések, amelyek során a cselekvő egyének más racionális cselekvőkhöz alkalmazkodva cselekszenek.

b) A közösségi és a társadalmi cselekvés fogalma

5.2. ábra: A közösségi és a társadalmi cselekvések körülhatárolása

- *Intézményes cselekvésnek* nevezzük azt a cselekvést, amely intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőséget valósít meg. Az intézményes cselekvéseken belül három tiszta típust különíthetünk el, egyrészt az intézményes testiségi cselekvéseket, másrészt a közösségi cselekvéseket, harmadrészt a társadalmi cselekvéseket.
- *Közösségi cselekvésnek* nevezzük az értékmotivált cselekvést, az adott érték szempontjából releváns közösségi intézmény vagy intézményes közösségi erkölcs érvényességi körében.
- *Társadalmi cselekvésnek* nevezzük azt a cselekvést, amely közvetlenül intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőséget valósít meg, és amely a szubjektum számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képezi. A társadalmi cselekvés két fő típusa az érdekmotivált cselekvés és a társadalmi kénysERMotivált cselekvés.
- *Társadalmi magatartásnak* nevezzük az egy átfogó motívum által vezérelt, egymáshoz kapcsolódó és/vagy bizonyos körülmények között rendszeresen ismétlődő társadalmi cselekvések rendszerét.

B) A társadalmi cselekvések meghatározottsága

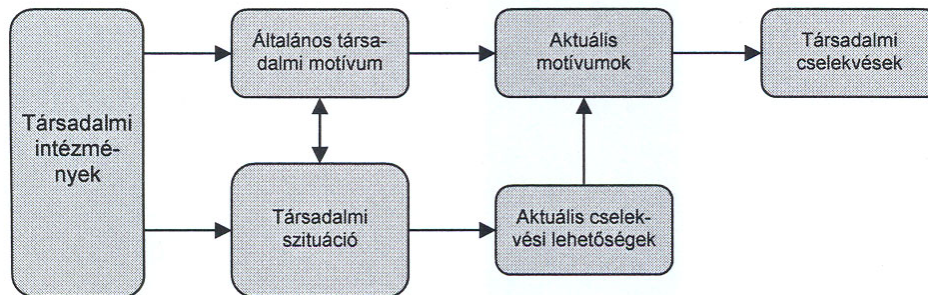
a) A meghatározottság megközelítése a fő szemléletmódokban

- A normativista szemléletmód szerint az egyének társadalmi cselekvéseit a kultúra határozza meg normatív funkciója révén, tehát oly módon, hogy az egyének a kulturális hiedelmekhez, értékekhez, szabályokhoz, szerepekhez és intézményekhez beleélően alkalmazkodva, és azoknak megfelelően cselekszenek.
- A strukturalista szemléletmód szerint az egyének és csoportok társadalmi cselekvéseit a tényszerű társadalmi struktúrában elfoglalt társadalmi helyzet határozza meg, főleg az érdekek és erők, és a tényszerű társadalmi viszonyok meghatározó hatásával összefüggésben.
- A kreativista szemléletmód szerint a cselekvési szituációk elvileg esetlegesek, az egyének az adott és egyedi cselekvési szituáció értelmezése alapján cselekszenek, és a szituáció értelmezését a szituáció más résztvevőivel való kölcsönhatásban alakítják ki.

- A racionalista szemléletmód szerint a társadalmi cselekvéseket a cselekvő egyének preferenciái, és az elvileg esetleges korlátozó feltételek között eleve adottaknak vett alternatívák határozzák meg azáltal, hogy az egyének a cselekvési hozadék maximalizálására vagy optimalizálására törekszenek.

b) A meghatározottság intézményes megközelítése

- A társadalmi cselekvéseket végső soron a társadalmi intézmények határozzák meg azáltal, hogy egyrészt meghatározzák a cselekvések általános társadalmi motívumát, másrészt meghatározzák a társadalmi szituációt. Az általános társadalmi motívumot adottnak véve, a társadalmi cselekvéseket alapvetően a társadalmi szituáció határozza meg.
- A társadalmi cselekvések általános motívuma a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek, illetve a társadalmi javaknak a megszerzésére vagy megőrzésére irányul, és általános formában valamilyen érdeket vagy társadalmi kényszert fejez ki.

5.3. ábra: A társadalmi cselekvések meghatározó tényezői

- A *társadalmi szituáció* az egyén olyan cselekvési szituációja, amely intézmények által létrehozott, illetve meghatározott, és a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségekből és képességekből épül fel.
- A társadalmi szituáció meghatározza az alternatívákat, az általános társadalmi motívum és az alternatívák meghatározzák a cselekvések aktuális motívumait, végül az aktuális motívumok közvetlenül motiválják a társadalmi cselekvéseket.

c) A szemléletmódok egyesítése a cselekvések magyarázatában

- A társadalmi intézmények tehát nem közvetlenül, hanem alapvetően a társadalmi szituációt alkotó cselekvési lehetőségek és képességek – mint érdekek és erők – meghatározásán keresztül határozzák meg az egyének társadalmi cselekvéseit, illetve társadalmi magatartását. Ebben az összefüggésben kifejeződik a normativista és a strukturalista szemléletmód egyesítése.
- Az intézményes szociológia elméletének az eddigi megalapozása elvileg lehetővé teszi a társadalmi cselekvések magyarázatában a racionalista és a kreativisták szemléletmód figyelembevételét, egyrészt az elmélet elvont szintjén, másrészt bizonyos előfeltételezések feloldásával kiegészítő magyarázatként, az elmélet empirikus szintjén.

3. A társadalmi kölcsönhatás

3.1. A társadalmi kölcsönhatás fogalma és típusai

A) A társadalmi kölcsönhatás értelmezései és fogalma

a) A társadalmi kölcsönhatás fogalmának értelmezései

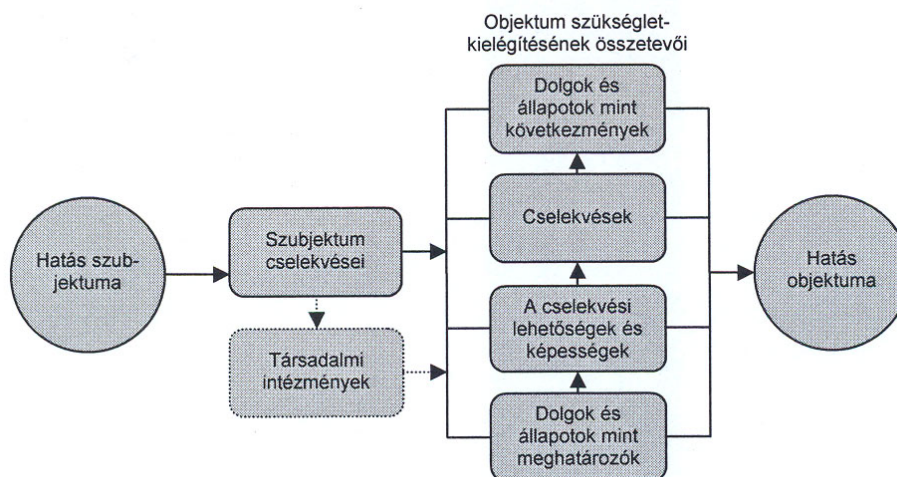
- A szociológiai irodalomban a legszélesebb körben használt értelmében társadalmi kölcsönhatásnak nevezik az emberek közötti kölcsönhatást, amelyben az egyik fél cselekvése hatással van a másik fél cselekvésére, és viszont. Az ilyen társadalmi kölcsönhatásokon belül egyes szerzők különböző típusokat különböztetnek meg.

b) A társadalmi hatás és kölcsönhatás fogalma

- Az *emberek közötti hatás* az egyik fél cselekvésének olyan következménye, amely egy másik egyén vagy más egyének számára a szükségletkielégítés összetevőjét képezi. Az *emberek közötti kölcsönhatás* a két fél közötti hatások olyan összessége, amelyben mindkét fél cselekvései egymás számára is a szükségletkielégítés összetevőit képezik.
- *Intézményes kölcsönhatásnak* nevezzük az olyan kölcsönhatást, amelyben a kölcsönhatásban részt vevő felek cselekvéseikkel intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeket valósítanak meg. Az intézményes kölcsönhatás lehet intézményes testiségi, közösségi vagy társadalmi kölcsönhatás.
- A *közösségi kölcsönhatás* olyan intézményes kölcsönhatás két egyén között, amelyben az egyik fél közösségi cselekvése a másik fél számára is személyes értéket fejez ki, és viszont, az adott érték szempontjából releváns közösségi intézmény vagy intézményes közösségi erkölcs érvényességi körében.
- A *társadalmi hatás* az egyik fél társadalmi cselekvésének olyan következménye, amely egy másik egyén vagy más egyének számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét, vagy objektív tárgyát képezi. A *társadalmi kölcsönhatás* a két fél közötti társadalmi hatások olyan összessége, amelyben mindkét fél cselekvései egymás számára is a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik.
- A *társadalmi befolyás* a rendszeresen érvényesülő társadalmi hatás mennyiségi oldala, azaz kifejezi, hogy az egyik fél cselekvése rendszerint milyen mértékben képezi a másik fél számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét, illetve milyen mértékben hat a másik fél szükségletkielégítésének társadalmi előfeltételeire.

c) A társadalmi hatás és kölcsönhatás fő formái

- A társadalmi hatás vonatkozhat a szükségletkielégítés formailag különböző előfeltételeire: dolgokra és állapotokra, cselekvési lehetőségekre és képességekre, cselekvésekre, illetve közvetlenül vonatkozhat intézményekre, és intézmények közvetítésével a különböző tényszerű létezőkre.

5.4. ábra: A társadalmi hatás elemi összetevői

- A társadalmi kölcsönhatás általában véve feltételezi a kommunikációt, de a kommunikáció csupán a társadalmi kölcsönhatás egyik közvetítő eszköze és megnyilvánulási formája. A kommunikáció és a társadalmi kölcsönhatás nem feltétlenül esik egybe, és nagyrészt nem felel meg egymásnak.

B) A társadalmi kölcsönhatások típusai

a) A csereszerű és a játszmaszerű társadalmi kölcsönhatás

- *Csereszerű társadalmi kölcsönhatásról* vagy *társadalmi cseréről* beszélünk, ha (1) mindkét fél rendelkezik egy-egy olyan létezővel, amely a másik fél számára a szükségletkielégítés előfeltételét képezi, és (2) mindkét fél számára a másik fél rendelkezésére álló létezővel való rendelkezés lenne a kedvezőbb, és így (3) létrejön az adott létezők olyan cseréje, amelynek hozadéka mindkét fél számára pozitív, de nem feltétlenül egyenértékű.
- *A játszmaszerű társadalmi kölcsönhatás* jellemzője, hogy az egyik fél hat a másik fél szükségletkielégítésének előfeltételeire, és viszont, de a kölcsönhatások hozadéka az egyik és a másik fél számára elvileg esetlegesen alakul, és pozitív vagy negatív egyaránt lehet.

b) A társadalmi kölcsönhatások fő típusai

- *A társadalmi együttműködésben* a cselekvők számára saját és mások cselekvései egyaránt a szükségletkielégítés eszközeit képezik. Az egyének belső fedezetű intézmény kialakítása révén kölcsönösen átengedik saját cselekvéseik irányítását és ellenőrzését másoknak, és ugyanakkor maguk is irányítják és ellenőrzik mások cselekvéseit az együttesen meghatározott célok megvalósításában.

Kölcsönhatás jellege	Kölcsönhatás szándékossága	
	Szándékos kölcsönhatás	Nem szándékos kölcsönhatás
Pozitív kölcsönhatás	<i>Társadalmi együttműködés</i>	<i>Spontán pozitív társadalmi kölcsönhatás</i>
Negatív kölcsönhatás	<i>Társadalmi konfliktus</i>	<i>Spontán negatív társadalmi kölcsönhatás</i>

5.5. táblázat: A társadalmi kölcsönhatások fő típusai

- *Spontán pozitív társadalmi hatásról* beszélünk, ha az egyik fél cselekvése, amely számára a szükségletkielégítés eszköze, a másik fél számára a szükségletkielégítés pozitív feltétele. A spontán pozitív kölcsönhatásban az ilyen természetű hatás fordítva is érvényesül. Azaz a felek oly módon cselekszenek a másik fél számára kedvezően, hogy ez motívumaikban nem tükröződik.
- A *társadalmi konfliktus* olyan kölcsönhatás, amelyben az egyik fél cselekvése, amely számára a szükségletkielégítés eszközét képezi, a másik fél számára a negatív feltételét, és viszont. A konfliktus esetében a felek tudatosan válaszolnak a másik fél cselekvéseire, és tudatosan igazodnak a másik fél várható válaszhhoz.
- A *társadalmi elnyomás és behódolás* olyan kevert típus, amikor az egyik fél rendszeresen negatív társadalmi hatással van a másikra, de a másik fél erre nem negatív hatással válaszol, hanem tudatosan igyekszik úgy cselekedni, hogy minimalizálja a másik félre irányuló negatív hatásokat.
- A *spontán negatív társadalmi kölcsönhatás* olyan kölcsönhatás, amikor az egyik fél cselekvése, amely számára a szükségletkielégítés eszközét képezi, a másik fél számára a negatív feltételét, de erre a másik fél nem szándékosan, csupán saját érdekeihez igazodva válaszol.
- A *társadalmi verseny* olyan közvetett negatív kölcsönhatás két fél között, amelyben mindkét fél egy harmadik félre gyakorolt befolyás révén szándékozik hozzájutni egy adott jószághoz, amelyhez csak az egyikük juthat hozzá. Mégpedig az a fél, amely cselekvéseivel jelentősebb befolyást gyakorol a harmadik félre.

3.2. A társadalmi kölcsönhatások meghatározottsága

A) A meghatározottság megközelítése a fő szemléletmódokban

a) A normativista és a strukturalista szemléletmódban

- A normativista szemléletmód szerint a társadalmi kölcsönhatásokat a kulturális értékek, szabályok, szerepek, különösen a szerepviszonyok határozzák meg normatív funkcióik révén, és egységes kultúrát előfeltételezve a társadalmi kölcsönhatások eleve pozitív kölcsönhatások.

- A strukturalista szemléletmód szerint az egyének és csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokat a tényszerű és tartós társadalmi viszonyok határozzák meg, illetve az e viszonyokat kifejező társadalmi struktúra határozza meg, főleg az érdekviszonyokkal és az erőviszonyokkal összefüggésben.

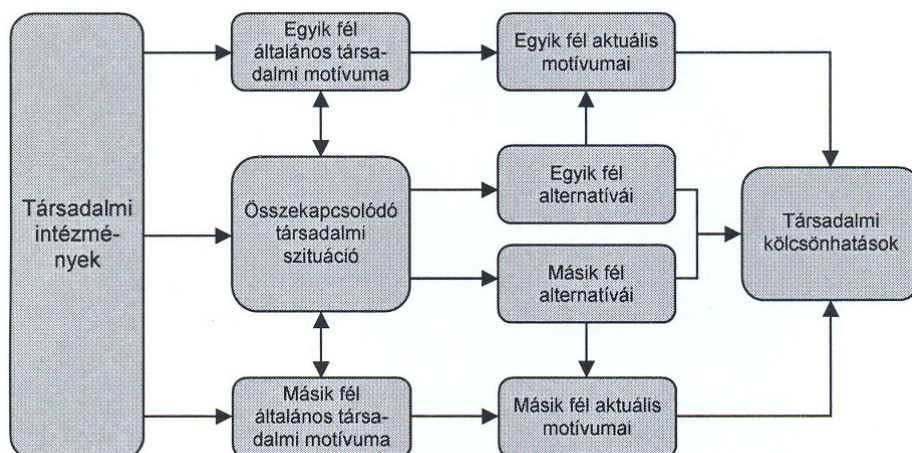
b) A kreativista és a racionalista szemléletmódban

- A kreativista szemléletmód szerint az elvileg esetleges cselekvési szituációk értelmezését az egyének az adott szituációk más résztvevőivel való kölcsönhatásokban alakítják ki, és az így kialakult, de csupán az adott konkrét szituációkra érvényes értelmezések ugyanakkor meg is határozzák a közöttük megfigyelhető társadalmi kölcsönhatásokat.
- A racionalista szemléletmód szerint a társadalmi kölcsönhatásokat az határozza meg, hogy az egymással kölcsönhatásban álló egyének a számukra adott alternatívák figyelembevételével a cselekvési hozadék maximalizálására vagy optimalizálására törekszenek, és közben figyelembe veszik mások alternatíváit és várható cselekvéseit.

B) A meghatározottság intézményes megközelítése

a) A meghatározottság főbb tényezői és összefüggései

- Az összekapcsolódó társadalmi szituációt az egyik és a másik fél olyan cselekvési lehetőségei és képességei alkotják, amelyek mindkét fél számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik. A társadalmi kölcsönhatást az határozza meg, hogy a két fél társadalmi szituációi milyen mértékben és milyen tartalommal kapcsolódnak össze egymással.
- A társadalmi intézmények (1) mindkét fél számára meghatározzák az adott körülmények között releváns általános társadalmi motívumot, ugyanakkor (2) meghatározzák és többé vagy kevésbé összekapcsolják a felek társadalmi szituációit. Az általános társadalmi motívumokat adottaknak véve, a társadalmi kölcsönhatásokat alapvetően az összekapcsolódó társadalmi szituáció határozza meg.

5.5. ábra: A társadalmi kölcsönhatások meghatározottsága

- (3) Az összekapcsolódó társadalmi szituáció az egyik és a másik fél számára meghatározza az alternatívákat, amelyek azonban mindkét fél számára jelentősek. (4) A felek általános motívumai és alternatívái meghatározzák a felek aktuális motívumait, amelyek a kiválasztott alternatívák megvalósítására irányulnak. (5) Az aktuális motívumok, az összekapcsolódó szituációval és a kiválasztott alternatívákkal összefüggésben, meghatározzák a társadalmi kölcsönhatásokat.

b) Az intézményes viszonyok ideiglenes fogalmai

- Az intézmények által meghatározott, és a felek között összekapcsolódó cselekvési szituációk viszonylag tartós, rendszeresen ismétlődő vonásait fejezi az intézményes viszony, s ezen belül a közösségi és a társadalmi viszony fogalma.
- A *közösségi viszony* intézmények vagy intézményes erkölcs által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a lelki szükségletek tárgyainak egyének közötti tartós összekapcsolódása.
- A *társadalmi viszony* intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének közötti tartós összekapcsolódása.
- Elvileg eltekintve a cselekvő egyének között adott alkalmakkor összekapcsolódó társadalmi szituációk esetleges vonásaitól, és kiemelve tartós vonásaikat, a társadalmi kölcsönhatásokat alapvetően a felek közötti – közvetlen és/vagy közvetett – társadalmi viszonyok határozzák meg.

c) A szemléletmódok egyesítése a kölcsönhatások magyarázatában

- A társadalmi intézmények nem közvetlenül, hanem alapvetően az összekapcsolódó társadalmi szituáció, illetve a társadalmi viszonyok – mint érdekviszonyok és erőviszonyok – meghatározása révén határozzák meg az egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat. Ebben az összefüggésben kifejeződik a normativista és a strukturalista szemléletmód egyesítése.
- Az intézményes szociológia elméletének az eddigi megalapozása elvileg lehetővé teszi a társadalmi kölcsönhatások magyarázatában is a racionalista és a kreativisták szemléletmód figyelembevételét, egyrészt az elmélet elvont szintjén, másrészt bizonyos előfeltételezések feloldásával kiegészítő magyarázatként, az elmélet empirikus szintjén.